

Ablonczy Balázs (2011). *A visszatért Erdély, 1940-1944*, Budapest: Jaffa

Majtényi György (2009). *K-vonal: uralmi elit és luxus a szocializmusban*, Budapest: Nyitott Könyvműhely

Tóth Eszter Zsófia (2010). *Kádár leányai: nők a szocialista időszakban*, Budapest: Nyitott Könyvműhely

A három kötetet összekötő szálak közül először a 20. századi magyar történelem feldolgozásának közös szándékát lehetne említeni. A *múltfeldolgozás* nehéz műfaj, amelynek művelőit a mellőzhetetlen morális – és szinte mindig politikai – hangsúlyok könnyen sodorhatják veszélyesen leegyszerűsítő, deklaráció kijelentésekhez. A három fiatal szerző azonban, igaz, különböző mértékben traumatizált téma kapcsán, de hasonló tehetséggel kerüli el ezt a buktatót, s készített morális és politikai szempontból éppúgy, mint szakmailag is jónak minősíthető kötetet. A szerzők mintha nem is annyira „harcként” fognák fel a múlt feldolgozását, ahogy a közhelyé koptatott – és, ezek szerint némileg megtévesztő módon, e recenzió címében is idézett – verssorok fogalmazzák,² hanem valóban *munkának*.

Ez a magabiztosság talán korukból fakad, mivel – s ez a második összekötő szál – mindhárom szerző az 1970-es évek derekán született. Tehát Kádár bukása után kezdték a középiskolát, s már a rendszerváltás után tanultak középszinten a modern történelemtől. S bár a generációs „minta” természetesen nem reprezentatív, a három könyvből mégis képet kaphatunk arról, merre tart a magyar történészek „*fiatal, de már bizonyított*” csoportjának egy része.

A három könyv közötti kapcsolat harmadik elemét jelentheti – s egyúttal „legitimálhatja”, hogy miért foglalkozik velük egy szociológiai folyóirat –, hogy szerzői tulajdonképpen a magyar társadalom integrációs képességeit teszik a mérlegre egy-egy részterületen, egy-egy bizonyos történelmi korszakban. (Bár a szerzők e ponton mormolhatják a legnagyobb valószínűséggel, hogy „*Gondolta a fene!*”)

Az 1940. augusztus 30-án meghozott ún. második bécsi döntés visszajuttatta Magyarországnak Erdély északi részét és Székelyföldet (43.600 km², több mint két és fél millió, 51,4%-ban magyar lakossal). Miközben a korszak egészére nézve valamennyi elemző a mozgástér beszűkülését, a magyar külpolitika „kényszerpályára kerülését” szokta hangsúlyozni, 1940 nyarán a magyar Teleki-kormány meglepően ügyesen lobbizott, s kihasználta a pillanatnyilag kedvező külpolitikai konstellációt.

Két hónappal korábban ugyanis Franciaország német megszállás alá került, Nagy-Britannia³ pedig kiszorult a kontinensről. Ennek nyomán úgy tűnhetett, Németország és szövetségesei szabad kezet kaptak a kontinens újrendezésére. Bár utólag nagy erővel próbálták kiretusálni a történelemből, de ne feledjük, hogy az 1939-es Molotov-Ribbentrop paktum óta a Szovjetunió is de facto német szövetségeseinek számított, s ez az ország éppen ekkor helyezte nyomás alá Romániát (hihetetlen történelmi ironia: burkoltan még összehangolt katonai csapást is sugallt Horthy Magyarországnak). Kevesebb, mint egy hónappal a második bécsi döntés előtt Szovjetunió elcsatolta Romániától Besszarábiát, s már érlelődött Dél-Dobruzsza visszacsatolása Bulgáriához.⁴

---

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

² „*Én dolgozni akarok. Elegendő/ harc, hogy a multat be kell vallani. (...) A harcot, amelyet őseink vívtak,/ békévé oldja az emlékezés/s rendezni végre közös dolgainkat,/ez a mi munkánk; és nem is kevés.*” József Attila: A Dunánál (1936. június)

³ Amely nagyhatalmakról azt sem árt megjegyezni: 22 hónappal a második bécsi döntés előtt, Münchenben gyakorlatilag beleegyeztek Csehszlovákia nemzetiségi területeinek elcsatolásába.

⁴ E két utóbbi területszerzés a második világháború után is érvényben maradt, s minden bizonnyal ez volt a legfontosabb szempont, ami miatt a szovjet vezetés 1945 után úgy döntött: visszajuttatja Észak-Erdélyt Romániának. A magyar, illetve román kormány 1944-45-ös politikája

Az 1940 nyarán kitágult külpolitikai mozgástér hét hónappal később, Jugoszlávia német megtámadásakor máris végtelenül beszűkült, az ezt érzékelő Teleki Pál miniszterelnök öngyilkosságba menekült.

„Jól csörög a Trianon-kassza?” – tette fel Ablonczy Balázsnak a kérdést tavalyelőtt, a *Trianon-legendák* című könyvének bemutatóján a beszélgetés vezetője.⁵ A folytatásból kiderülhetett, hogy bár a kérdező – a *Heti Válasz* újságírója – nem támadni akarta a szerzőt, csak egy provokatív felütéssel jelezni, hogy „egy oldalon állnak” a magyar múlt (és jelen) alapvető kérdéseinek megítélésében, éppen ezen a „saját táboron” belül sértheti sokak érzékenységét az, ahogy Ablonczy a témával foglalkozik. (A fenti megnyilatkozás e sorok szerzője számára „a cigánykutatókból jól megélt nem roma kutatók” toposzt idézte fel, amelyet tipikusan olyan kutatók szoktak megkapni, akik romaellenességgel, előítéletességgel nem gyanúsíthatók).

Ablonczy ugyanezt a kettős hatást éri el – akarva-akaratlanul – *A visszatért Erdélyben* is. *Egyrészt* egyértelművé teszi, hogy még visszatekintve, a következmények ismeretében sem tudja, de nem is akarja elítélni az Észak-Erdély és Székelyföld visszaszerzésére tett magyar erőfeszítéseket, és hogy megértéssel fordul a korabeli közvélemény érzése felé – mindez sokaknál, akik közveszélyesnek tartják a mai irredentizmust, könnyen kicsaphatja a biztosítékot. *Másrészt* azonban olyan tárgyilagos, a más etnikumú szereplők szempontjai iránt is nyitott, kritikai hangnemben vizsgálja a kérdést, beleértve a korabeli magyar szereplők széles köre által elkövetett hibákat, sőt, bűnöket is – amely az előző mondat első felével egyetértők jelentős része számára kényelmetlen, egy része számára pedig kifejezetten botránys lehetséges. E két attitűd csak együtt válik igazán érdekessé és méltányolhatóvá: hiába a számos érv arról, hogy 1940-ben – ismétlem, 1940-ben, tehát nem napjainkban – Románia Kelet-Magyarország és Erdély egésze feletti uralmának legitimitása finoman szólva megkérdőjelezhető, akár etnikai, akár morális alapon; ráadásul a másik ország a korabeli átrendeződés módját is nehezen kifogásolhatta⁶ – mindezen érvelés „gyanús” marad, ha a szerző nem szögezi le, hogy napjainkban már nem „csak” elérhetetlen, de káros és buta lépés lenne a revízió követelése.

Pontosabban, Ablonczy valóban nem deklarálja a fentieket, de egész tárgyalásmódjából ez tűnik ki. Hogy a cím sokak számára esetleg mást sugall? „...a »visszatért« jelző nyilvánvalóan nem fedi a történelmi valóságot – ahogy nem fedi a »döntés«, a »döntőbíráskodás«, a »diktátum«, a »visszacsatolás« és a »területrablás« sem. Magyarország lakosságának többsége azonban vélhetően úgy gondolta, hogy nem a nagyhatalmi kényszer, az európai politika alakulása hozta vissza az elveszített területek egy részét, hanem valamiféle felsőbb akarat: a második bécsi döntéssel csak a természet rendje állt vissza. Nem lehet elvitatni tőlük – köztük családtagjaimtól [a szerző másutt is reflektál arra, milyen hatással lehettek családi gyökerei arra, ahogy a témához nyúlt, ld. lent - D. Cs.] – ezt az érzést, ezért döntöttem e cím mellett. Egy visszatérés sokféle lehet, és bár benne van a mozgás autonómiája, a végkifejlettel kapcsolatban sok lehetőséget nyitva hagy. A korszak legkifejezőbb elnevezésének egyébiránt az Erdélyben gyakran hallható »kis magyar világ-ot tartom...“ (A visszatért Erdély, 13.), ezt azonban címként lefoglalta egy másik kiadvány.

Román nézőpontból Észak-Erdély elvesztése kifejezetten traumát jelentett, ez volt az ő „Trianonjuk”. Ennek megfelelően a román történetírásban, és általában, a román közbeszédben gyakran foglalkoznak az 1940 és 1944 közötti korszak eseményeivel és azok értékelésével. S az 5. lábjegyzetben írt kényelmetlen összefüggések ellensúlyozására a román diskurzus az ideiglenes magyar fennhatóság „brutálisának” és „sikertelenségének” a hangsúlyozásában érdekelt. A magyar történetírás mindezen viszonylagos hallgatással reagált, ami Ablonczy szerint több szempontból is rossz stratégia.

S bár „a félreértések eloszlatása végett” a szerző azt is leszögezi: „ez [a könyv] nem az a nagymonográfia, amire a magyar történetírásnak régóta szüksége lenne. Inkább az első kísérlet...” (A visszatért Erdély, 15.), a kötet egyik legnagyobb erényét mégis a részletek jelentik. Nem lenne sok értelme sorolni, miről van szó részletesebben is a könyvben, de egy – önmagában is nagy jelentőségű – példát feltétlenül érdemes felhozni: ez pedig a magyar bevonulás kapcsán történt atrocitások és tömeggyilkosságok. „Miközben a román köztudatban ezek az események nagyon erősen élnek, alakítói a közbeszédnek, és az emlékezőskultúra 1990 utáni átalakulásával a helyi identitás reneszánszához is hozzájárultak, Magyarországon ezeket az eseteket jobbra kényelmetlen hallgatás övezi. Vannak, akik a 22 évnyi román uralmat, a másutt (Szárazajta, Egeres, Gyanta stb.) elkövetett román mészárlásokat említik tromfként, mások egyszerűen hazafiatlan dologként értékelik a történetek

---

szempont lehetett, de másodlagos szempont, míg minden egyéb momentum – mint pl. az etnikai összetétel kérdése – jelentéktelen szerepet játszhatott a döntéshozatalban.

⁵ Több más „könyves blog” mellett például: http://konyves.blog.hu/2010/06/25/a_mitoszoktol_az_allam_felelossegeig

⁶ Románia nem tekinthette magát „a náciizmus áldozatának”, mint például Jugoszlávia, hisz Hitler szövetségese volt a bécsi döntés előtt, illetve utána is az maradt. A német-olasz döntőbíráskodást előzetesen Románia is elfogadta, bár ekkor maximum 10-18 ezer km² átadására lett volna hajlandó – teljes körű etnikai lakosságcsere mellett. Manoiescu román külügyminiszter híres ájulása a bécsi döntés hallatán (A visszatért Erdély, 43-47.) nem lehetett teljesen színjáték.

felhánytorgatását. Nekem azonban meggyőződés, hogy attól senkinek a szenvedése nem lesz kisebb, hogy elismeri: mással is történhetett olyasmí, ami egy életre megjelölte őt.” (A visszatért Erdély, 60.) Ablonczy azonban nem „csak” bevallja, hogy előfordultak ilyen, magyarok által elkövetett vérengzések, de elemzi is az erről szóló beszámolókat, adatokat, értelmezéseket (A visszatért Erdély, 58-65.).

„Az ár... amit Magyarország fizetni szándékozott Erdélyért, pénzben, elkötelezettségben és emberéletben, magas volt – elképesztően magas” (A visszatért Erdély, 42.) – írja Ablonczy még a bécsi döntést megelőző tárgyalások kapcsán. S a döntést követő négy évben is, az ország lehetőségeihez képest rendkívülinek mondható erőfeszítéseket tett a visszaszerzett országrész integrálása érdekében. Társadalomtörténeti szempontból van ebben az erőfeszítésben egyfajta keserű írónia: a népi írók, a „hárommillió koldus” kifejezésének használatával azt akarták megragadni, hogy a korabeli, trianoni területen élő magyar etnikumú népesség mindegy harmada – mai megfogalmazásban – marginális, halmozottan hátrányos helyzetben él, rosszul „integrálódott”; s akkor még nem is beszéltem az abszolút társadalomalatti helyzetbe került romákról, vagy a társadalomból éppen kiszorítani igyekezett magyar zsidóságról. Mindez persze önmagában nem teszi sem morálisan visszássá, sem reménytelenné a nagyszabású erdélyi integrációs programot, de elgondolkodtathatja az olvasót: mi lett volna a kísérlet eredménye, ha nem csak négy évig tart, s ha nem mossa el mindenestül a háborús vereség.

Voltak figyelmeztető jelek: az ejtőernyősként odatelepült anyaországi hivatalnokok és a helyi magyarok között számos súrlódás és konfliktus mutatkozott; az országrész gazdasági és infrastrukturális lemaradása még a trianoni Magyarországhoz képest is túl nagy volt; a románok integrációjára tett kísérletek gyakorlatilag teljes kudarcot vallottak, a nagyobb részt magyar identitású erdélyi zsidóságot pedig éppen a magyar közigazgatás szorította ki, majd deportálta a haláltáborokba. Utóbbi tekintében Ablonczy fontos és pontos meghatározást ad, amikor úgy fogalmaz: a deportálások „német megszállás és nyomás alatt ugyan, de a magyar hatóságok gyors, pontos és könyörtelen munkájával” történtek (A visszatért Erdély, 242.). Tehát, miközben a közigazgatás modernizálása és hatékonyságának növelése önmagában pozitív fejleménynek tekinthető, ez vezetett ahhoz a paradoxonhoz is, hogy egy magyar zsidónak lényegesen nagyobb esélye volt a túlélésre a román kézen maradt Dél-Erdélyben, mint a magyar kézre került északon (uott 243.). „Az, hogy ma olyasmin lamentálunk: Nagyvárad magyar lakossága az 1910-es 92%-ról 27% alá csökkent, nem elválasztható attól a ténytől, hogy 30 ezer, zömében magyar identitású, magyar kultúrát fogyasztó, a magyar intézményrendszert támogató, mindennapi szokásvilágában a magyar mintákat követő embert deportáltak ebből a városból...” (A visszatért Erdély, 243-244.)

Az Észak-Erdélyben maradt milliós románság beillesztésére irányuló erőfeszítések ugyancsak semmivé váltak, s nem csak 1944 után. A magyar kormányzat nem támogatta – a korban egyébként nagyon elterjedt – lakosságcsere-elképzeléseket,⁷ hanem többnemzetiségű, „Szent István-i” Nagy-Magyarországban gondolkodott. Még néhány szimbolikus gesztust is tett a románság felé – de csak olyan szinten, amelyet a román elit és középrétegek valószínűleg már a 19. században is keveselltek volna (arról nem is beszélve, hogy ezen gesztusok nem keltették okvetlenül a hitelesség látszatát). Példának okáért: 12 helyet tartottak fenn a románság képviselőinek az országgyűlésben, amelyet sosem töltöttek be, mivel az erdélyi román vezetők nem akartak belépni a Parlamentbe, s ezt Bukarest is határozottan tiltotta. Ugyanakkor a magyar kormány sem forszírozta az ügyet, s „a magyar politikai gondolkodás határait jól jelzi, hogy a nemzetiségi ügyekben inkább toleráns Teleki miniszterelnök is »nagyon mulatságosnak« találta Korponay Kornél felsőházi tag a témában írt levelét...: »A román kiscgazda képviselő kérdése súlyos dolog. Román is legyen, kiscgazda is legyen, nem sercinti végig bagólével a parlamentet s ne lopja el a házelnök csengőjét... Ilyen embert nehéz találni. Nem volna jó egy agyafúrt székelyt átfesteni románra?»” (A visszatért Erdély, 113.) A románok nyilvánvalóan érzékelték ezt a mentalitást.

De többről volt szó, mint sérelmekről: „A Szent István-i gondolat és az abban meghirdetett elvek kudarcot vallottak – méghozzá egyszerűen azért, mert az ajánlat már túl kevés volt azoknak a nemzetiségeknek, amelyek 1920-ban nemzetállami építkezésbe fogtak” (A visszatért Erdély, 265.) – számol le Ablonczy félreértést nem engedő módon a kor egy nagyon elterjedt illúziójával. Ráadásul A visszatért Erdély részletekbe menően, a mindennapi élet szintjéig lenyúlva bemutatja, hogy a hivatalos elképzelésekkel szemben, a gyakorlatban a kiszorítás és a diszkrimináció dominált. „...A korszak Erdélyében a szó legszorosabb

⁷ A kortárs Bibó István is úgy látta 1946-ban írt fontos tanulmányában (A kelet-európai kisállamok nyomorúsága), hogy a lakosságcsere gondolata a két világháború között a görög-török példára hivatkozott, „s bár ez a népcsere maga igen rendezetlen, tumultuózus és nem emberséges formában zajlott, eredményeiben meglepő volt és [kiemelés tőlem – D. Cs.]: az évszázadokra visszamenő s évszázadosnak ígérkező török-görög ellenségeskedés alig tíz esztendő alatt megszűnt.” (Bibó 1994 [1946]: 204). (Bár a cinikus utókor megjegyyezheti: mivel a viszály későbbi almája, Ciprus ekkor még brit gyarmat volt...) Bibó a legjobb példa lehet annak illusztrálására, hogy a második világháború előtt a népességcsere még nem volt teljesen szalonképtelen, minden körülmények között elvetendő gondolat, mint amilyenné később vált (uott 205.).

értelmében minden nemzetiségpolitikának számított, *legyen az trafikengedély, cipőtalpbőr-kiutalás, autóbuszvonal-hosszabbítás vagy leventeavatás*” (A visszatért Erdély, 96.) – ebben a „nemzetiségpolitikában” pedig kódolva volt, hogy románok vesztesek lesznek, tehát reménytelen volt elvárni tőlük az új berendezkedés elfogadását.

A visszatért Erdélyben gyakran kapcsolódnak össze a makroszintű adatok és összefüggések a személyes szint megjelenítésére alkalmas adalékokkal, idézetekkel. A leghatásosabban ott, ahol a szerző a Dél-Erdélyben maradt magyarok keményre fordult sorsának bemutatásakor összegzi az egyik legfontosabb következményt: „1940 augusztusa és 1944 februárja között a hivatalos magyar adatok szerint mintegy 200 ezer – azaz nagyjából minden második – dél-erdélyi magyar hagyta el addigi lakóhelyét” (A visszatért Erdély, 204.). Ennek kapcsán ugyanis megjegyezheti azt is, hogy a menekülők között voltak Ablonczy anyai nagyszülei is, akik a szerző szerint mindig is elevenen tartották származásuk emlékét, sikeresen átplántálva ezzel kapcsolatos érzésüket unokájukba is (A visszatért Erdély, 203-204.). S bár általában nem szerencsés, ha egy recenzió a recenzensről szól, a fenti személyes visszaemlékezés hatása alatt talán megengedhető a megjegyzés: e sorok szerzőjének apai nagyszülei és – 1941-ben még a Román Királyságban, egy Aradtól 75 kilométerre délre található faluban született – apja is még a háborús periódusban menekült át Magyarországra. Ők azonban ritkán beszéltek gyökereikről, nagyon laza kapcsolatot tartottak az ott maradt rokonokkal, s a távolabbi ősökről sem árultak el sokkal többet, mint hogy „zsöllérek voltak, kisleány”.⁸ A recenzens párjának családjából egy testvérpár egyik tagja ugyancsak Dél-Erdélyből, de még az 1918 utáni hullámban menekült Magyarországra, s alapított magyar identitását, de a gyökerekről szintén keveset beszélő családot; a testvérpár másik tagjának családja szlováknak tekintette magát, maradt a romániai Nagylakon, egészen a független szlovák állam 1993-as megalakulásáig, amikor áttelepültek Pozsonyba. Lehet sajnálkozni ezen a „gyökértelenségen”, de érdekesebb a történeteket inkább jelzőként felfogni arra nézve, hogy – ahogy a jelenhez, úgy – a múlthoz is számos kapcsolat létezhet a magyarságon belül.

Ezen utolsó megjegyzés természetesen semmilyen értelemben nem kívánja „érvényteleníteni” Ablonczy személyes tapasztalatait és világvéleményét.

„A kenyér a dolgozó nép itala, amelyet a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság – választott képviselői útján – fogyaszt.

Vicc a szocializmus korából

Orwell *Államfarmjának* valószínűleg a legismertebb részlete, amikor a pártfunkcionárius-disznók az eredeti tanítás „Minden állat egyenlő...” pontját kiegészítik: „...de vannak egyenlőbbek is.” A satíra plasztikusan megjeleníti, hogy a szovjet típusú rendszert mind „balról”, mind „jobbról” kritizálók egyetértettek abban: a rezsím egyik legviszársabb vonása, hogy a mindennapi életben mind inkább elszigetelődő pártelit hihetetlen mértékű jólétben él a társadalom zöméhez képest. Elsősorban morális alapú felháborodásról volt szó, amely ellentmondást látott az elit életmódja és egyenlőség-retorikája, illetve – a túlnyomó többség esetében érvényesülő – erőszakosan egyenlősítő politikája között.

Az 1960-as, 1970-es években jelent meg a szocializmus-kritikák egy új árama, amelynek nyomán a „nyomorgó tömegek – dőzsölő pártelit” kétosztatú kép helyén egy sokkal *tagoltabb, hierarchikus, mély egyenlőtlenségek által megosztott társadalom képe* rajzolódott ki a kutatók szeme előtt. A kutatók szerint a rendszer lényegi mechanizmusai által termelt és újratermelt egyenlőtlenségekről van szó, nem csak a „múlt örökségeként” létező, a rendszer vezetői által felszámolásra ítélt „maradványokról”.

Majtényi György könyve, a *K-vonal: uralmi elit és luxus a szocializmusban* (a továbbiakban: *K-vonal*) a címben megnevezett jelenséget a fent említett tagolt társadalomképhez illeszti. A vulgarizálóság leegyszerűsítve: a szocializmus *is* az egyenlőtlenségek hierarchizált rendszere volt, abban is vagyonszerzésre, vagy legalábbis fogyasztása fokozására és életszínvonalának növelésére törekedett a nagy többség, a rendszer által nyújtott lehetőségeket kihasználva, gyakran a korlátok tágításával vagy megkerülésével kísérletezve – akkor viszont „törvényszerű”, hogy az elit is kihasználta a maga (nyilvánvalóan az átlagnál sokkal kiterjedtebb) lehetőségeit.

⁸ Irónia nélkül, őszintén írom: bizonyos mértékben irigylem Ablonczyt, amiért ennyit tud őseiről. Az ő családjának a könyvben említett ága bukovinai székely származású (tehát nyilván az 1764-es mádfalvai székelyöldökés után menekültek Moldvába, majd a következő évtizedben telepítették le őket a frissen Habsburg-kézre került Bukovinában). Ablonczy dédapjának apja Bukovinában született, majd „egy korai, 19. századi telepítési akció révén keveredett” Magyarországra, Arad vármegyébe. Az 1940-ben családjával a mai Magyarország területére menekülő dédapja székely identitása és a még korábban elért kispolgári egzisztencia – a pályáját lovászként kezdő fiatalember „két vitéségi nagyvezetessel rendelkező egykori frontharcos, a 61. honvéd gyalogezred volt őrmestere, zimándi Hangya-boltos, valamint tűzoltóegyesületi parancsnok” lett – segíthetett a származástudat élénken tartásában (A visszatért Erdély, 203-204.).

Bár a hangsúlyokat a Kádár-korra helyezi, Majtényi egységben szemléli a magyarországi szocializmus egész korszakát. Ennek köszönhetően cáfolni, vagy legalábbis relativizálni tudja azt a nagyon gyakori szemléletet, mely szerint „Sztálin – és a kis sztálinok – a luxussal akarták korrumpálni az elitet, Brezsnyev pedig maga volt korrupció”, míg „Kádár is zsarnok volt, de legalább puritán hajlamú, s megvetette a fényűzést”. Majtényi ezzel szemben egyrészt rámutat arra, hogy az elit luxusfogyasztása nem esetleges, nem személyi tényezőktől függ, hanem „törvényszerű”, abban az értelemben, hogy az elit éppen attól számít elitnek, hogy a népesség döntő többségénél nagyobb fogyasztási lehetőségekhez jut – s a történelmi tapasztalatok szerint nincs az az aszketikus értékrend vagy diktátor, amely vagy aki tartósan és hatékonyan meg tudja akadályozni e lehetőségek realizálását.

Majtényi másrészt azt a vélekedést is megkérdőjelezi, mely szerint Kádár „puritán” lett volna. A szerző itt előnyére fordítja a fiatalságát: annyira távol érzi magától a vizsgált korszakot és személyiségeit, hogy *nem* tesz görcsös erőfeszítéseket „mítoszrombolásra”. Sokkal fontosabbnak érzi annak megmutatását, hogyan és miért alakította ki magáról Kádár ezt a „puritán-imidzset”, hogyan engedte és használta fel a rendszer megerősítésére az elit luxusát, illetve hogyan és milyen formában élt időnként ő maga is ezen életmód egyik vagy másik elemével. Jó példa a „*udatos imidzsváltásra*” (K-vonal, 30.), hogy Kádár betemettette a még Rákosi belügyminisztereként építtetett úszómedencét; a lépést felesége részben a magas költségekkel magyarázta, de rögtön hozzá is tette: „*azt sem akarta az uram, hogy arról beszéljenek az emberek: Kádáréknál bezeg úszómedence is van*” (id. K-vonal, 30.).

Vagy egy másik híres példa a rózsadombi villája kertjében tartott tyúkok – amelyekkel kapcsolatban nem is a „tartás” mozzanata a legfontosabb. Majtényi különösebb hangsúly nélkül jegyzi meg, hogy *Kádár tyúkjait reggelente a kormányőrök etették, és esténként is ők zárták be az ólat* (K-vonal, 30.), s gyaníthatóan a takarítás vagy vágás sem az első titkár dolga volt – hanem hogy Kádár „*vendégeinek mindig megmutatta*” az állatokat. Többszörösen érdekes szimbolikája van a Berecz Jánostól kölcsönzött adaléknak: a pártvezető „*több alkalommal élvezettel mesélte, hogy szomszédja, aki Illyés Gyula volt, panaszkodik, mert a kakas korán ébreszti*” (id. K-vonal, 31.). Egy mondat a zsarnokságról.

„*Visszaemlékezések szerint a Kádár-rendszerben a vezetésen belül »rideg léggör« uralkodott*” (K-vonal, 32.). S a kötetet olvasva mind erősebb lehet az olvasó érzése, hogy ezt megint nem csak Kádár személyiségének, kapcsolatteremtési képességei fogyatékoságának a kisugárzása okozhatta – hanem hatalmi eszközként is funkcionált. Rákosi a rettegést és a halálfélelmet plántálta még az elit tagjaiba is, így akadályozva meg, hogy megbuktatására akár csak potenciálisan alkalmas informális csoportosulások jöjjenek létre – a kádári eliten belül érezhető „ridegség” talán ugyanezt a célt szolgálta. A hatalmon lévők legfontosabb belső „klubja”, az Egyetértés Vadásztársaság összetételét például Kádár mindvégig szigorú személyes ellenőrzése alatt tartotta, s tanulságos az is, hogyan dominálta az első titkár személye és pozíciója még a társaság évadzáró mulatságait is: „*Minden esetben volt egy-két művész, aki vadászott is, és bekapcsolódott a programba, a legérdekesebbnek mindig a Hofi-féle fellépést tartottuk. A Hofi azért volt jó, mert az az ember valóban politikai és erkölcsi kritikával tudott humorizálni, ami azért sokunknak nagyon tetszett, volt, aki a fejét csóválta, de még az Őreg is rá-rábólintott, és mosolygott. Ahogy az ital fogyott, úgy a hangulat is emelkedett, de ezzel sem mondom semmi újat. Elsőként mindig a Kádár János vonult el a feleségével, és utána már hamar befejeződött a találkozás* (Váncsa Jenőt, volt minisztert és Egyetértés-tagot id. K-vonal, 111-112.).

Meglepő módon, míg a szocialista elit személyi összetételében semmilyen folytonosságot nem hordozott a Horthy-korszak elitjével, politikai és ideológiai szempontból pedig kifejezetten az előző rendszer antitéziseként fogta fel magát, életmódjában mégis számos folytonosságot fedezhetünk fel (K-vonal, 219.). Kezdve rögtön a lakóhellyel: a budai Hegyvidék ugyanis a Horthy-korszakban vált az elit és a felső középosztály preferált lakóhelyévé (a 20. század elejéig ugyanis az Andrásy út és a Városliget környéki villák töltötték be hasonló szerepet) (K-vonal, 22-23.). „*...Az ódon falak közé zárt hagyomány formálta is a funkcionáriuscsaládok szokásait*” (K-vonal, 27.). Mind Salman Rushdie regényében, az *Éjjél gyermekeiben*, amelyben a távozó britek ráveszik a lakásaikat elfoglaló indiaiakat, hogy egy hónapig ne változtassanak a berendezés egyetlen elemén sem – majd némi kajánsággal figyelik, hogy a volt gyarmatosítók otthagyt tárgyi kultúrája hatalmába keríti, újragyarmatosítja az új elit és közép életmódját...

A tárgyi kultúrában, a szórakozás színtereiben, a szokásokban és mentalitásban számos folytonosságot mutatható ki – bár természetesen nem csak azok. Új szokásnak számított például az elit futball iránti érdeklődése, amelyet egyértelműen a munkásethosz szimbolikus továbbélése egyik megnyilvánulásának tekintettek. (K-vonal, 128.). A vadászat szenvedélye viszont egyértelműen – a kortársak által is gyakran tudatosított módon – az 1945 előtti elit szokásainak továbbélését jelentette.

Majtényi könyvének, akár csak *A visszatért Erdély* esetében, a *részletek* adják az egyik legnagyobb erényét. Nem néhány történelmi pletykaforrásra támaszkodik, hanem visszaemlékezések, korabeli források, interjúk sorára (a kötetben összesen 807 lábjegyzet található). Az előző bekezdés két példáját véve: az elit és a futball kapcsolatáról 34 oldal (K-vonal, 127-150.), a

vadászat és az elit – sokkal „intimebb” – kapcsolatáról pedig 51 oldal szól (*K-vonal*, 76-125.). Nem hatásvadász, mégis érdekes, időnként kifejezetten szórakoztató, ugyanakkor informatív és társadalomtörténeti szempontból is releváns ismereteket nyerhetünk az elit közlekedési eszközeiről (*K-vonal*, 48-59.) a „4K”-juttatásokról (a címadó „különleges” telefonvonal, a külföldi út, a Kútvölgyi, a Kerepesi, a *K-vonal*, 60-75), az elit vendéglátóipari helyszínekről (*K-vonal*, 166-184.), vagy a menő ruhaszalonokról és a divatról (*K-vonal*, 185-194.).

A *K-vonal*-ban számos képpel találkozhatunk, s ezek szinte sosem „csak” illusztrációk, hanem vizuális források. A már említett Egyetértés Vadásztársaságnak ugyanis – általában évente megjelentetett – *külön vicclapja* volt, a *Fácán Matyi*. A név és a stílus hasonlósága nem véletlen, ugyanis az egyetlen korabeli humoros lap, a *Ludas Matyi* karikatúristái készítették ezen 50-60 fős elitcsoport részére. S bár Majtényi szóban is leírja, mégis felejthetetlen a látvány: a nevesített állami- és pártvezetők arcát nem merték karikírozni, ezeket mindig az adott személy fényképe helyettesítette.

Kádár János álláspontja az új vadászruhák beszerzéséről, *Fácán Matyi*

(*K-vonal*, 110.)

Az elit tényleges lehetőségei és az egalitáriánus ideológia ellentmondását valószínűleg kevesen tudták teljes cinizmussal kezelni (bár, éppen némi cinizmussal, hozzátehető: mert még a legkorlátozottabb funkcionáriusok is roppant kreatívak tudtak lenni öngazoló, önáltató magánideológiák gyártásában). Ebből nyilván számos feszültség támadt, amelyet fokozott, hogy a luxusfogyasztás feletti intézményes szemethunyásnak is voltak határai – csak éppen azt nem lehetett tudni, hogy hol. Ahogy Kovács András paradigmaticus filmjében, a *Falakban* sem tudják a beosztott értelmiségiek és középvezetők, hogy meddig mehetnek el, hogy hol húzódnak „a falak” – ugyanúgy az elit sem lehetett mentes az ilyen bizonytalanságtól.

Puskás Ferenc például így ragadta meg magyarországi és emigrációja utáni nyugati életének különbségét: „*jól érzem magam, igaz, néha-néha hiányoznak a régi jó haverok, na de hiába ezen segíteni nem tudunk, azért honvágyam még nem volt. Ez lehet, hogy azért van, mert van dohányom és nyugodtan élek, azt csinálom, amit éppen akarok, senki sem szól érte. Igaz, hogy a dohányért meg kell melóznia... de... megszokja az ember, mint kutya a verést...* Itt minden nyugodt, nem kell semmi link dologgal foglalkozni, szépen meg lehet keresni a pénzcsekkét és nem kell attól rettegni, hogy ha csengetnek, na már megint ki bukott le, és mivel bukott le [kiemelések tőlem – D. Cs.].” (id. *K-vonal*, 146-147.)

Az utolsó idézet talán nem olyan szerencsés, s nem is annyira azért, mert a sportolók az elit sajátos, nem teljesen tipikus pozíciót betöltő tagjai voltak, hanem azért, mert Puskás nem élt már Magyarországon a Kádár-korban. Tanulságosabb – a befolyásos szereplők, a kisszerű tartalom és az elmaszatolt következmények sajátos kombinációja miatt – a Horváth-Lombos-konfliktus. Horváth Ede és Lombos Ferenc az 1950-es években még egyaránt fizikai munkásként dolgozott a Győri Vagonygyárban, amelynek az 1960-as években Horváth már az igazgatója volt, míg Lombos Győr-Sopron megyei első titkár. Bár ez nem dokumentált, lehettek lappangó ellentétek, mielőtt kitört volna a konfliktus: „*Horváth Ede 1965-ben nyilvánosan megvádolta a megyei első titkár nejét – ő ugyanis Horváth beosztottjaként a Vagonygyárban dolgozott –, hogy lop. Az ügyet a Politikai Bizottság elé vitték. Lombos Ferenc nem is annyira a vádat cáfolta, mint inkább Horváth Ede eljárását kifogásolta: »Jobb lett volna, ha jelenti a Politikai Bizottságnak vagy behív engem, és azt mondja: te hülye, nézzél szét, mit loptok.*» A pártvizsgálat során ismét előkerült a csónakmotorok ügye. (Lombos Ferenc miniszteri engedéllyel vásárolt csónakmotort 2000 Ft-ért, amelyet használtan, 1963 augusztusában tízszeres áron adott tovább a Bizományi Áruházon keresztül a gyár tornaosztályának.) 1965-ben a vád ezenkívül még az volt Lombosék ellen, hogy az asszony a gyárból gerendákat vitetett tihanyi telkükre, és túlzott számlákat csinált a vállalat tihanyi vendégházában..., illetve, hogy Lombos Ferenc magántulajdonában lévő autóját a gyárban javíttatta. A rendőrség – a tanúvallomásokra hivatkozva – azt állapította meg (Lombos Ferenc, hogy tisztázza magát, maga kért rendőrségi vizsgálatot), hogy Lombosék tihanyi telkén soha, semmilyen gerenda nem volt. A párt vizsgálata azonban a másik két vádpontban elmarasztalta a helyi pártvezért, ugyanakkor megrótták az ügyet kiobbantó vállalatvezetőt is: »Horváth elvtárs pártszerűtlenül,

elvtársiatlan módon – előttünk ismeretlen indító okoknál fogva – Lombos elvtársat súlyosan kompromittálta, az utcára vitte az ügyet.» (K-vonal, 162-163.)

A fenti történet azt sugallja, hogy az itt leírt „stikli” mindennaposnak számítottak az elit körein belül, ugyanakkor mégsem lehetett előre kalkulálni azzal, hogy ebből lesz-e konfliktus és vizsgálat, s ha igen, akkor mikor (Lombos feleségét például csempészés miatt 1961-ben egyszer már elmarasztalta a párt Központi Ellenőrző Bizottsága, *K-vonal*, 162.). Azt sem lehetett tudni, belebukik-e valamelyik szereplő az ügybe, s ha igen, akkor melyik (jelen esetben egyik sem: Lombos 1985-ben vonult nyugdíjba a megyei tanács vb éléről; Horváth Ede 1984-ig a Rába igazgatója, 1989-ig az MSZMP Központi Bizottságának tagja volt).⁹ Anélkül, hogy bármi sajnálatot szeretnék kelteni, azért jegyezzük meg: konkurenciaharcban, kockázatos kimenetelű játszmákban azért a Kádár-kori elitnek is volt része. De legalább, mint Hruscsov morfondírozott leváltása után, nem végezték ki a veszteseket sem, ami kétségkívül civilizatorikus fejlődést jelentett a sztálini/Rákosi-féle időkhöz képest.

„Ami a »szexuális vágyat« illeti, habár létét hivatalosan elismerték [a kommunista mozgalomban], mi mégis bizonytalanok voltunk felőle. A monogámia és a család intézménye a gazdasági rendszer termékei; individualizmusra és képmutatásra nevelnek, az osztályharctól eltávolító magatartásra, amit teljes egészében el kell utasítani; a burzsoá házasság csak a prostitúciónak egy társadalmilag elismert formája. De a promiskuitás ugyanígy a Rossz Dolgok közé tartozott. (...)

...az egyetlen helyes, konkrét viselkedés a szexuális vágygal szemben a Proletár Erkölcs. Ez annyiból áll, hogy az ember megházasodik, hű marad párjához és proletár gyerekeket csinál. De hát ez nem ugyanaz, mint a burzsoá erkölcs? – A kérdés, elvtársam, mutatja, hogy te mechanikus és nem dialektikus fogalmakban gondolkodsz. (...) A házasság intézménye, ami a kapitalista társadalomban a burzsoá bomlás része, az egészséges proletár társadalomban dialektikusan szerepet vált.”

Arthur Koestler: *A bukott Isten*¹⁰

Nyugati publikációkban vagy konferenciaelőadásokban gyakran találkoztam azzal, hogy még a szovjet típusú rendszerrel nem rokonszenvező kutatók is készpénznek veszik, hogy „legalább megvalósították a női egyenjogúságot”. De napjaink Magyarországon is, a nagyon erős – másnak megnevezni őszintétlenség lenne – *antifeminista közhangulat* hasonló mítoszból indul ki, csak negatív előjellel: „az előző rendszer túlzásba vitte a női egyenjogúságot, ennek (is) köszönhető a család válsága”. Tóth Eszter Zsófia könyve, a *Kádár leányai: nők a szocialista időszakban* (a továbbiakban: *Kádár leányai*) ezzel szemben hasonló képet vázol, mint a *K-vonal*: lehet, hogy a nőket sújtó egyenlőtlenségek csökkentek a korábbi korszakhoz képest, mégis masszívan fennmaradtak és újratermelődtek a szocializmus korszakában (is).

„A könyv része annak a sorozatnak, amelyben a kiadó a szocialista időszak mindennapjait mutatja be” – ígéri Tóth a *Kádár leányai* bevezetőjében (9.). (A sorozatnak nincs címe, bár a dizájnából sejteni lehetett, hogy a *K-vonal* egy másik, ide tartozó kötet).¹¹ Tóth Eszter Zsófia remek forrásokat – interjúkat, a korabeli sajtó cikkeit, filmeket – kutatott fel és elemzett; a makroszintű összefüggésekkel azonban nem foglalkozik olyan mélységben, mint ezen írás korábban említett két szerzője. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a *Kádár leányai*, hiába kiváló könyv, bizonyos kiegyensúlyozatlanságot mutat. A könyv igazából a *nőkről, a családi- és nemi szerepekről kialakult Kádár-kori képet* vizsgálja, amiről valóban lehet és valóban kell is külön kötetet írni, de nem ártana alaposabban összevetni a valósággal (vagy, ha ez „túl objektivista” felfogásnak tűnik, akkor a társadalomtudományok ugyanezen témáról kialakított elfogadott képével).

Példának okáért: roppant érdekesek a munkásnő-interjúk és a korabeli női munkavállalásról szóló sajtómegnyilvánulások elemzése (a *Kádár leányai*, 53-73.). A „*Nők férfifoglalkozásokban – szakirodalmi kitekintés*” című részben a szerző a *gender studies* szemléletét hiányolja a téma kutatásában, de gyakorlatilag egyetlen könyvet, Jutta Wergen sofőrként dolgozó német nőkről szóló kötetét ismerteti (*Kádár leányai*, 62-64.). Ezt követően a szerző visszatér az 1950-es évek „*férfifoglalkozásokban*” dolgozó nőire, pontosabban arra, hogyan jelenik ez meg a korabeli magyarországi diskurzusokban.

⁹ Mindezek a *K-vonal* végén található *Életrajzokból* (222-259.) tudható – ezek kötetbe illesztése kifejezetten jó ötlet.

¹⁰ Ford. Gábor György. In: Koestler 1994: 147–148.

¹¹ Horváth Sándor könyve – *Kádár gyermekei: ifjúsági lázadás a hatvanas években* (2009) – pedig a harmadik. Horváth ugyanahhoz a generációhoz tartozik, mint ezen recenzió szerzői, s nyilván érdekes lett volna az esetleges közös szakmai hatások kimutatása is. A terjedelem és kompetencián határai miatt azonban, sajnos, az e lányszövegben említett könyvvel itt nem tudok foglalkozni.

Miközben tehát a *diskurzusról* valóban jó és releváns elemzés született, a tárgyalásnak a fent vázolt leszűkítése azt a képet erősítheti, *mintha* az ilyen típusú női munkavállalás – vagy egyáltalán, *a kiterjedt női munka – Magyarországon a szocializmus korában jelent volna meg először*. S bár nagyon sokan hiszik, hogy így is volt, alapjában véve téves képről van szó: a 20. század teljes első felében munkavállalónak számított a nők negyede-ötöde.¹² 1900-ban például 20,8%, amely érték, némi ingadozás után 1949-ben, tehát a „Rákosi-kor” kezdetén 24,9% volt – csaknem ugyanannyi, mint a Horthy-korszak utolsó népszámlálásakor (1941-ben a nők 24,1%-a végzett kereső munkát az otthonán kívül). Tekintettel arra, hogy a mutató az összes nő százalékában mutatja a keresőket, és tekintettel arra, hogy ezen a körön belül az aktív korúak aránya mindvégig 55-60% között mozgott (mivel a gyermekkorú generációk arányának csökkenését ellensúlyozta az idős korúak arányának növekedése), nem csoda, hogy aktív munkavállaló nők aránya *az összes nő körében* a szocializmus korszakában is alig a másfélszeresére növekedett (1980-ban: 39,9%).¹³ Az aktív korú népességen belül, illetve az inaktív munkavállalók beszámításával a növekedés természetesen lényegesen magasabb – de ez sem változtat az összefüggésen, hogy a kiterjedt női munkavállalás *nem a semmiből jelent meg* Magyarországon az 1950-es években.

S nehogy azt higgyük, hogy a nők kizárólag házicselédként, a szolgáltatásokban, stb. dolgoztak: a bérből és fizetésből élők nők egyharmadát már a 19. század végén az ipar foglalkoztatta, méghozzá több mint felét munkásként; 1891-ben a gyáriparban dolgozók körében 26,8% volt a nők aránya.¹⁴

A fenti, nem az elemzett könyvből származó adatok talán felesleges kitérőnek tűnhetnek, ezek ismertetése azonban a *Kádár leányai* diskurzus-elemzésének hangsúlyait is módosíthatják. A Kádár-kori megfogalmazást például, mely szerint „*az ötvenes évek túlkapása*” volt, hogy nőket „*férfias pályákra*” akarták beengedni, ezáltal az előítéletesség megnyilvánulásából a dominanciáját féltő férfitársadalom kvázi-ideológiává minősíthetjük.¹⁵ Sőt: meglehet, hogy „*az ötvenes évek*” fent említett törekvését éppen a saját magáról mérsékelt, konzolidált képet festeni igyekvő Kádár-rendszer törekvései stilizálták fel, *konstruálták meg*. A Szovjetunióban a háború végén a mezőgazdaságban dolgozók 71%-a nő volt, s a hatalmas hadsereg fenntartása miatt a férfihiány lassan csökkent – a „traktoristalány” imidzse itt jelentős részben egy gazdasági kényszerhelyzetet tükrözött. Lehet, hogy túlértékeljük a számos, hasonlóképp átgondolatlanul átvett szovjet vizuális propagandaelem egyikét, amikor a traktoristalány-képekből *lényeges* fordulatot vezetünk le az 1950-es évek női foglalkoztatáspolitikáját illetően?

„*Megemlítem, hogy a gyakran idézett szlogen az 1950-es évekből a »Lánynak szülni dicsőség, asszonynak szülni kötelesség«, azonban sem a jelszó keletkezéstörténetét, sem annak esetleges hatásait nem elemezték mélyebben a kutatók*” (*Kádár leányai*, 81.). Az előző mondat második felének figyelmeztetésével csak egyet lehet érteni, bár a felvetés nem egészen „taktikus”: éppen hogy felhívja a figyelmet arra, hogy Tóth kötetében igencsak „helye lett volna” egy ilyen elemzésnek. E sorok szerzője ugyan nem kutatta szisztematikusan a korszak diskurzusát, tehát akár véletlen is lehet, hogy az egyetlen valóban korabeli forrás, amelyben a fenti szlogenrel találkozott, egy kabarétréfa volt – de nem lepődne meg, ha eredetileg valóban elterjedt poénról, nem pedig „szlogenről” lett volna szó. Hisz’ a diskurzus egyetlen más eleme sem sugallja azt, hogy akár az ötvenes években, akár később bárki is „dicsőségként” kezelte volna a házasságon kívüli gyerek vállalását – ezt éppen a *Kádár leányai* mutatja be nagyon meggyőzően.

Lebilincselő a Kádár-kori „lányanya”-diskurzusok elemzése is. Azonban itt sem ártott volna legalább egy megjegyzés arról, hogy egy olyan korszakról volt szó, amelyben a házasságon kívül született gyerekek aránya soha nem látott alacsony szintre süllyedt. Az 1960-as, 1970-es és 1980-as mutató átlaga 5,8% volt, míg az 1921-es, 1930-as és 1940-es években a házasságon kívül született gyermekek aránya átlagosan 8,2% volt – tehát 1,4-szer nagyobb.¹⁶ Pusztán a diskurzus ismertetésével ugyanis könnyen elhithetjük azt az elterjedt mítoszt, mely szerint „*a kommunizmus korában kezdődött a család válsága*”.

Különösen tanulságos, hogy a fent említett vita kevésbé a „megesett lányokkal” foglalkozott, mint inkább azok a nőkkel, „*akik vállalták azt, hogy házasságon kívül, gyakran nős férfitől, akár a férfi feleségének tudtával szülnék gyereket. Ezt a döntést tudatosnak ábrázolták, és női önmegvalósításként élték meg*” (*Kádár leányai*, 81.). Ismerve a szocializmus korának *tényleges életviszonyait*, rossz viccnek tűnik feltételezni, hogy *számottevő* csoportok képesek lehettek önálló egzisztenciát fenntartani –

¹² Miközben nem lehetünk biztosak abban, hogy a kiterjedt kistulajdonosi körben dolgozó női családtagok minden esetben a hivatalos munkavállalók statisztikailag nyilvántartott számát gyarapították.

¹³ Múlt és jelen 1996: 83.

¹⁴ Koncz 1984.

¹⁵ Az utolsó mondat leegyszerűsítő és sarkított megfogalmazásáért nem a *Kádár leányai*, hanem a recenzió szerzője vállalja a felelősséget.

¹⁶ Múlt és jelen 1996: 72.

egyedülálló nőként, gyerekkel. A *morális pánik* irracionális mozzanata persze nem jelentékteleníti a diskurzus fontosságát, ellenkezőleg, még érdekesebbé teszi azt.

Lehet persze, hogy a fenti kritikai megjegyzések félrehordanak, mivel a szerző tudatos döntése volt, hogy a diskurzus és az interjú elemzésére koncentrálnak, nem foglalkozik sem a történelmi, sem a szociológiai kontextussal. Tóth Eszter Zsófia egy interjú kapcsán a következő megjegyzést tette: „*Néha beleestem abba a hibába, hogy kifejtendő kérdés helyett eldöntendő kérdést tettem fel. Olykor sajnos kibújt belőlem a mindentudó történész, amikor egy konkrét történetet hallva közöltem Évával [a riportalannal]: én is olvastam erről a gyári újságban, vagy évszámokat pontosítottam*” (*Kádár leányai*, 124.).¹⁷ Lehet, hogy az interjúszituációban nem szerencsés a „mindentudó történész” megjelenítése,¹⁸ de a kötet egészében erre már sokkal nagyobb szükség lett volna.

Az utoljára idézett mondatokban megnyilvánuló reflexivitás azonban – irónia nélkül állítom – mindenképp dicséretes. Leginkább a „*tanulságos*” jelző illik az ehhez hasonló megfigyelésekre is: „*Gyakran tapasztaltam, hogy Magyarországon a nőket férjük, élettársuk nem hagyja egyedül az interjúszituációban, sőt a férfiak addig-addig »helyezkednek«, amíg ők maguk is elmesélhetik saját élettörténetüket*” (*Kádár leányai*, 114.). A kötet képanyaga időnként kifejezetten élményszerű, az olvasó legfeljebb a képek elemzését és kontextusba helyezését hiányolhatja. Bár, tekintettel arra, hogy a képek jelentős része szemlátomást családi albumokból származik, az elemzés egyszerre vehet fel módszertani és személyiségi jogi problémákat. A borítókép (lásd lent) a kivétel: a jelenet magyarázata (*Kádár leányai*, 10.) nélkül is erős szimbolikus jelentéssel bír.

Feltéve, ha felismerjük a férfiban a (viszonylag) fiatal Kádár Jánost – erre azonban a mai fiatal generációk mind kisebb hányada képes. A helyzeten csak az javíthat, ha minél több ilyen jó történelmi könyvet olvasnának, mint amelyről ez a recenzió is szólt.

HIVATKOZÁSOK

Bibó István (1994 [1946]). A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Demokratikus Magyarország*, Budapest: Magvető, p. 144–214.

Koestler, Arthur (1994). A bukott Isten, ford. Gábor György. In: Conrad, Joseph – Koestler, Arthur – Černý, Václav: *Folytatásos önéletrajz*, Budapest: Osiris-Századvég/2000, p. 121–170.

Koncz Katalin (1984). A nő foglalkoztatottságának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon az ipari forradalom kibontakozásától az első világháborúig, *Demográfia*, 2-3, p. 276–290.

Múlt és jelen, 1996. *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

¹⁷ Az idézet két mondatához három lábjegyzet is kapcsolódik, ahol a szerző példákat hoz.

¹⁸ Bár ez sem biztos. Fiatal nőként a szerző valószínűleg nem csak a régi diskurzusok tanulmányozásakor találkozhatott a szexista előítéletekkel. A történészi szakértelem megjelenítése adott szituációkban akár a tekintélyét is növelhette egyes interjúalanyok szemében – bár nyilván nehezen eldönthető, mikor fordul ez a hatás az ellentétébe, s mikor vált ki ellenszenvet az „okoskodás”.

Szirmai Viktória (ed.) (2011). *Urban Sprawl in Europe*, Budapest: Aula.

A kötet neves magyarországi város és településszociológusok írásai alapján a városi tér kiterjedéséből fakadó problémákat elemzi. A kutatás, amelynek az anyagára a kötet épül, a Norvég Finanszírozási Mechanizmus támogatásával megvalósított projekt részét képezte. A projekt keretében a kutatóknak lehetőségük nyílt összehasonlító elemzés készítésére négy európai nagyvárosban és azok környékén: Bécsben, Budapesten, Koppenhágában és Párizsban. A kutatás eredményeit 2011 novemberében az MTA Szociológiai Kutatóintézetében nemzetközi konferencia formájában is bemutatta.¹

Az angol nyelvű, az átlagos tudományos tanulmánykötetekenél jóval szebb kiállítású kötet három részből áll. Az első rész két tanulmánya a problémakör elméleti kérdéseit tárgyalja: a városok növekedésének, a városi és város-környéki terek átalakulásához kapcsolódó elméleteket és azok kritikáit Szirmai Viktória, a városfejlődés szakaszait pedig Enyedi György tanulmánya mutatja be. Szirmai írásában középpontjában a város és városkörnyék átalakuló kapcsolatrendszerére áll, a városi középosztály megjelenése az elővárosokban, elkülönülése a vidéki térben, s ezen folyamatoknak a városi térre, a környezetre, és fejlesztési igényekre gyakorolt hatása. A szuburbanizáció és a dzsentifikáció fogalmait használva hasonlítja össze Észak-Amerika és Európa jelenlegi városfejlődését. Szirmai írásának fontos tétele, hogy míg az Egyesült Államokban a középosztályi életstílus lényeges eleme a kertvárosi lakóhely, és a szociálisan hátrányos helyzetű csoportok „rekednek” a belvárosi lakónegyedekben, addig Európában ez nem feltétlenül jellemző. Az európai országokban a középosztályhoz tartozó csoportok tagjai belakják a belvárosok tereit is, és emellett csak egy-egy jól meghatározható elegáns kertvárosban választanak lakóhelyet; míg a hátrányos helyzetű csoportok mind gyakrabban szorulnak ki a város környéki, városszéli lakóhelyekre. A városok bővülésére a nemzetközi irodalom alapján két alapvetően különböző válasz adható, írja Szirmai: a belvárosok fejlesztése, illetve a város és környéke közötti kapcsolatok erősítése. A tanulmányban a fenti folyamatok regisztrálása mellett a szerző történelmi perspektívába helyezi a városi tér kiterjedésének folyamatát, valamint az arra adható lehetséges válaszokat. A történelmi példák mellett részletesen bemutatja a Budapest városfejlődését meghatározó tényezőket.

Enyedi György tanulmánya saját, a nyolcvanas évek közepén kidolgozott elméletén alapul. A szerző szerint elmélete volt az egyik első kísérlet az európai városfejlődési modell olyan megfogalmazására, hogy az globálisan érvényességgel bírjon. Enyedi városfejlődési modellje – dán szerzők modelljéhez hasonlóan – négy szakaszt különít el: az első urbanizációs szakaszt, a szuburbanizációt, majd az ellen-urbanizációt (a vidéki népesség gyorsabb növekedésének jelenségét). Eltérés a negyedik szakaszban mutatkozik: a dán iskola szerzői ugyanis amellet érvelnek, hogy a negyedik szakaszban ismételt városba áramlás (reurbanizáció) figyelhető meg, Enyedi ezzel szemben azt állítja, hogy a negyedik szakaszt nem a városközpontokba való jelentős és általános beköltözés jellemzi, hanem globális város-térségek kialakulása, és a város-vidék közötti határok elmosódása. Ez az érvelés egybecseng – a térbeli folyamatok alakulását szintén figyelemmel kísérő – vidékszociológia megállapításaival. A tanulmányban olvashatjuk a városi és vidéki tér homogenizálódása mellett szóló ismert érveket: a távolság jelentőségének megváltozását a közlekedési rendszerek és az internethasználat terjedése miatt, a szolgáltatások megjelenésének jelentőségét a kis településeken. Ugyanakkor a szerző nem említi, hogy a kiköltözők miként reagálnak a csak fizikailag elérhetően is igénybe vehető szolgáltatások (egészségügy, oktatás, kultúra) központosítására, vagy a közlekedés anyagi és időbeli költségeinek növekedésére. A kötet további tanulmányai részben ezekre a kérdésekre is rezonálnak.

A könyv második része a négy európai nagyváros – Koppenhága, Párizs, Bécs és Budapest – várostérségeinek esettanulmányait tartalmazza. A koppenhágai esettanulmány (szerzői: Henrik Reeh és Martin Zerlang) a másik háromtól eltérően kevésbé magukra a migrációs folyamatokra koncentrál, mint inkább – rendhagyó módon – egy fél évszázadot meghatározó területtervezési koncepció utóéletén keresztül mutatja be az *urban sprawl* jelenségét. A *Fingerplan* néven emlegetett, negyvenes években

---

* MTA TK Szociológiai Intézet

¹ http://www.socio.mta.hu/dynamic/urban_conference_programme_final.pdf. Letöltve: 2012-03-11

kidolgozott elképzelés nagy hatását az a zseniális vizualizáció adta, ahogyan a tervezők a nagyváros terjeszkedésének irányait egy emberi tenyér lenyomataként jelenítették meg. Bár az elmúlt húsz évben az átfogó tervezés helyett már sokkal inkább célzott, helyi projektek érvényesülnek, az „ujjak” koncepciója sokáig rányomta bélyegét a fejlesztésről alkotott elképzelésekre. Kopenhága példájából azt is megtudhatjuk, hogy az infrastrukturális fejlődés és az európai integráció együttese milyen, korábban elképzelhetetlen transznacionális városrégiókat hozott létre az elmúlt évtizedekben: A dán főváros vonzáskörzetébe – ha persze nem is a szűken vett agglomerációba – ugyanis mára éppúgy beletartozik Svédország déli része, mint az északnémet területek.

Párizs hatalmas városrégiója az otthona minden ötödik franciának. Ők Ile de France lakói, a *francilien*-ek. Ez a nagyvárosi térség már a hetvenes évekre elérte azokat a határokat, melyeken túl azóta nem terjeszkedik. Az utóbbi évtizedekben az *urban sprawl* jelensége itt inkább a térség sűrűsödéseként jelentkezett. A populáció növekedése a régióban mintegy kívülről visszafelé zajlott: először az agglomeráció lakosság száma növekedett, majd a külvárosoké, végül az utóbbi húsz évben a városmag is migrációs pluszt könyvelhetett el. Mára azonban, úgy tűnik, ez a sűrűsödési folyamat is megállt: Párizs 50 kilométeres körzetében a földhasználat már nemigen változik, a térség a városmagtól távolabb eső részein még nőtt is a mezőgazdasági területek aránya. A városi nyomás tehát veszített erejéből. A párizsi esettanulmány szerzője, Nadine Cattan, nagy figyelmet fordít az *urban sprawl* jelenségének fragmentációs, dezintegrációs hatásaira. Az ingázás esetében például felhívja a figyelmet a férfi és női térhasználati minta különbözőségére: a nők az agglomerációban – a munkalehetőségek korlátozottsága miatt – könnyen „térbeli csapdába” eshetnek. A nagyobb presztízsű munkahelyek térben szegregáltak, a városmagban kereshetjük őket, és az is megfigyelhető, hogy a várostérség külső részein a lakosság átlagosan alacsonyabb végzettségű.

Különösen érdeklődésre tarthat számot a bécsi várostérségről szóló esettanulmány (szerzők: Peter Görgl, Marco Helbich, Walter Matznetter és Heinz Fassmann), egyrészt, mivel Budapestet gyakran szokás az osztrák fővárossal párhuzamba állítani, másrészt olyan, a legtöbb magyar olvasó számára is jól ismert helységnevek sorakoznak ebben a részben, mint Wiener Neustadt vagy Parndorf. A Bécs környéki szuburbanizációs folyamatok leírása így könnyen megelevenedik, már csak azért is, mert a tájékozódást a tanulmányban térképek segítik. A fejezet szerzői szerint a bécsi várostérségben a szuburbanizációs és poszt-szuburbanizációs folyamatok egyszerre vannak jelen. A migráció itt nem város és agglomerációja között zajló zéró összegű játszma: a migrációs plusz az egész térséget jellemzi, s a reurbanizáció is jelen van a fiatal, kevésbé tehető családok körében. Az általános népességnövekedés keretében különösen a külföldi és az idős lakosok aránya nő. A térségbe költöző külföldiek változatos képet mutatnak – a magyarok és szlovákok a határok menti régiókban telepednek meg, s ez a trend különösen erős Pozsony irányában, ahol a szlovák határ túloldalán magasabbak az ingatlanárak, mint az osztrák oldalon. Itt is jól érzékelhető tehát a határokon átnyúló várostérség kialakulása. A bécsi esettanulmány szerzőit – némileg meglepő módon – meglepi az a tény, hogy a státusz, a jólét és az iskolázottság nem egyenlően oszlik meg a régióban. Ezt a jelenséget azzal indokolják, hogy kimondottan nagy a helyi önkormányzatok autonómiája, ami gátat szab a redisztribúciónak, a kiegyenlítő célú fejlesztési aktivitásnak.

A bécsi esettanulmány után, átlépve a magyar határt, Budapestre érkezünk. A magyar olvasó számára jól ismert várostörténet, és az agglomerációban lezajló főbb folyamatok, konfliktusok leírása után a szerzők – Szirmai Viktória, Váradi Zsuzsanna, Kovács Szilvia, Baranyai Nóra és Schuchmann Júlia – a 2005 és 2010 közötti változásokat ismertetik. 2007 volt az első olyan év, amelyben a migrációs trend a főváros vonatkozásában megfordult: többen költöztek Budapestre, mint ahányan elhagyták a várost. Eközben az agglomeráció migrációs mérlege is folyamatosan pozitív. A Szirmai Viktória kutatócsoportja által 2005-ben és 2010-ben végzett *surveyk* eredménye szerint a térség – végzettség, munkahely és jövedelem szerint erősen hierarchikus – centrum-periféria viszonya az adott időszak alatt kiegyensúlyozottabbá vált. A költözni vágyók már 2005-ben is alacsony aránya 2010-re még alacsonyabbá vált. Ennek oka részben a gazdasági válságban, részben pedig az időközben a fővárosban épült sok lakásban kereshető. Drámai migrációs változásokra tehát a közeljövőben nem kell számítani. Összességében a budapesti várostérség egyre inkább kezd a nyugat-európai modellhez hasonlítani.

A kötet harmadik része Bécs és Budapest várostérségének dzsentrifikációs folyamatait mutatja be. A dzsentrifikáció fogalmának különböző meghatározásai abban egységesek, hogy a fogalom azt a folyamatot jelöli, amelynek során a jómódú társadalmi rétegek olyan (városi vagy vidéki) terekben jelennek meg, amelyet eddig nem használtak, és jelenlétük eredményeként kiszorítják a korábbi térhasználókat. Yvonne Frantz tanulmánya szerint Bécsben az európai nagyvárosok többségénél jóval kevésbé jellemző ez a folyamat. A működő szociális rendszer, a bérlők tudatos védelme lehetővé teszi, hogy a városrehabilitációs projektek esetében is megmaradjanak a társadalmilag kevert szomszédságok. A dzsentrifikáció veszélye persze Bécsben is fennáll, így fontos az ezzel kapcsolatos folyamatok kutatása, jobb megértése.

Csanádi Gábor, Csizmady Adrienne és Olt Gergely a kötet utolsó tanulmányában azt vizsgálta, hogy milyen társadalmi konfliktusokhoz vezetett Budapest belvárosának megújulása. A városrehabilitációs projektek szinte mindegyikére jellemző a dzsentrifikáció; bár a szerzők találnak ez alól kivételt is. Kérdésük, hogy Budapest belső – hatodik, hetedik, nyolcadik és kilencedik – kerületeiben milyen társadalmi hatással járt a városi tér átalakulása, megújítása. A városi tér megújulása leggyakrabban a „társadalmi keveredés” jelensége miatt okoz konfliktust, de ezen kívül a térhasználat változásai (éjszakai élet, közlekedés) is oda vezethetnek, hogy bizonyos társadalmi csoportok tagjai kénytelenek lakóhelyet változtatni. A tanulmány empirikus része alapos elemzését adja a főváros belső kerületeit érintő, elmúlt tizenöt évben lezajlott átalakulásoknak, városrehabilitációnak. Legrészletesebben Belső-Erzsébetváros átalakulását tárgyalja a három szerző. A terület lakosságának kicserélődését elemezve arra jutnak, hogy 2005 és 2008 között az ingatlanpiaci áremelkedés eredményeként a kerület karaktere átalakult. A régi lakosok mellé, akiknek egy része elköltözne, de erre anyagilag nem képes, fiatalok, külföldiek, kisgyerekes családok költöztek, azaz megújult az addig alapvetően elöregedő Belső-Erzsébetváros. Eszerint tehát Enyedi György állítása az európai középosztályra jellemző életstílusról továbbra is jellemző Budapestre.

Az *Urban Sprawl in Europe* előnyére válik, hogy szociológusok és geográfusok együttműködéséből született. Bár – a recenzióírók szívének kedves módon – az elemzések fő szempontja alapvetően szociológiai, a térbeli folyamatok tartalmi vizsgálata és vizuális – térképi – megjelenítése egyaránt kiváló. A tanulmányok stílusa az erős elméleti megalapozottság ellenére is olvasmányos, így a kötet bátran ajánlható minden, a térbeli társadalmi folyamatok iránt érdeklődő olvasónak.

Christakis, Nicholas A. és Fowler, James H. (2010). *Kapcsolatok hálójában: mire képesek a közösségi hálózatok, és hogyan alakítják sorsunkat?* Bögel György, Csermely Péter, Lovrics László kommentjeivel, ford. Rohonyi András és Rozsnyói Pál, Budapest : Typotex.

A kapcsolathálózatok tudományos vizsgálata több évtizedes múltra tekint vissza, s előzményei között a Moreno neve által fémjelezett – és Magyarországon Mérei munkássága nyomán széles körben ismert – szociometria éppúgy megtalálható, mint a brit kultúranropológusok munkássága avagy a mátrixalgebra. A szociológiában a nyolcvanas évek végén még meglehetősen újszerű, ám szemmel láthatóan dinamikus népszerűsödő kapcsolathálózati megközelítés módszertani lényegét – Angelusz Róbert és Tardos Róbert alapján¹ – az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A network-elemzés a társadalmi jelenségek megértésében és magyarázatában az attribútum típusú változókkal (nem, kor, iskolai végzettség stb.) szemben a relációk (a vizsgált sokaság tagjai közti különféle kapcsolatok) hatásának elsődlegességét feltételezi, az egyének viselkedését és csoportjaik működését valamilyen módon befolyásoló (erősítő vagy gátló) kapcsolatmintázatot vizsgálja. Az elemzés alapfeltevése, hogy az egyének kapcsolatainak mintázata kikényszeríthető, illetve lehetővé tehet bizonyos csoportra jellemző viselkedésformákat, attitűdöket és társas észlelésmódokat. Mindez azzal jár, hogy a struktúra elemzése a társadalmi relációk feltérképezésével kezdődik, és az csak ez után merül fel, hogy a strukturális pozíció hogyan vonatkozik az attribútum típusú változókra. A kapcsolatháló-elemzés alanyai sokfélék lehetnek, az egyéntől akár a társadalmi rendszerekig.²

A kapcsolatháló-elemzést mondhatni más dimenzióba emelte az elsősorban fizikusok nevéhez köthető és a társadalomnál sokkal tágabb terepen vizsgálódó hálózatok kutatás megjelenése, és a hálózatok egyes jellemzőinek, pl. a skálafüggetlenségnek – némi túlzással – világrendező elvként való megjelenítése.

Az alábbiakban Nicholas A. Christakis és James H. Fowler magyarul a fenti címen 2010-ben a Typotex kiadónál megjelent könyvről³ lesz szó. A könyvet 2009-ben adták ki angolul.⁴ Témája, sikeressége és gyors magyarországi megjelenés rögtön eszünkbe juttathatja Barabási Albert László *Behálózva. A hálózatok új tudománya* című, a Magyar Könyvklub által 2003-ban kiadott, eredetileg *Linked. The New Science of Networks* címmel egy évvel korábban angolul megjelent könyvét. A két könyv címe az eredeti nyelven még inkább hasonlít, gyakorlatilag ugyanarra a jelenségre, a „kapcsoltságra” utal (v.ö. „Linked” vs „Connected”). Mindkét könyv pillanatok alatt nemzetközi tudományos bestseller lett, és mindkettőt megelőzte a szerzők színvonalas nemzetközi tudományos folyóiratokban – akár más szerzőtársakkal közösen – publikált cikkeinek sorozata. Mindkét könyv nagyon érdekes és releváns a társadalomtudományok szempontjából is, noha nem tekinthető kifejezetten társadalomtudományos műnek. A multidiszciplinaritás és a természettudományos háttér a szerzők személyéből is ered, Barabási fizikus, míg a *Kapcsolatok hálójában* egyik szerzője, Nicholas A. Christakis egyrészt szintén természettudós – hiszen mind orvosként, mind szociológusként a Harvard Egyetem professzora –, míg James H. Fowler politológus professzor a Kaliforniai Egyetemen. A párhuzamokat hosszasan lehetne fejtegetni, de a továbbiakban Christakis és Fowler könyvével kapcsolatban emelnék ki néhány érdekességet.

Az alcímmel kapcsolatban, ami a könyv alaptémáját jelöli: véleményem szerint találébb lett volna a magyar fordításban a közösségi hálózatok helyett a kapcsolathálózatok kifejezést használni. A könyv alaptétele, miszerint kapcsolataink befolyásolják az életünket, trivialisnak is nevezhető (gondoljuk csak családtagjainkra, barátainkra, gyerekeinkre, arra, hogy a velük történt

* MTA TK Szociológiai Intézet

¹ Angelusz Róbert és Tardos Róbert: Előszó. Válogatás a kapcsolathálózati elemzés irodalmából, *Szociológiai Figyelő*, 1988 (4), 3, 514. p.

² Az elméleti gyökerekről lásd még többek között Szevetelszky Zsuzsanna: A társas mezőktől a hálózattudatig In: *Magyar Tudomány*, 2006/11, 1353–1357. p. vagy Tardos Róbert: Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? In: *Szociológiai Szemle* (5) 4, 73-80. p. című írásokat, és még több tanulmányt a www.societnetwork.hu weboldalon. Az első hazánkban magyarul megjelent válogatott tanulmánykötet a témában Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvélemény-kutató Intézet, 1991.

³ <http://www.typotex.hu/konyv/kapcsolatokhalojaban>

⁴ Christakis, Nicholas A. and Fowler, James H.: *Connected: The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives – How Your Friends' Friends' Friends Affect Everything You Feel, Think, and Do*. New York: Little, Brown and Company, 2009.

dolgok mennyire befolyásolják saját jóllétünket és jólétünket stb.) – ezt egyébként több recenzióban is a szerzők szemére vetik.⁵ Ennek ellenére a könyv nagyon is gondolatébresztő, stílusa élvezetes, felépítése átlátható. A laikus olvasót a bevezető első fejezet ismerteti meg a hálózatelemzés alapvető fogalmaival és azok jelentőségével. Ezek után számtalan vizsgálati adattal, érdekes, és mindennapi életünk szempontjából is nagyon releváns kísérlettel, példával támasztják a szerzők alá állításukat, mely szerint a személyes kapcsolathálózatunk sokkal inkább meghatározza a sorsunkat, semmint azt valaha – akár kapcsolathálózat kutatóként is – gondoltuk volna.

A könyv empirikus anyaga több forrásból származik, de jelentős része az ún. *Framingham Heart Study* elnevezésű népegészségügyi kutatásból való, amely 1948 (!) óta gyűjt adatokat az ott élők (és azóta két újabb generáció) egészségéről a Massachusetts-beli Framingham kisvárosban. A több évtizedre visszakövethető, 12 067 embert és azok több mint 50 000 kapcsolatát tartalmazó hálózati adatbázis mintegy véletlen mellékterméke az epidemiológiai vizsgálatnak – eredetileg a válaszadók újbóli megtalálása érdekében gyűjtöttek adatokat azok családjairól, barátairól. Ebből (is) adódik, hogy az egyik nagy jelentőségű eredmény az epidemiológia területére vonatkozik. Azt, hogy a társas kapcsolatok szerepet játszanak az egészség alakulásában, évtizedek óta végzett nemzetközi és hazai empirikus vizsgálatok sora is alátámasztja, különös tekintettel a társas támogatás jelentőségére (ld. pl. Kopp Mária és kollégái hazai kutatásait). Viszont az, hogy bizonyos káros (elhízás, dohányzás, magányosság) vagy kedvező állapotok (pl. a boldogság) a kapcsolatokon keresztül terjednek, ráadásul nemcsak kapcsolatpárokban (azaz te hatsz rám és én hatok rád, ez az ún. diadikus terjedés), hanem hiperdiadikusan is, (azaz hogy nemcsak közvetlen ismerőseink, hanem azok akár számunkra ismeretlen ismerősei, sőt, a szerzők állítása szerint még azok ismerősei is befolyással vannak ránk) – újdonságnak számított.

A *Framingham Heart Study* adatait elemezve Christakis és Fowler azt találta, hogy a túlsúlyos emberek túlsúlyosakkal, a soványak inkább soványakkal barátkoznak. Ez ugyan a barátságválasztást erőteljesen jellemző hasonlósági elv (homofília) alapján nem tűnik túl meglepőnek, viszont az már igen, hogy a szerzők arra a következtetésre jutottak, miszerint itt egy *oksági összefüggésről* van szó: attól, hogy ha kövér emberekkel barátkozol, magad is nagyobb eséllyel leszel kövér. Azaz konkrétan, az adatok szerint, amikor egy framinghami lakos meghízott, a barátai is 57%-al nagyobb eséllyel lettek túlsúlyosak. Sőt: egy framinghami lakos elhízásának esélyét durván 20%-al növelte meg az, ha barátjának a barátja elhízott, még akkor is, ha a szóban forgó (közvetlen) barát maga egy dekával sem lett nehezebb, és a barát barátjának a barátja elhízása 10 százalékkal növelte az adott vizsgálati személy túlsúlyosságának esélyét. E jelenség hátterében a szerzők szerint a hálózati fertőzés (*network contagion*) jelensége áll. A fenti tételt számos, nemcsak a népegészségüggyel kapcsolatos területen és adatsoron mutatja be a 2–6. fejezet, sorra véve a boldogság, partnerválasztás, közegészségügyi problémák (többek közt a dohányzás, nemi betegségek), a meggazdagodás, a politikai/választói magatartás témaköreit, majd mindegyikre magyarázatokat próbál kínálni a 7. és 8. fejezetben. Az összegző 9. fejezetről később lesz még szó.

Mindenesetre a hálózati fertőzés jelenségének okára és módjára felhozott érvekkel nyilván lehetne vitatkozni. Szintén nem találtam teljességgel meggyőzőnek a szerzők érvelését a „3 lépés hatótávolság” szabállyal kapcsolatban, azaz hogy miért 3 lépés után szűnik meg ez a kapcsolati hatás (1. természetes lecsengés, 2. a hálózat instabillá válik három lépés után, 3. biológiai evolúcióval összefüggő okok).⁶ Azonban annak ellenére, hogy komoly kételyek fogalmazódhatnak meg sok olvasóban az ismeretleneken keresztül érkező hatások tekintetében, a könyv összességében meggyőzően érvel a kapcsolathálózat-elemzők számára alapvető tétel mellett, miszerint nagyon nem mindegy, hogy kikkel vagyunk kapcsolatban.

Példaképpen kiemelnék néhány konkrét eredményt, elsősorban a boldogságra vonatkozóan, melynek az egészségi állapottal való összefüggéseit szintén számos vizsgálat boncolgatta már korábban is.⁷ Christakis és Fowler azt találták, hogy egy ember 15%-al boldogabb, amennyiben van egy boldog barátja. Ha barátunk (számunkra ismeretlen) barátja boldog, ez saját boldogságunkat átlagosan 10%-al növeli, míg barátunk (ismeretlen) barátjának az (ismeretlen) boldog barátja esetén 6%-al valószínűbb, hogy boldogok vagyunk. Ugyanakkor minden boldogtalan barátunk 7%-al csökkenti boldogságunk valószínűségét. Ezzel összehasonlítva (az Egyesült Államokban vagyunk!) évi 10 ezer dollárral magasabb jövedelem hozama mindössze 2 százalékpontnyi többletboldogság. Hogy ez rossz vagy jó hír-e, eldönthetjük, de emellett kiderül a könyvből, hogy hosszú távon boldogság szintünket erősen (fele arányban) meghatározzák a génjeink, 10%-ban körülményeink (például életszínvonalunk), míg 40%-ban hozzáállásunk (mit gondolunk és cselekszünk) számít. A barátkozás mellett felhozott érv, hogy minden egyes barát évi

⁵ Lásd pl: Stossel, Scott: You and Your Friend's Friend's Friends. In: *The New York Times*, 2009. 10. 4. 16. p.; Ingram, Mathew: Social tedium. In: *Globe and Mail* 2009. 10.19.

⁶ Ld. a könyv 44–45. oldalain

⁷ A boldogság és egyéb tényezők összefüggéséről szerintem kihagyhatatlan, élvezetes alapmű Richard Layard közgazdászprofesszor *Boldogság* című könyve (Lexecon kiadó, 2007).

két nappal csökkenti a magányosság gyakoriságát (adataik szerint egy átlagember évente 48 napon keresztül érzi magát magányosnak). A szerzők úgy találták viszont, hogy a magányérzet a családtagok számától nem függ, a barátok számától viszont igen.

Adataik alapján úgy tűnik, hogy különböző kapcsolataink különböző dolgokat terjesztenek. Például a boldogság barátainkon keresztül terjed, míg munkatársainkon keresztül nem, utóbbiak viszont jól terjesztik a dohányzási szokásokat – ha egy kisebb cégnél abbahagyta valaki a cigarettázást, ez 34%-al megnövelte munkatársai esélyét is arra, hogy szintén sikeresen leszokjanak. S a példákat még hosszan sorolhatnánk.

A könyvben megjelenített emberkép a „homo diktiosz”, a hálózati ember: a hálózatok a génjeinkben vannak (257-258.). Azt az állítást, miszerint génjeink befolyásolják kapcsolathálózatainkat, ikervizsgálatok adataira alapozzák. Eszerint 46 százalékban génjeink határozzák meg népszerűségünk mértékét illetve a kapcsolataink tranzitivitásának⁸ valószínűségét, valamint magányosságunk (azaz a kapcsolathálózat perifériájára kerülésünk) valószínűségét is.

A könyvben ismertetett eredmények, főleg kicsit tovább gondolva, meghökkentőnek, megdöbbentőnek is nevezhetők. Természetesen a nagy sajtóvisszhangot is kiváltó művel kapcsolatban több módszertani kritikát is megfogalmaztak, ezek közül csak néhányra utalnék. Az egyik az adatokkal kapcsolatos, például, hogy a kapcsolathálózatra és az egészségi állapotra vonatkozó adatok csak a *Framingham Heart Study* résztvevőiről állnak rendelkezésre, tehát a vizsgált személyek kapcsolathálózatának csak a vizsgálatban szintén résztvevő szegmenseiről. A barátokról sem teljes körűen rendelkeznek adatokkal. A másik a homofília (hasonló a hasonlóval) elv érvényesülésével kapcsolatos: társas kapcsolatot, főként barátságot általában olyan személyek kötnek, akiknek sok közös jellemzőjük van, és ezt a hatást, valamint a közös környezetből eredő (*shared environment*) hatást nem sikerült – erre a könyv szerzőinek kizárniuk.⁹ Saját korlátozott matematikai tudással képtelen lennék ezen érvek alapos értékelésére. Mindazonáltal a könyvben kifejtettek mindenképpen nagyon elgondolkodtatóak és feltétlenül további empirikus vizsgálatokért kiáltanak, s amennyiben valósnak bizonyulnak, alapvetően megváltoztatják számos kérdésről alkotott eddigi elképzeléseinket.

A könyv összegző utolsó fejezete az emberi szuperorganizmusról szól, mely számos, az egyénektől független jellemzővel rendelkezik, saját anatómiája, szerkezete és funkciói vannak és mindez globális következményekkel jár. A szerzők egyetértenek azzal a kijelentéssel, miszerint „*éppen a kapcsolataink különböztetnek meg minket az állatoktól, és egész civilizáciánk ezeknek köszönhető*” (319.). A szerzők ismét kiemelik, hogy a kapcsolati háló tulajdonképpen egy közlegelő, melyet ápolni kell, és ez mindannyiunk közös felelőssége. A társadalmi egyenlőtlenségek vonatkozásában kifejtik, hogy a társadalmi helyzet elemzése szempontjából megkerülhetetlenek az eddig meglehetősen figyelmen kívül hagyott, hálózati pozícióból fakadó egyenlőtlenségek: egyrészt az, hogy kikkel állunk kapcsolatban, másrészt pedig az, hogy az általunk elfoglalt hely milyen (azaz a hálózat perifériáján avagy központjában van-e, sűrű szövésű-e ott a hálózat stb.), így a hálózatok ismeretének társadalompolitikai relevanciája is van egy igazságosabb társadalom elérése szempontjából. „*A szegénység csökkentése érdekében nem csupán bizonyos pénzüsszegek megfelelő helyekre való eljuttatásáról vagy például a szakmai képzési lehetőségek biztosításáról kell gondoskodnunk, hanem segítenünk kell a szegényeket, hogy új kapcsolatokat építsenek ki a társadalom más tagjaival.*” Ilyenkor „*valójában a társadalom egész szövetének megerősítésén fáradozunk*” (335.). Ugye ismerős?

A kapcsolathálózatunk és abban elfoglalt pozíciónk létünket meghatározó aspektusa (= hálózati determinizmus) mellett a végső konklúzió azonban az, hogy mi magunk is rengeteg, akár ismeretlen emberre is hatunk viselkedésünkkel: „*mindannyian nagyobb hatással vagyunk másokra, mint amennyit ebből észlelni tudunk*” (338.).

Végül néhány szó a magyar kiadásról. A könyv a Typotex kiadó EDITION 2.0 sorozatának második köteteként jelent meg. Az Edition 2.0 „*egy kiadói kísérlet, amely a könyvkiadás és az internet szellemét összeegyeztetve a könyvolvasás új alternatíváját keresi*”. E posztmodern, a web2 filozófiája által inspirált megközelítmódban az olvasó aktivizálásának elősegítésére három neves szakembert (Bögel György, CEU Business School, Csermely Péter, Semmelweis Egyetem és Lovrics László, Budapesti Corvinus Egyetem) kértek fel, hogy a könyv margóján megjegyzéssel lássák el a nekik érdekes szövegrészeket és az olvasót szintén erre buzdítják a margón elhelyezett kipontozott részek. Emellett további megjegyzésekre, jegyzetelésre, kritikákra a kiadó internetes honlapján is van lehetőség. Noha ezzel eddig nem sokan éltek (konkrétan egy megjegyzést találtam az

⁸ Azaz hogy barátaink ismerik-e egymást.

⁹ Lásd pl. Lyons, Russell: The Spread of Evidence-Poor Medicine via Flawed Social-Network Analysis.

<http://mypage.iu.edu/~rdlyons/pdf/CF.pdf>; Cohen-Cole, Ethan – Fletcher, Jason M. Is Obesity Contagious? Social Networks vs. Environmental Factors in the Obesity Epidemic, *Journal of Health Economics*, 2008, 27 (5), 1382-1387 p.

internetes felületen), érdekes, és talán a jövőben „beérő” kezdeményezésről van szó. Emellett a szerzők több közös illetve egyéni interjúja, előadása (pl. TED), animált ábrák, illetve a könyv kilenc fejezetének PowerPoint prezentációja is elérhető a <http://www.tyotex.hu/konyv/kapcsolatokhalojaban> linkről – ez utóbbi különösen jól jöhet, ha angol kurzust szeretnénk a témában tartani.

Barabási Albert-László (2010). *Villanások. A jövő kiszámítható.* Ford. Kepes János, Budapest: Nyitott Könyvműhely

„S én biztosíthatom önt afelől, sir, hogy énelőttem legkedvesebb látvány a folyamatban lévő munka.
– Igazán? Mr. Tatrangi! Én önnek szerencsét kívánok. [Az Ön felesége] igazi amerikai hölgy.
– Székely, székely! – szólt rátarti büszkeséggel Dávid.”

Jókai Mór: A jövő század regénye, 1872¹

A mottót egyrészt az indokolhatja, hogy az ott megszólaló hölgy, illetve férje – akárcsak Barabási Albert-László – székely, akinek a teljesítménye és a mentalitása számos amerikainak is imponál. Másrészt: az idézet Jókai Mórtól származik, aki a jövőt „előrejelző” futurisztikus, illetve történelmi témákról egyaránt szeretett mesélni. Az idézett regényében például Habsburg Árpád király (és mellesleg császár) budapesti székhelyéről irányítja a Monarchiát, miközben a főhős, a repülőgépet feltaláló zseniális székely, Tatrangi Dávid szinte egymaga legyőzi a Nihil birodalmát, tehát Oroszországot, illetve megtalálja a magyarok még a honfoglalás előtt elvesztett ágát.

Az analógia azonban itt már kezd kifáradni: Jókai szépíró volt, tehát munkája lényegét alkotta a mesemondás (legalábbis, az ő korában még így volt); Barabási viszont tudós, tehát számára műfaji korlátai átlépését vagy megújítását jelenti a narratív kifejtés dominanciája (hogy ez pontosan mit is jelent, arra a recenzió egy későbbi pontján visszatérek). Az előző mondatban nem véletlenül használtam az általános „tudós” kifejezést, mivel ennél szűkebb egyszavas meghatározást nehéz nyújtani. Barabási ugyanis, hivatalos képzettségét tekintve fizikus, eredményeit és gondolatait azonban inspirálónak találják a természet- és társadalomtudományok széles körében; munkásságát leggyakrabban a hálózatelmélet (*network theory*) kifejezésével címkézik fel, s amely maga is eleve interdiszciplináris megközelítés.

A hálózatelmélet általános jellemzőire azonban nem akarok részletesebben kitérni, részben kompetenciám és a terjedelem korlátai miatt, részben pedig Albert Fruzsina kollégám a *socio.hu* jelen számának megjelent írásának köszönhetően.² A recenzió hátralévő része egyrészt Barabási könyvének³ sajátos narratív stílusával, másrészt a társadalmi jelenségek előrejelezhetőségének a problémájával foglalkozik – szerzőnk szokását követve a két kérdéskört nem az írás külön-külön szekvenciáiban, hanem integráltan kifejtve.

A történetekről ugyanis nem elegendő azt megjegyezni, hogy ezek teszik ki a *Villanások* terjedelmének – szó szerint – túlnyomó részét. Ennél is többről van szó, mivel ezek a narratívák nem (csak) a színesítés szerepét töltik be, nem csak illusztrálják a könyv gondolatmenetét, hanem maguk ezek a történetek tartalmazzák a gondolatmenetet, annak minden egyes eleme egy-egy történet – vagy a számos „folytatásos” történet egy-egy újabb epizódja – részeként tűnik fel.

Az első fejezet például, egy 8 soros felvezetés után egy bizonyos Haszan Elahi történetével folytatódik, 209 sorban; majd egy 54 soros fejtegetés következik a könyv központi gondolatmenetéről, s ezen belül egy 12 soros bekezdés kifejezetten a Haszan-történet kommentárja; majd 56 soron keresztül folytatódik Haszan története. A fejezet utolsó, 134 soros részlete formailag általános fejtegetés, bár be van építve két rövidebb, egyenként 8-10 soros történet, valamint számos utalás az eddigi, illetve a később következő történetekre; csak ebben az utolsó részben 9 alkalommal szerepel Haszan Elahi, és 4 alkalommal Székely (Dózsa) György neve (11-24.). Hasonló arányok és hasonló struktúra jellemző a könyv többi, páratlan számozású fejezetére.

A második fejezetben, majd ezt követően a könyv mind a 14, páros számozású fejezetében, összesen mindegy nettó 80 oldalon *Dózsa György története* olvasható. A betét-elbeszélés Rómában kezdődik, ahol Bakócz Tamás esztergomi érsek, bár esélyesnek

---

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

¹ Az 1993-as Kalligram-kiadásban a 221. oldalon.

² Albert Fruzsina (2012) „Kapcsolatok hálójában”, *socio.hu*, 3: 14–17.

³ A továbbiakban: *Villanások*. A külön megjelölések nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

tartották, elbukta a pápaválasztást. Mintegy kárpótlásként – és a Rómából való eltávolítás ürügyeként – megbízást kap kereszties hadjárat szervezésére az oszmán birodalom ellen. A sereg vezetésével egy alulról jött, a végvári küzdelmekben hírnevet szerzett székely vitézt, Dózsa Györgyöt bízza meg, s felhatalmazza arra, hogy seregébe akár jobbágyokat is befogadjon. A toborzás váratlanul sikeresnek bizonyul, tízezerrel csatlakoznak a keresztiesekhez a parasztok. A nemesség nyugtalanul figyeli a toborzást, majd akadályozni próbálja, végül fegyveresen is fellép ellene. Az események eskalálódása nyomán a kereszties hadjáratból végül parasztfelkelés lett, az ismert végkifejlettel.

Legalábbis *a magyar olvasók által ismert végkifejlettel.*

Haszan Elahi amerikai állampolgárságú médiainstalláció-művész, aki egy átlagemberhez képest hihetetlenül sokat utazik szerte a világban. Ennek – és „természetesen” nevének – köszönhetően a 2011 utáni Egyesült Államokban szinte természetesen a belbiztonsági hatóságok látókörébe került. A művész végül úgy reagált a magánszférájában való folyamatos hatósági kurkászásra, hogy mintegy kiiktatta azt: honlapot hozott létre, amelyen követhető, merre jár éppen, hihetetlen részletességgel, többtízezer feltöltött kép és dokumentum segítségével rögzítette – és bárki számára kutathatóvá tette – az életét (19-20.). A *Villanások* megközelítése számára Elahi egyszerre vált a kivétellé – hisz’ szinte senkinek sincs ennyire dokumentált és nyilvánossá tett élete – másrészt, paradigmikus esetté, hisz’ – a mind több helyen megjelenő kamerák, a magunkkal hurcolt mobilok, a bankkártyahasználat, stb. stb. következtében – valamennyiünk élete mind inkább követhetővé válik. Követhető és ezáltal előrejelezhetővé.

És ezáltal előrejelezhetővé? Időnként Barabási is óvatosságra inti olvasóját – s egyúttal saját magát is –, mint például: „Mielőtt továbblépnénk, hadd tisztázzam, hogy alapvető különbség áll fenn aközött, hogy mit teszünk, és mennyire vagyunk kiszámíthatók.” (218.) Túl azon, hogy ez a figyelmeztetés kötete utolsó harmadában kerül csak elő, Barabási mintha félre is értené saját magát. Legalábbis úgy tűnik abból, ahogy az idézett mondatot folytatja: „Ami cselekvéseinket illeti – hogy mekkora távolságokat utazunk, hány e-mailt küldünk, milyen sokszor telefonálunk –, ott hatványeloszlással találkozunk, ami azt jelenti, hogy egyesek lényegesebb aktívabbak, mint mások. Több üzenetet küldenek, messzebb utaznak. Ez azt is jelenti, hogy mindig vannak kivételes esetek – számíthatunk rá, hogy van néhány olyan ember, mint Haszan, aki rendszeresen több száz vagy több ezer kilométert utazik.

Cselekedeteink előrejelezhetőségében azonban, nagy meglepetésünkre, a hatványeloszlás helyett Gauss-eloszlással találkozunk. Ez azt jelenti, hogy akár egy három kilométeres körzetre korlátozzuk életünket, akár naponta több tucat kilométert vezetünk, gyorsvonattal, vagy éppen repülőgéppel járunk munkába, ugyanúgy előre kiszámíthatóak vagyunk, mint bárki más. És amikor egy problémában a Gauss-eloszlás dominál, a kivételes esetek ki vannak zárva... Olyat se hallottunk még, hogy két kilométer magas alakok sétálnak az utcákon. Minden különbözőségünk ellenére tartózkodási helyünket illetően [kiemelés tőlem – D. Cs.] mindannyian ugyanolyan kiszámíthatóak vagyunk, és a statisztika rendíthetetlen törvényei kizárják az olyan egyének létezését, akik szembemennének ezzel a trenddel.” (218-219.) Majd ismét az „egyetlen kivétel”, tehát Haszan Elahi esete következik (219-222.).

Többszörösen nem értem a fenti gondolatmenetet. Ha nem torpanunk meg az ijesztően matematikai „Gauss-eloszlás” kifejezéstől, akkor a fentieket úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az előzmények ismeretében fizikai mozgásunk, aktuális tartózkodási helyünk *nagy valószínűséggel* megjósolható. Az idézetet közvetlenül megelőző kutatás mintájában például az esetek 93%-ban tudták megjósolni a vizsgált személyek tartózkodási helyét (218.). A maradék 7% valóban nagyon kevés, de ezt erős túlzás úgy interpretálni, hogy „a kivételes esetek ki vannak zárva” (219.). Arról nem is beszélve, hogy nem matematikai képletek határozzák meg, hogy mit tartunk „kivételesnek” hanem a – társadalmi – viszonyítási alapok és értelmezési sémák. „Két kilométer magas alakok” valóban nem sétálnak az utcákon, de két méteres magasság is elég ahhoz, hogy valakit „kivételesen magasnak” tartsanak; a 20. század elején a világ szinte valamennyi országában elég lett volna 185 centi is a „kivételesen magassághoz”; az 1950-es, 1960-as években egy nem túl magas európai vagy észak-amerikai „magas” lett volna Japánban, de azóta ott is jelentősen nőtt az átlagmagasság; egy 140 centis kislányt senki sem tart magasnak, amíg ki nem derül, hogy csak hétéves, stb. stb.

Barabási persze *nem mindig* csak a fizikai mozgással és tartózkodási hellyel számol, de szinte mindig számokká alakítható, tehát kvantitatív mutatókkal dolgozó kutatásokra és példázatokra támaszkodik. Ha kvalitatív szempontokat próbál gondolatmenetébe építeni, kevésbé meggyőző (időnként bevallottan, lásd a „fontossági sorrendek felállításának” kísérletét, 133-142.). Pedig mindannyian tudnánk példákat sorolni a személyekről, akik nap mint nap ugyanarra a munkahelyre mentek be, s mégis egyre

kiszámíthatatlanabbá vált a cselekvésük, vagy nap mint nap ugyanabba a lakásba, ugyanazon családhoz tértek haza, aztán egyszer csak sokkolják az ismerőseiket a bejelentéssel, hogy elválnak. Orwell regényében – az 1984-ben – olyan szintű ellenőrzést vizionált, amely még Barabási jövőképénél is erősebb, nevezetesen, hogy még a lakásban is kamerák figyelték a főhőst, s a hatalom nem hogy a tömegkommunikációt, de még a nyelvi sémákat is ellenőrzése alá vonta – de egyesekben még ebben a „kiszámítható” világban is megfogant a rendszerrel való szakítás gondolata.

Hogy milyen viselkedést tartunk „kivételesnek”, az viszonyítás és értelmezés kérdése. A viszonyítások és értelmezési sémák pedig társadalmi (valamint történelmi és kulturális) meghatározottság jeleit mutatják; Barabási jelenlegi hazájában egyszerűen úgy lehetne fogalmazni, hogy ezen értelmezés (is) „socially patterned”. Érdemes megjegyezni, hogy a *Villanások* eredeti alcíme is a „pattern-eket”, vagyis a *tetteink mögött húzódó rejtett mintákat* emlegette (*The Hidden Pattern Behind Everything We Do*). Sokkal pontosabb megfogalmazás, mint a magyar fordítás (*A jövő kiszámítható*). A szociológia tudománya már 100-120 éve ezen *social pattern*-ek feltárásával foglalkozik, s bár időnként egyes képviselői „elszálltak”, többségük józanabban úgy vélte: „előrejelezni” csak abban az értelemben tudjuk az egyes egyének cselekedeteit, hogy mennyire illeszkednek ezen társadalmi mintákba. Ha például egy társadalomban a középosztály és az elit létszáma 20%-ra tehető, de az egyetemisták között 80%-ban az ő gyermekeik vannak jelen, akkor ezt a szociológia szignifikáns összefüggésnek tekinti, s ennek alapján meg meri „jóslni”, hogy egyes társadalmi rétegek gyerekei mekkora eséllyel kerülnek majd értelmiségi pályákra (még ha természetesen nem is „93%-os” hatékonysággal). Még a mintákból való kilépés is mintákat követ: viszonylag kevesen lesznek például öngyilkosok, de már egy klasszikusunk, Émile Durkheim is kimutatta az öngyilkossági statisztikák társadalmi összefüggéseit.

A fenti, hosszúnak tűnő kitérőt azért éreztem szükségesnek, mert alapvetően félreértésnek érzem Barabási e narratíváját: „[a 20. század elejét követően] a tudósok kimondatlanul is elfogadták azt az alapvető paradigmát, amely azóta is az emberi tevékenység tudományának alapját képezi, hogy viselkedésünk minden gyakorlati szempontból véletlenszerűnek tekinthető. Azaz megjósolhatatlan, alkalmoszerű, körülírhatatlan, előreláthatatlan és szabálytalan” (100-101.). Én, őszintén szólva, nem tudok arról, hogy a „az emberi viselkedés tudománya”, pontosabban tudományai, valaha is ilyen „felismerésre” jutottak volna. „E feltételezés” tehát szerintem is „alapvetően téves”, de nem gondolom, hogy az állítólagos tétel téves voltát a hálózatelmélet fedezte volna fel először. Legfeljebb újrafelfedezte és új nyelven, új szempontok képbe hozatalával újrafogalmazta a társadalomtudományok klasszikus alapfeltevését.

Ezen újrafogalmazás pedig – minden irónia nélkül, a legkomolyabban állítom – releváns, inspiráló és érdekes is lehet e tudományok számára is. Tartok azonban tőle, hogy ez pusztán a *Villanások*ból nem fog kiderülni, kell hozzá Barabási másik könyvének (*Behálózva*) az ismerete is.

Vessünk még egy pillantást a Dózsa-történetre, mivel ez több funkciót is betölt a *Villanások*ban. Egyrészt hatásos eszköz a *suspense* szinten tartására (főleg, mert a könyv eredetileg angolul íródott, tehát olyan olvasóközönség számára, amelynek döntő többsége nem is sejthette előre a brutális befejezést). Másrészt, a minden második fejezetben visszatérő történet 13 + 1 epizódja mintegy megszilárdítja a kötet struktúráját, mivel jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a *Villanások* ne váljék mozaikszervé. Ráadásul a kihangsúlyozottan *székely* Dózsa⁴ története, amelynek egyik szereplője Barabási őse, illetve, a betét-elbeszélésbe illesztett betét-elbeszélésében maga a *Villanások* szerzője is megjelenik – egy különleges, izgalmas etnikai-kulturális háttérrel vázol a szerző mögé, s ez az Egyesült Államokban, ahol jelenleg él, fontos PR-értékkel bír.⁵

Mindenekelőtt azonban: a történet fő ürügyét Telegdi István jelenti. A magyar főúr már akkor, amikor Bakócz bejelentette megbízását a budai udvarban, „megjósolta”: a felhívásra nyilván sokan jelentkeznek majd a nép köréből (67.), de ezek között felülreprezentáltak lesznek a társadalmi marginálisok, normaszegők, deviánsok (68-69.); másrészt, tömegesen jelentkeznek majd parasztok (70.). „És ha a nemesség zúgolódní kezd, amiért... a jobbágyok robotja és minden rendesen elvégzett munkájuk most ellátatlanul marad... ha szökevénynek tekintik őket és hazatérésüket követelik, vagy, mint hasonló esetekben oly sokszor megtörténik, a hadba vonulók családját és rokonait vetik börtönbe... ha tehát minden bekövetkezik, ezt a csöcselékét, ezt az

⁴ Barabási konzekvensen Székely Györgynek nevezi – s mivel a kortársak valóban így emlegették, ez a reflektált névhasználat elfogadható. A recenzens hangsúlyozni szeretné: ő maga *nem* azért használja főleg a Dózsa nevet, mert hibának tartja a szerző névhasználatát, hanem mert a történelmileg rögzült névhasználati *pattern* rabja.

⁵ E sorok szerzője e bekezdés, és különösen az utolsó mondat kapcsán hangsúlyozni szeretné: mindezt *nem* kritikai éllel, *nem* szurkálódó szándékkal írta. Az egész könyvben egyetlen epizód van, amikor megmoccan ironikus hajlandósága: a „+ 1 epizód” kapcsán, amikor Barabási azt írta le, hogyan „nyomozott” a brassói levéltárban, s hogyan találta meg néhány óra alatt azt a félezer éves dokumentumot, amelynek létét csak sejtve, kifejezetten az után kutatva ment oda (163-170.). A kötet számos története közül ez tűnik számomra a legfantasztikusabbnak. ☺

alantas sokaságot, akiknek fegyvert adtunk a kezébe, hogyan fogjuk immár engedelmességre bírni? (...) Vajon a felfegyverzett jobbágyság nem támad-e a nemesség ellen...?” (id. 72.)

E sorok szerzője ugyan nem tartja magát „látóembernek”, de már a „jóslat” első felvezetésekor elkezdett mocorogni történelmi fél-identitása: hisz’ nyilvánvaló, hogy Telegdi megnyilvánulását nem gyorsíró jegyzőkönyvek rögzítették, hanem utólag, méghozzá nyilvánvaló módon a parasztháború után jegyezték le. Mint kiderült: mindezzel Barabási is mindvégig tisztában volt, s amolyan „slusszpoénnak” szánta annak kimutatását: Telegdi prófécijáról egyedül Szerémi György krónikájából tudunk, amely három évtizeddel az események után született. *„Semmi sem könnyebb, mint megjósolni a múltat”* (286.) – írja fanyarul Barabási (méghozzá, egy gyakori stilisztikai fordulatával egy fejezet utolsó mondatában, majd a következő oldalon már Temesvárra repít minket, 1514 júliusába). A fordulat azonban nem teszi semmissé, hogy az utolsó két idézet közötti több mint kétszáz oldalon, tehát a *Villanások* nagyobbik részében problémaként jelenik meg: *„Vajon Telegdi afféle látóember volt, aki előtt személyes látomásokban jelenik meg a jövő? Vagy csak egy megfáradt, aggódó öregember, aki félt minden újdonságtól és változástól?”* (75.)

„Semmi sem könnyebb, mint megjósolni a múltat” – szellemes, bár a történések tudnának mesélni arról, hogyan „változik meg” a múlt is, egyik későbbi korról egy még későbbire való átmenet nyomán. S még mindig a példánál maradva: a Telegdi-ügyben egy történelmet foglalkoztathat, hogy vajon elhangzott-e egyáltalán a „jóslat”, vagy Szerémi utólagos konstrukciója az egész – a *Villanások* gondolatmenete szempontjából azonban ez másodlagos. Egy gondolat kísérlet erejéig tételezzük fel: a „prófécia” elhangzott, betű szerint úgy, ahogy a krónika leírta – Szerémi még ebben az esetben is csakis abból a perspektívából tartotta lejegyzésre érdemesnek a „jóslatot”, hogy már az írás megkezdésekor tudott annak „valóra válásáról”. Mindig is lehetnek bölcs emberek, akik sötét jóslatokat eresztettek meg a várható fejleményekről, s általában rekonstruálhatatlan, hogy ezeknek mekkora hányada vált be. De nem lehetetlen, hogy az 1514 körüli évtizedekben, vagy úgy általában, a 15-16. századi Magyarországon egy parasztlázadás „előrejelzése” elterjedt, szinte már közhelyszerű toposz lehetett. Ne feledjük, hogy éppen Erdélyben történt a Dózsa előtti legnagyobb parasztfelkelés is, 1437-ben (amelyről Telegdi az apja nemzedékétől hallhatott részleteket). S akkor, tehát a Budai Nagy Antal-féle felkelésnél hasonló módon egyesült a szociális feszültség egy vallási mozzanat mozgatóerejével (akkor nevezetesen a huszitizmussal).⁶ Közös még a két felkelésben, hogy a parasztság jobban szituált rétegeit mozgatta meg, bizonyos kismemesi és városi kézműves részvétellel is.

Néhány évtizeddel a parasztháború után, már a török Hódoltság korában így hangzott egy jóslat: *„Egy félelmem [van], ki néhány esztendővel [ezelőtt] is írtam, mondtam nagyságodnak, [hogy] az hódolás engedelme megédesítette az népet. Az pór gyűlöli az urát. Oka is vagyon [rá], és az parasztságban nincs kitől tanulni az Istennek ígését, ugyan azt hiszik, hogy Isten ember[e]ji a törökök, és jó hit [az] övék, azért segíti Isten [őket]. Azon [azaz: attól] félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak, amint im csak mostan is Hegyesd alól megtérvén sok helyen kiáltották.”*⁷ Ez a „jóslat” nem is volt olyan abszurd, mint ahogy mai perspektívából gondolhatnánk, hisz’ például a Balkánon valóban voltak rétegek, akik muszlim hitre térésükkel törtek ki addigi marginális helyzetükből. Magyarország vonatkozásában azonban nem jött be az előrejelzés, s éppen ezért csak véletlenül köszönhetően maradt fenn, nem publikációban, hanem egy magánlevélben.

A *Villanások* gondolatmenete szempontjából másodlagos, de említésre méltó: Telegdi (Szerémi) konstrukciója nem annyira a történelmi tényeknek, mint inkább a nemesség öngazoló ideológiájának felelt meg; kevésbé eufemisztikusan: hamis volt. 1514-ben ugyanis nem a „csőcselék”, nem a marginális, a leginkább nyomorgó rétegek lázadtak fel, hanem a jobbágyság leginkább gyarapodó, felfelé törekvő rétege. A nemesség két és fél évtizede – tehát gyakorlatilag Mátyás 1490-es halála óta – szisztematikusan próbálta visszanyomni ezt a felfelé törekvést. Egészen csekély cinizmus kell csak ahhoz, hogy úgy fogalmazzunk: könnyen megjósolhatjuk az olyan lázadást, amelyet mi provokálunk ki.

A recenzens korábban rossz lelkiismerettel tett kritikai megjegyzést a fordításra, hisz’ nem vette kezébe az eredeti könyvet. Így egyes, kisebb jelentőségű hibák esetén nem tudja, hogy azok melyik fázisban került a könyvbe. *„1444-ben Hunyadi János a templomban járva bizonyára látta a dicsőséges téli hadjárat idején szákmányolt török zászlókat”* (83.) – nyilván látta, mert ő

⁶ A csehországi eredetű huszitizmus ellen akkor már közel két évtizede harcolt Zsigmond király és császár – „keresztes háború” keretében. Még Mátyás is „keresztes hadjáratnak” próbálta eladni csehországi hódításait az 1460-as években. Mintegy félszáz ún. kései (tehát 14-15. századi) keresztes hadjáratot tartanak számon, nem is beszélve a megbízások és tervek tömegéről, amelyekből nem lett semmi. A kortársaknak valószínűleg szeme sem rebben, ha Bakócz a megbízás után lelkes látszattevékenységbe kezd. S tulajdonképpen még az sem lehetetlen, hogy a Dózsa-féle megbízást is csak ilyen PR-akciónak szánta: ha a hadjárat elfoglal néhány észak-balkáni erődöt, tiszta haszon, de ha nem történik semmi érdemleges, az sem baj.

⁷ Csányi Ákos, Nádasy Tamás bizalmas embere írta levelében a nádornak (id. Várkonyi Gábor 2009. *Ünnepek és hétköznapok. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*, Budapest: General Press, 43. p.).

helyezte el ott azokat, abban az évben, amikor éppen befejezte a hadjáratot (amelyet gyakrabban szoktak „hosszú hadjáratnak”, mint „télinek” nevezni). 1514-ben a vajdát anakronisztikus „Erdély uralkodójának” nevezni, „csak” Erdély *ura* lehetett (232.); a „*kronstadti szászokat*” a mai magyar szövegkörnyezetben inkább „brassóiaknak” kellene nevezni (232.); Dózsa korában valóban Nándorfehérvárról beszélünk, de a *Villanások* 21. század kapcsán is emlegeti, amikor célszerűbb a Belgrád formát használni (234.).

Az ilyen és ehhez hasonló hibák azonban nem számosak, és nem jelentősek a könyv egészének szempontjából. Egyáltalán, a recenzens maga is meglepődött, amikor újraolvasta írását: szövege alapvetően kritikusabb benyomást kelt, mint ahogy eredetileg gondolta volna. Úgy látszik, a recenzióírás végeredménye éppúgy megjósolhatatlan, mint a jövő.

Vagy a múlt.

AZ EMLÉKEZET SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETÉHEZ¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2012.1.23

Közel száz év nem volt elég ahhoz, hogy az emlékezet megismerése paradigmikus kutatássá váljon, így az még mindig „alulszervezett, középpont nélküli tudományterületnek” számít (Olick–Robbins 1999). A társadalmi emlékezet makacsul ellenáll a rendszerezésnek, s ha ez valahol mégis sikerülne – mint Franciaországban vagy Németországban –, elmélete olyankor is nehezen átültethető. Amikor működésbe lép, akkor gondot okoz a történészeknek, mert nem hordoz történetileg biztos információkat a múltból, hiszen nem lineáris, és nem a történettudomány oksági összefüggéseit követi. Sokszor „hamisan” idézi fel a történelmet – így aztán a történészek leginkább a hagyományok és ünnepek felől tudják megközelíteni. Gondot okoz az antropológusoknak is, mert az általuk előszeretettel különválasztott három megismerési szint, a reprezentáció, a performansz és a narráció a társadalmi emlékezetben vadul keveredik. Az emlékezet paradigmikus megismerésében talán a művészettörténetnek és az irodalomtudománynak volna a legkönnyebb dolga, hiszen e kettő nem magát az emlékezetet, hanem annak csupán egy ábrázolatát tartja a kezében, melyet aztán a saját ikonológiai, illetve irodalomtudományi módszereivel elemez. Ezzel azonban el is vesztett a lehetősége arra, hogy magát a társadalmi emlékezetet értelmezze. A társadalmi emlékezet még legjobb ismerőseinek, a szociálpszichológusoknak is gondot okoz: számukra az emlékezetkutatás talán legnagyobb problémája a személyes és a közösségi emlékezetmódok, illetve -formák közötti kapcsolat megválaszol(hat)atlansága, valamint az a kihívás, mely a kognitív tudományok felől érkezett. Végül – mint azt azonnal látni fogjuk – gondot okoz a szociológusoknak is.

Mindeközben, az elmúlt két évtizedre visszatekintve az emlékezetpolitika turbulenciájára lehetünk figyelmesek szerte a világon: naponta nyílik egy kiállítás, majd’ minden naptári napra esik egy történelmi évforduló, egyik emlékművet lepezik le a másik után, az újabb és újabb történelemkönyvekkel pedig Dunát lehetne rekeszteni – mintha tényleg az emlékezés korát élnénk, ahogy néhány történész és filozófus állítja. Sorvasztó emlékezetláz bántja Európa társadalmait, az emlékezetipar, az emlékezettermelés soha nem ért el olyan méreteket, mint mostanában. S amiből ennyi van, az idővel a társadalomkutatás számára is unalmassá válik. De talán épp ez az új keletű „unalmassága” teszi lehetővé, hogy kissé eltávolodva az esettanulmányoktól az elmélet felé, most a szociológia paradigmájában értelmezhessem.

Nem állítom, hogy ez magától értetődő, hiszen a társadalmi emlékezet a szociológiaelmélet perifériáin jelenik csak meg. A szociológusoknak is gondot okoz ez a társadalmi működésmód, mert csak nehezen és hiányosan osztályozható, mérni pedig egyáltalán nem lehet. A szociológia ráadásul mindig is idegenkedett a „személyestől”, amelyet a pszichológia birodalmába utalt. De nem kevésbé idegenkedett a „kollektívától” sem, ahogy azt a társadalomlélektan elgondolta. Az emlékezetnek az a sajátossága, hogy érzelmek váltják ki és maga is érzelmeket gerjeszthet, szintén sokban magyarázza a téma periférikus helyzetét e diszciplínában. Nem könnyítette meg az elméleti szociológus dolgát az sem, hogy az emlékezetben mindig rejlik egyfajta történetiség is, ráadásul, a kutatásában alkalmazott módszerek többnyire kvalitatívok. Mindazonáltal az emlékezetkutatás inter- és transzdiszciplinárisá vált az elmúlt évtizedekben, s számos szociológus vizsgálja változatos eszközökkel. A következőkben tehát az emlékezetet mesterségesen fogom a többi tudományágtól lehatárolva, elsődlegesen elméleti *szociológiai* problémaként tárgyalni.

1. A TÁRSADALMI EMLÉKEZET

Az emlékezet kategóriájának implicit szociológiai alkalmazása a klasszikusokig nyúlik vissza: Durkheim, Marx, Simmel, sőt még Weber munkáiban is rendre belebotlunk a társadalmi emlékezetbe. Vegyünk csak egy egyszerű, bár korántsem kézenfekvő példát: a weberi tradicionális cselekvés ideáltípusát. Könnyen belátjuk, hogy a tradicionális cselekvések alapvető mozgatórugója

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

¹ A tanulmány az OTKA 77566. számú kutatás (A 20. század hangja – pilot kutatás, 2009-2011) keretében készült.

az emlékezés (az áthagyományozott társadalmi gyakorlatok felidézése). Vagy rekonstruáljuk – az emlékezetre koncentrálnak – *A protestáns etika* gondolatmenetét: világosan kitűnik, hogy a kapitalizmus szellemének elterjedésében mekkora szerepet játszott a felejtés.

Az emlékezetelméleteket az eszmetörténet általában Durkheim társadalmi tény fogalmához vezeti vissza. Lássuk tehát:

„Egy gondolat, amely mindenkiben felöltik, vagy egy mozdulat, amelyet mindenki megismétel, még nem társadalmi tény (...). A társadalmi tényeket ugyanis a közösségként felfogott csoport hiedelmei, törekvései és gyakorlatai alkotják. (...) Egyikük sem található meg eredeti formájában akkor, amikor egyéni alkalmazásra kerül, hiszen úgy is léteznek, hogy senki sem alkalmazza őket. (...) Társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általános jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól függetlenül önálló léttel rendelkezik.” (Durkheim 1978: 43)

A társadalmi jelenségek Durkheim szerint „képzetekből (*représentations*) és cselekedetekből” állnak.

„Ha a már létrejött reprezentációk önmaguktól fennállnak, anélkül, hogy létük folyamatosan függne az idegi központok állapotától, ha képesek arra, hogy közvetlenül hassanak egymásra, hogy saját törvényeik szerint kombinálódjanak, ez azért van, mert olyan valóságos létezők, amelyek, bár bensőséges kapcsolatot tartanak fenn szubsztrátumukkal, bizonyos mértékben mégis függetlenek attól. (...) A társadalmi tények függetlensége, relatív külsőlegessége az egyénekhez képest még közvetlenebbül nyilvánvaló, mint a lelki tényeké az agyi sejtekhez képest. (...) ... az egész társadalmi tudat elsődleges anyaga szoros kapcsolatban van a társadalmi elemek számával, azzal a móddal, ahogy csoportosulnak és el vannak osztva stb., azaz a szubsztrátum természetével. De mielőtt így létrejött a reprezentációk első készlete (fonds), ezek részben autonóm és saját életet élő valósággá válnak. Képesek egymást vonzani, taszítani, mindenfajta szintézist tudnak képezni, amelyet természetes vonzódásuk és nem kifejlődésük környezetének állapota határoz meg. Következésképpen azok az új reprezentációk, amelyek e szintézisek termékei, hasonló természetűek: közvetlen okuk a többi kollektív reprezentáció, nem pedig a társadalmi struktúra ilyen vagy olyan állapota.” (Durkheim 1978: 43)

Az egyénitől független „kollektív” szubsztrátum a társadalmi tények hordozója a csoport hiedelmein, törekvésein és gyakorlatain át. A reprezentációk első készletének létrejötte után e társadalmi tények részben autonóm és saját életet élő valósággá válnak – közvetlen okuk a többi kollektív reprezentáció. „*A társadalomnak minden alkotó részét úgy fogjuk fel, mint a társadalmi múltnak ismétlődését.*” (Durkheim 1917: 13) Ebben a két állításban explicite is benne rejlik, hogy a reprezentációk autonómiája csak úgy érvényesülhet, ha azokra a csoport emlékezik. Sajnos az ekképp felfogott, az egyénitől független „társadalmi” azonban igen nehezen adaptálható az emlékezet modern elméletébe.

Halbwachs, Durkheim és Bergson tanítványa, az első szociológiai emlékezetelmélet megalkotója a következőképpen hidalja át ezt a problémát.

„Amikor a tárgyakat látjuk, beléjük látjuk azt is, ahogy a többiek szemében jelennének meg: ha kilépünk önmagunkból, nem azért tesszük, hogy a tárgyakkal keveredjünk el, hanem, hogy a többiek szemével nézzük a tárgyat, ami csak azért lehetséges, mert emlékszünk a hozzájuk fűződő viszonyainkra. (...) [A]z emberek általában a társadalom keretein belül tesznek szert az emlékeikre. Ugyanígy, társadalmi keretek között idézik föl, ismerik föl, illetve lokalizálják azokat (...) [Ezért tehát] nincs értelme azt kutatni, hogy hol tárolja az agyam [az emlékeimet], az elmém melyik zugában őrzöm őket, melyekhez csakis én férhetek hozzá, mivel a külvilág segítségével idézem föl őket, és azok a csoportok biztosítják számomra a rekonstruálásukhoz szükséges eszközöket, amelyekhez tartozom.” (Halbwachs 1992: 38)

Halbwachs – egyszerűen szólva – visszakapcsolta a durkheimi kollektívot az egyénhez, azzal a kitételrel, hogy az egyén csupán észlel, míg az egyéni emlékezés már társadalmi folyamat. Az álom példáján keresztül világította meg „a társadalmi” jelentését. Az álomban – Halbwachs szerint – a társadalmiság jelenléte hiányzik a visszaemlékezés sikerességéhez. Az álom kereteit maguk a rendelkezésre álló képek határozzák meg, önmagukban véve nincs realitásuk – a valószerűséget, a kereteket a társadalmiság adja emlékeinknek. E keretek adnak értelmet az emlékeknek – a nyelv és a vele rokon összes társadalmi szokásrendszer teszi lehetővé számunkra, hogy múltunkat bármely pillanatban rekonstruálhassuk. A tisztán individuális tudatállapot olyan lenne, állítja Halbwachs, mint a szótól elválasztott kép. Ha lenne ilyen, az csupán a múlt újraélésének illúziója volna. Összegezve: nincs külső vagy elszigetelt észlelés, mert az értelmet a társadalmi szokások által nyer. De nincs tisztán kollektív észlelés sem, mert azt mindig egyéni emlékek kísérik. Nincs tehát észlelés emlékezés nélkül és fordítva.

A kollektív emlékezet mindig

1. konkrét: az átélt időbe, a lakott térbe s egy valóságos, eleven csoportba ágyazott;
2. alakzatos;
3. rekonstruktív, azaz nincs tiszta tény az emlék mögött.

Halbwachs négy különböző emlékezetformát különít el: az önletrajzi és a történelmi emlékezetet, valamint magát a történelmet és a kollektív emlékezetet.

Sok évtizeddel később egy új és eredeti – az elmúlt időben határtalan népszerűsége törő – emlékezetelmélet született Jan Assmann német történész tollából, mely a halbwachsi társadalmi magától értetődőnek veszi és a hangsúlyt az emlékezet kommunikációelméletére fekteti (Assmann 1999). Assmann a kollektív emlékezet négy dimenzióját emeli ki:

1. a mindennapi cselekvésekben, szokásokban, erkölcsökben tükröződő mimetikus emlékezet;
2. tárgyi emlékezet – a dologi világ időkivevője;
3. a társadalmi interakció az emlékek felidőzésében működő kommunikatív emlékezet;
4. kulturális emlékezet – az értelem áthagyományozása a kommunikáció „külső területére”, „külső tárolóiba”, az írásba foglalás.

E dimenziók viszonyát úgy kell elképzelnünk, hogy ha például a mimetikus emlékezet ritualizálódik, vagy a tárgyi emlékezet szimbolizálódik, ikonizálódik, akkor kulturális emlékezetté válhat. A kollektív emlékezet negatív formája lehet a felejtés, a manipuláció, a cenzúra, a megsemmisítés, az átírás, a helyettesítés és az elfojtás. Az emlékezetdimenziók szétválasztása elsősorban az értelmező számára releváns: a konkrét felidzési és megemlékezési tevékenységekben mind mimetikus és tárgyi, mind kulturális, mind kommunikatív formák mozgásba léphetnek.

Noha Assmann a történettudomány berkeiből jön, fent vázolt elmélete a társadalmi cselekvések logikáját követi, s ezzel a korábbi emlékezetelméleteket dinamizálva az emlékezést egyfajta társadalmi küzdőtérként képzelel el. Különösen jól érzékelhető ez a kommunikatív és a kulturális emlékezet bemutatásakor:

1. Assmann modellje

	Kommunikatív emlékezet	Kulturális emlékezet
Részesedés	Mindenki egyforma eséllyel emlékezik	Sajátos hordozói vannak (sámán, bárd, pap, tudós stb.)
Mechanizmus	Magától gerjed	Irányításra szorul
Tartalom	Történelmi tapasztalatok az egyéni életút keretei között	Mimetikus őstörténet, abszolút múlt
Forma	Informális, formátlan, természet adta, hétköznapi, személyközi	Rögzített, tárgyasult, megformált (ritus, ünnep)
Időszerkezet	80–100 év, 3–4 nemzedék, mozog a jelennel	Abszolút múlt
Hordozói	Aspecifikus, kortársi emlékezőközösség	A hagyomány szakosodott hordozói

A kulturális emlékezettel szemben – melyben a szokások és a történetírás tudománya szakosodott hordozóin keresztül hitelesíti az emléket – a kommunikatív emlékezet esetében a kortársi emlékezőközösségnek, más szóval a szemtanúknak, van hangsúlyos szerepe: „A tanúság fogalma azokra a szavakra, tettekre, cselekedetekre és életre vonatkozik, amelyek arról a szándékról, ihletésről és eszméről tanúskodnak, amely ugyan tapasztalati és történelmi, de egyúttal meghaladja ezt a tapasztalatot és történelmet” (Ricoeur 1998: 188). Mivel azonban egy történelmi korszaknak minden kortárs csak bizonyos, a saját életét érintő részeire, részleteire emlékszik, ezért a kommunikatív emlékezet nem egyszólamú és nem is folyamatos. Az elsődleges élmény mindig töredezett és élményként átadhatatlan, s minden későbbi „összesűrítési folyamat” másodlagos (Koselleck 1999: 4). A szegmentált emlékezet emiatt egymással versengő elbeszéléseket hoz létre. E töredezettségre utal Assmann-nál a kommunikatív emlékezet nemzedéki jellege: az azonos generációkhoz tartozók hasonló élettapasztalatai s azok egymás körében zajló értelmezése és felidézése adja meg sajátos arculatát.

Emlékezetünk hitelességének zsinórmértékét saját élményeinkből származó erkölcsi igazságérzetünk és a hatalmi diskurzusok határozzák meg. Utóbbiak közül a történetírás és a történelempolitika nyom a legtöbbet a latban (lásd később részletesebben). A kommunikatív emlékezés idején nem rendelkezünk összefüggő, sűrített történelmi elbeszéléssel a korról. A politika játéktere ezáltal kiszélesedhet: maga is történetíróvá, történelemtudóssá válhat. E kvázi-történelemben a hitelességet elsősorban a politikai hasznosság határozza meg. A hitelesség kritériumait azonban személyes emlékeink is összekuszálják. Kulturálisan

emlékezni azt jelenti, hogy képesek vagyunk – saját élményeinktől függetlenül – múltbéli eseményeket valóságnak, illetve valótlannak, egykori döntéseket helyesnek és igazságosnak, vagy helytelennek és igazságtalannak ítélni, mi több, minden erkölcsi tartalom nélkül, távolról szemlélni. A kommunikatív emlékezetben ez azt jelentené, hogy szórt és töredezett saját élményeink ellenére képesek volnánk elfogadni, hogy másoknak gyökeresen mások az élményei, sőt netán azt is, hogy a mából szemlélve saját élményeink kellemetlenek, nehezen vállalhatók. A kommunikatív emlékezetben azonban saját élményeink, egykori szenvedéseink vagy örömeink szükségszerűen kerülnek a serpenyő egyik oldalára: ezekkel mérjük a másokéit.

Assmann szerint kommunikatív és kulturális emlékezetformák között folyamatos az átmenet, s általában 80-100 év alatt előbbi az utóbbiba fordul. A kommunikatív emlékezés során egyeztetett múlt a „sodródó szakadékban” elmerül idővel, és abszolút múltként, hagyományként, írott történelemként szilárdul meg. A kulturális emlékezet fogalma tehát átvezet bennünket a halbwachsi történelmi emlékezetbe.

2. TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

A modern történelemfelfogást az 1980-as évektől állandó kritika éri. A történetírás abszolutizáló felfogását támadják a multikulturalisták, azt állítva, hogy az maga is a kulturális uralom forrása, mely ellen az elnyomott csoportok rivális történelmi narratívái feszülnek. A posztmodern történelem-teóriák arra hívják fel a figyelmet, hogy a történelemben nem szükségszerű a linearitás, nem abszolút az igazság és nem merevek az identitások. A hegémóniaelméletek sem bánnak kesztyűs kézzel az uralkodó historiográfiával: az osztályviszonyok előtérbe helyezését, a különböző emlékezetek egymással való szembeállítását követelik, és nagyobb figyelmet szentelnek a populáris emlékezetnek, az ellenemlékezetnek vagy éppen az emlékezetpolitikának.

Sajátos dekonstrukciós törekvések jelennek meg a mainstream-ben is.² Nora és munkatársai gigantikus vállalkozásának (Nora 1999) emlékezetelméleti végkövetkeztetései soha nem látott módon hódítják meg az emlékezetkutatást. A veretesen poétikus és normatív szövegből azonban – paradox módon – Nora követői általában csupán azt a felszabadító következtetést vonják le, hogy lényegében bármi lehet emlékezhely (*lieu de mémoire*). Mi nézzük meg egy kicsit közelebbről a norai kórismét:

2. Nora „kórisméje”

Állítások	Következmények	
	Történelem	Hagyomány
„A történelem felgyorsult, az egyensúly felbomlott.”	Egyedi pillanat, az emlékezhely iránti érdeklődés kikristályosodása, az emlékezet előbukkanása	Meleg, hallgatag ősi ismétlése, megélt tapasztalat
„Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs.”	Történelem megtestesül, folyamatosság érzetét adja, kialakulnak az emlékezhelyek	Folyamatos Emlékezőközösségek
„Az egész világot táncba viszi a globalizáció, a demokratizálódás, a tömegesedés és a média.”	Divat Aktualitás múlandó hártájaja	Par excellence emlékezőközösség Intimitás
Posztkoloniális történetírás tanulsága: erős emlékezettel, de gyenge történelemmel rendelkező csoportok is elvesztik az emlékezetet	Nyom és válogatás	Múlt nélküli emlékezet
A történelem nem azonos az emlékezettel, a történet nem azonos a történelemmel	Tökéletlen rekonstrukció Profán Univerzális Reprezentatív Absztrakt	Maga a fejlődő élet Szent Egyedi Performatív Konkrét
A történelem delegitimálja a megélt múltat	Viszonylagos	Abszolút

² Itt nincs mód annak kifejtésére, hogy az „objektív” történetírás és a „szubjektív” szemtanúság közé állított ellentét a történetírás alapjait rengette meg. A történelem *Kollektív singular*-ként való felfogásától (Koselleck 2003 [1979]) *White* korszakos munkájáig (White 1997) sorolhatnánk az „objektív” történetírás koporsójába vert szegeket, egészen addig, hogy *Saul Friedländer* és *Dan Diner* 1989-ben megalapítja a *History and Memory* című folyóiratot. A történetírás paradigmaváltásához nagyban hozzájárult a soá tapasztalata. Történelem és emlékezet kapcsolatáról (nemzetközi irodalmi áttekintéssel) eddig két alapmű született Magyarországon: Braun (1995) és Gyáni (2000) munkái.

Amit Assmann értékmentesen kommunikatív és kulturális emlékezetként egy centrális, de időben lineáris pályán – „örvénylő szakadékként” – ábrázol, azt Nora fejlődésként állítja be és negatív előjellel illeti: minden emlékezhely „örvénylő tárgy”, önmaga referenciája – így megmenekül a történelem elől. Az életteli, intim, közösségi, szent, jelen idejű és megélt múlt (hagyomány) helyét egy tökéletlen rekonstrukció, a múlandó aktualitás, a divat, a profán és a viszonylagos múlt (a történelem) váltja fel.³ A Noranál normatív ellentéppárrá sűrűsödő dichotóm szerkezet bizonyos szempontból visszalépés (visszanyúlás) a durkheimi hagyományokhoz, mert egy olyan „kollektív” gondol el, amely a társadalmiasulás alapja. Ebben az értelemben az emlékezhely nem a társadalmi emlékezet alkotóeleme, hanem emlékezetpolitikák terméke:

„A lieu de mémoire alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből. Világos az is, hogy a lieu de mémoire-ok csak az átalakulásra való képességük révén élnek.” (Nora 1999)

Német történészműhelyek hasonlóan érzékenyen reagálnak a történelem társadalmi státuszát érintő kérdésekre. Wolfrum a történelempolitikát⁴ olyan demokratikus gyakorlatnak tekinti, amely a történelmi vitákat a politika szolgálatába állítja, s ezzel az alapvető beállítódások, társadalmi normák, értékek és szimbólumok artikulálódását segíti (Wolfrum 1998). Legyen akár beszéd, kép, megemlékezési rítus, emlékmű vagy médiaesemény, a történelempolitika a történelmi eseményt (emléket) eredeti környezetéből kiemelve a politikum mezejére helyezi. Ha Foucault diskurzusz fogalmával próbálunk tárgyunkhoz közelíteni, akkor mindez azt jelenti, hogy a történelempolitika segítségével a történelmi elbeszélések termelésébe a történettudósok társaságán kívül más társadalmi szereplők és csoportok is belépnek, hogy a közbeszéd fölött ily módon szerezzenek jelentősebb befolyást (Foucault 1988, 1991). A történelempolitika arra szolgál, hogy a politikai célok a történelmi elbeszélések segítségével morálisan is „igaznak” látszanak.

Ha csupán erről volna szó, akkor mégiscsak egy régi jelenséggel állunk szemben, mely olyan idős, mint a történetírás mestersége. A fogalom mégis meglehetősen új. Múló divatról volna csupán szó? Ricoeur arra hívja fel a figyelmet, hogy a totalitarista uralkodás idejéből származó traumatikus élményekkel a nyugati világ jó ideig nem nézett szembe: e passzív felejtésből való kitérés eredményezte aztán a történelempolitikák felvirágzását (Ricoeur 1999a: 51), Nietzschevel szólva, a „sorvasztó történelem-lázat” (Nietzsche 1989: 28). Másfelől, mérvadó szociológiai munkák írják le akképp az ezredvég (nyugat-)európai társadalmait, mint amelyekben az idő és a tér felfogása radikálisan megváltozott, és érvénytelenné tette a korábbi identitásmintákat (Habermas 1985; Habermas 1990; Bhabha 1999; Giddens 1991; Bauman 1991; Hannerz–Lash–Friedman 1992; Beck–Giddens–Lash 1994). Eszerint a késő modern társadalom individuuma maga felel társadalmi azonosságának koherenciájáért, mert a tér és az idő diszkontinuitása az identitás töredezettségét, reflexivitását eredményezte.

Olybá tűnik, hogy a német és az angolszász szociológiai elemzések és a francia történetírás – ha más-más értékbeállítódásokkal is, de – egy húron pendül, amikor azt állítja, hogy a késő modern társadalmak gyökeres átalakulása (a korábbi miliók széthullása) és a nemzeti identitások meggyengülése vezetett a történelempolitikák kialakulásához, s e történelempolitikák, hagyományok, emlékezhelyek hivatottak a széttör(edezet)t közösségi identitások újratermelésére.⁵

Az emlékezhelyekben egy elveszett emlékezet makacs és szervezett újratermelésének lehetünk tanúi, írja Nora – melynek célja a politikai elismerés, tehetjük hozzá azonnal. A történész saját személyében vált emlékezhellyé, hangzik sommás ítélete. S ha így volna is, a lieu de mémoire-ok volnának azok a helyek, amelyeket az eltűnt történelmi emlékezet hagyott maga után, s amelyek abból eredeztetik életképességüket, hogy közös hagyományok helyett személyes identitásokból bontják ki a közösségi összetartozás érzetét?

Ha meglehetősen ellentmondásosan és értékterhesen is, de a történészek közül Nora kapcsolja össze a legeredetibb módon a történelmi és a társadalmi emlékezetet az egyénivel. Azt állítja, hogy a társadalomfejlődésben egy individuálpaszichológiai fordulat következett be, mely azt eredményezte, hogy mindenki számára kötelező emlékezni. A társadalmi emlékezet helyébe

³ A hagyomány abszolutizálásával és a társadalmival, a közösséggel való normatív összekapcsolásával szemben Hobsbawm (1983) élesen megkülönbözteti a szokást – azaz a problémamentes folytonosságérzetet – a hagyománytól, amely explicit ideológiák terméke.

⁴ A nemzetközi szakirodalom váltakozva használja a történelempolitika (*Geschichtspolitik*, *politics of history*) és az emlékezetpolitika (*Erinnerungspolitik*, *politics of memory*) kifejezéseket, nagyjából azonos tartalommal. Én a történelempolitika kifejezést fogom alkalmazni, mert szociológiailag alaposabban kifejtett, és világosabban jelzi a történelempolitikák és a történelem (történetírás), valamint a történelempolitikák és az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*) közötti összefüggéseket.

⁵ A megemlékezési gyakorlatok és intézmények, valamint a nemzeti identitás összefüggéseiről ragyogó áttekintést nyújt Gillis (1994). A téma „kulturális örökség” címszó alá rendeződött új tudományára nincs módomban kitérni, vö. Erdősi–Sonkoly (2004).

magánüggé váló emlékezetek új rendszere lépett. Ennek súlyos következményei lettek: „Az emlékezet pszichologizálása minden egyes embernek azt az érzést adta, hogy egy lehetetlen adósság kifizetésétől függ az üdvözülése.” (Nora 1999: 155) Emlékezet és identitás tehát kéz a kézben jár, felvirágzásuk kölcsönösen meghatározott.

„Az emlékezet történeti átalakulásának ára a személyes pszichológia felé való végső fordulat. E két jelenség oly szorosan összefonódott, hogy lehetetlen nem észrevenni őket pontos időbeli egybeesésükig. [...] Az emlékezet átvitele meghatározó váltást jelentett, mégpedig a történetiből a pszichologikus, a társadalmiból az egyéni, az átfogóból a szubjektív és az ismétlésből a felidézés felé. A most már magánüggé váló emlékezet új rendszere ez. A kortárs emlékezet teljes pszichologizálása az énazonosság, az emlékezet mechanizmusainak és múlthoz való viszonyának új rendszerét vonta maga után.” (Nora 1999: 155)

SEMÉLYES EMLÉKEZET

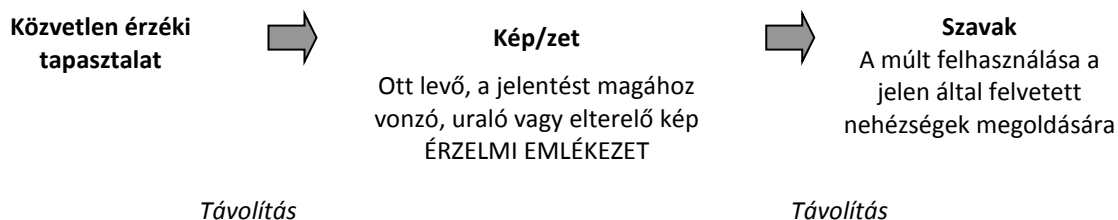
Vegyük szemügyre, hogy a Noranál meglehetősen negatívan értékelt személyes emlékezet hogyan kapcsolható be egy nagyobb emlékezeti modellbe. A személyes emlékezés mozgása épp fordított irányú, mint a történelempolitikáé. Az emlékek személyes felidézése a személyes azonosság része és motorja. Arra szolgál, hogy a *self*-et stabilizálja, s utat nyisson az individuum számára a közösségi identitások felé. Az identitás, legyen személyes vagy közösségi, az önazonosság egyéni megélésén alapul. Társadalmi rendszerek, kultúrák stb. önmagukban nem képesek identitásteremtésre és -fenntartásra anélkül, hogy a társadalmat alkotó individuumok önazonosságukat személyesen is megélnék, és saját jelentéssel ruháznák fel. Ez azt jelenti, hogy kollektív identitások csakis a személyesen (is) megélt azonosságok analogikus átvitele révén jöhetnek létre, ha egyáltalán létrejönnek.

Bartlett modellje a következőképp foglalható össze: az emlékezés egy sorozat, melyben mindhárom mozzanatnak (észlelés, felismerés, felidézés) sikeresnek kell lennie ahhoz, hogy az emlékezés megtörténjen (Bartlett 1985):

3. Bartlett modellje az észlelés, felismerés, felidézés hármáról

ÉSZLELÉS	FELISMERÉS	FELIDÉZÉS
Érzékleti minta + jelentésadás Pl.: hallás – hallgatás Azaz Inger + Nem specifikus szenzoros válasz + hozzáállás, orientáció az egész szubjektum részéről	A fennmaradó pszichikai anyag valamilyen közvetlenül jelen lévő érzékleti mintához illeszkedik, hasonul – SÉMA Ez az anyag az orientációval vagy a hozzáállással együttesen szerveződik	Képzetek, összehasonlítás és döntés következtében előálló kép
	Itt az előzetes pszichikai anyag segítségével adunk választ = A séma használja a szervezetet	Itt az előzetes pszichikai anyagra adunk választ A szervezet használja a sémát

Az emlékezés feltétele Bartlett (1985) klasszikus könyve szerint az attitűdünk megváltozása – ez teszi lehetővé (és szükségessé), hogy reflektáljunk a saját sémáinkra. Az attitűdváltás úgy értendő, hogy képeseknek kell lennünk megmagyarázni, hogy az, és csakis az az adott eseménynek kellett történnie ahhoz, hogy jelen állapotom olyan legyen, amilyen. Az emlékezés tehát nem egy tárház, hanem a múlt nyomokként szervezett élő tömege, mely fejlődik és kölcsönhatásban van az újabb és újabb észleletekkel. A felidézett emlék mindig kép/képzet, mégpedig egy olyan kép/képzet, mely nem tulajdonítható közvetlen külső érzéki ingerforrásnak és nem azonos azzal a leírással sem, amit adni tudunk róla. Egyszerűbben szólva, a felidézett személyes emlék a maga teljességében hozzáférhetetlen, legalábbis megoszthatatlan: narratív és performatív eljárások segítségével kerül vissza a társadalmi emlékezet vérkeringésébe. Ezt a mechanizmust így ábrázolhatjuk:

Bartlett az így létrejövő személyes emlékezet mechanikus és konstruktív formáját különbözteti meg:

4. A személyes emlékezet formái Bartlettnél

MECHANIKUS	KONSTRUKTÍV
Minden alacsony szintű emlékezés efelé tendál – ismétlés (egy reakciósor megismérlése abban a sorrendben, ahogy a reakciók eredetileg megjelentek)	Észlelés – általános benyomás az egészről – részek megkonstruálása (olyan attitűd, amely a múltbeli reakciósorozatok összetett hatására válaszol)
befejezett séma	rekonstruált séma
kronologikus	asszociatív

Bartlett modellje elvezet bennünket ahhoz a fenomenológiai tételhez, hogy a tapasztalás során – így önmagunk megtapasztalása során is – a múlthoz (és általában is, az időhöz) narratív módon férünk hozzá (Ricoeur 1999b: 255); képletesen: az individuum mindig történetekbe van gabalyodva (Schnapp 1953). E történetbe gabalyodottság nemcsak arra hivatott, hogy az életben eligazodjunk, vagy a szocializáció során praxisokat, normákat, habitusokat stb. sajátítsunk el.⁶ A narrativitás ennél jóval többet jelent: történeteink segítségével kerülünk közelebb önmagunkhoz. Személyes emlékezés és személyes azonosság tehát egymástól elválaszthatatlanok.

A személyes identitás az időbeli folytonosság és annak hiánya, bizonytalansága közötti feszültségből teremődik (Ricoeur 1999b). A bennünket ért „véletlenek” – melyek önazonosságunkat elbizonytalanítják – eltérést okoznak és „sorseseeményként” egyezést teremtenek, amennyiben identitásunk helyreáll: „A sors fogalma arra az elképzelésre épül, hogy az élettörténet mint önazonosság hordozója zárt egész; a »sorseseemény« kifejezés viszont olyan történéseket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatja meghasad és felnyílik” (Tengelyi 1998: 43).⁷ A sorseseemény mából visszatükröződő fényében kell újraírunk múltunkat, hogy fenntarthassuk azonosságunkat a történettel. A sorseseemény megkérdőjelezi addigi viszonyunkat életünk történetéhez. Ez az újrateheremtett történet a mindenkori jövővel is kapcsolatban áll, hiszen azt alapozza meg. Elbeszélése múlt és jövő ütközőpontja – a múltból táplálkozik, de már a jövő felé tekint. Sorseseeménnyé válhat bármi, ami az „önmagunkból való kilépés igényét támasztja velünk szemben” (Tengelyi 1998: 43).

Az észlelésben a töredékekből teremtett átfogó benyomásunkból, melyet világunkként élünk meg, az emlékezés folyamán utólag hozzuk létre azokat a részleteket, melyeket később történetünk eseményeiként azonosítunk (lásd Bartlett előbbi modelljét). A törésekben a korábbi értelem elmerül, és lassan felbukkan az új, melyet történetbe foglalunk és rögzítünk. Így írjuk át újra és újra élettörténetünket. Az önazonosság állandósága és változékonysága, egyezése és ütközése közötti ellentmondást

⁶ Nincs mód itt az őket megillető hangsúllyal tárgyalni a *nem-narratív*, azaz habituális emlékezetformákat. A személyes identitásunk fontos eleme a testünkről és a testünk észlelése által önmagunkról alkotott képünk. Testünknek vannak állandó „határai”, de e határokon belül – az idő múlásával – folyton-folyvást változik, miközben minduntalan magunk(é)nek érezzük. Testi azonosságunk mindig addig terjed, amíg a testileg lakott világ. Ez az, amit Paul Connerton *mnemotics of the body*-nak nevez (Connerton 1989: 74–75).

⁷ Mindeddig olyan fogalmakat alkalmaztam, amelyek a társadalmi emlékezettel foglalkozó nemzetközi „szótárban” is megtalálhatók. Itt azonban beemelem Tengelyi kifejezését, ugyanis úgy vélem, sokkal átfogóbb és lényegibb mozzanatát ragadja meg a személyes emlékezésen keresztül megszülető elbeszél azonosságnak. A nemzetközi „szótár” – a tudománytörténeti örökség rabságában, tudniillik hogy az emlékezet és elbeszél azonosság témájában mind az empirikus kutatások, mind az elméleti tanulmányok a soára és más 20. századi tragikus történeti eseményekre koncentráltak – elsődlegesen a *trauma* fogalmával operál (LaCapra 1994, 2001, Danieli 1998), vagy a kevésbé patetikusnak tűnő, de jóval sekélyesebb *élettörténeti fordulópont* fogalmával (Miller 2005).

rendre feloldja az a belső eltökéltségünk, hogy annak látsszunk, akik vagyunk. E belső eltökéltség készlet bennünket a folyamatos önkorrekcióna – identitásunk újrafogalmazására (Ricoeur 1999b: 387).

A legegyszerűbb formát tekintve is kétféleképpen tehető fel az identitás kérdése: „*Mi vagyok?*” És: „*ki vagyok?*” E kérdések a személyes identitás két lényegi dimenziójára világítanak rá. A „*mi vagyok?*” kérdése azzal a fajta önazonossággal áll kapcsolatban, amit Ricoeurrel szólva „ugyanazonosságnak” (*idem-identitás, mēmeté, identity of the same*) mondhatnánk, s amely a külsődleges jelleg, vonások, tulajdonságok egyezésén alapul. Ezek erkölcsi együttese, a *jellem* teszi lehetővé az azonosságok felismerését: a jellem (*character*) valójában a „*ki*”-nek a „*mi*”-je (Ricoeur 1999b: 122). Ez az, amiről képesek vagyunk nyelvi eszközökkel megnyilatkozni, hiszen a tulajdonságok elsorolhatók, számba vehetők. Ugyanazonosságunk egyrészt numerikus egyezés – azt mondjuk, „*egy és azonos*”, másrészt reláció; „*olyan vagyok, mint a Másik*” – azaz kvalitatív azonosság, amely biztosítja a felcserélhetőséget. Harmadrészt *idem-identitásunk* folytonos, időben tartós: így beszélhetünk magunkról a születéstől a halál pillanatáig mint férfiról vagy nőről, franciáról vagy/és magyarról, így tulajdoníthatunk magunknak értékeket, ideákat, modelleket és hősöket – noha a különbözőség ezt az ugyanazonosságot folyvást veszélyezteti (Ricoeur 1999b: 116–117). A jellem tehát tartós diszpozíciók együttese, melyekről egy személy felismerhető.

A „*mi vagyok?*”-kal szemben a „*ki vagyok?*” kérdését paradox módon narratív eszközökkel nem is vagyunk képesek megválaszolni, „*önmagam vagyok?*” („*vagyok, aki vagyok?*” stb.), feleljük. Az őmagaság (*ipse-identitás, ipseité, identity of the self*) valójában érzet, melyet belső élmények táplálnak, s amely minden pillanatában szükségszerűen magában foglalja a múlt esetlegességei és a jövőbeli várakozások közé feszített időhorizontot, de annak megmutatására önmaga mégsem képes. Az *ipse-identitás* erkölcsi eszméje ebből következően nem a jellem, hanem az önmegőrzés – az az igyekezet, hogy a Másik számíthasson rám.

Őmagaság és ugyanazonosság között az elbeszélte azonosság teremt kapcsolatot. Narratív identitásunkra azonban nemcsak sorseseemények bekövetkeztek van szükségünk. Személyes identitásunk nem nélkülözheti a nyelvi megformálást. „*Az elbeszélés, miközben elbeszéli a jellemet, visszaadja neki azt a mozgást, amely megrekedt a szerzett képességekben, a rögzült azonosulásokban. Az igaz élet szándékát elbeszélve az elbeszélés a szeretett vagy a tisztelt szereplők felismerhető tulajdonságaival ruhazza fel a jellemet. Az elbeszélte azonosság egyszerre adja kezünkbe a lánc mindkét végét: a jellem időben való állandóságát és az önmegőrzést*” (Ricoeur 1999b: 408).

Az elbeszélte azonosság azonban nemcsak az Én (egyén) és a szelf (autobiografikus Én), a szelf és Másik között egyensúlyoz, hanem – ezzel egy időben – a szelf és a közösség (általános Másik) között is (Mead 1973: 197). Az élettörténeti emlékezet tehát a társadalmi emlékezet „termelésében” nem kevésbé fontos szerepet játszik, mint a történelempolitika.

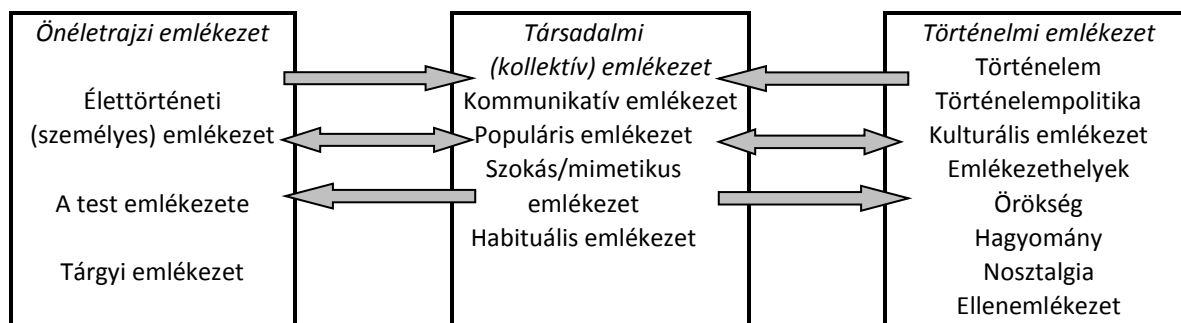
A személyes – élettörténeti – emlékezet fent ismertetett elméletei nem arattak osztatlan sikert a szociológiában. A biográfiai felfogást halbwachsi vehemenciával ignoráló írás született még a nyolcvanas évek közepén Bourdieu tollából (Bourdieu 1986), amely hazájában nem talált nagy visszhangra (akkora már mind az *Annales*-kör, mind Bertaux-ék jelentős művekkel járultak hozzá az élettörténeti emlékezet társadalmi mechanizmusainak kutatásához, vö. Bertaux 1981, 2001; Levi 2000). Néhány évvel később azonban a német élettörténet-kutatók lefordították a tanulmányt, és a „német iskolában” élénk vitát eredményezett (Niethammer 1990), amely pozitívan hatott a személyes emlékezet narratív formáiról folyó tudományos gondolkodásra.⁸

AZ EMLÉKEZET DINAMIKUS MODELLEJE

Az eddigiek talán ábrázolhatók egy olyan dinamikus emlékezetmodellben, amely megkísérli az önéletrajzi, a társadalmi és a történelmi emlékezetet újrendezni és egymással kapcsolatba, kölcsönhatásba állítani. Teszem mindezt többek között azért is, hogy az imént vázolt, szerteágazó, egymástól alapvetően függetlenül létrejött emlékezetelméleteket, egy keretben (is) értelmezhesük. Ebben a modellben a társadalmi emlékezet a részleges és töredezett élettörténeti emlékezetek és az egyedi kollektív tapasztalatok és tudások összesűrűsödéséből kikristályosodó történelempolitikák ütközőfelülete és „konténere”.

⁸ A vitáról és annak hatásáról magyarul lásd Röckelein (2002), von Plato (2005).

5. Az emlékezet dinamikus modellje

Ahhoz, hogy a fenti, végtelenségig sematikusnak látszó modellt felállíthassam és mozgásba hozhassam, a szociológia és a szociálpszichológia olyan szintézisére volt szükség, amely korábban nem jött létre, sem az emlékezetkutatás úttörő munkáiban,⁹ sem az új történetírás és -filozófia újabb elméleti írásaiban.¹⁰ Hosszú ideig maga a szociológia és a szociálpszichológia sem rendelkezett olyan tudományos eszköztárral, amely az individuumot (az élettörténeti emlékezőt) kiszabadította volna az egyediség és megismételhetetlenség, azaz általánosításra alkalmatlanság zubbonyából, melybe a klasszikus szociológia zárta. A nyolcvanas évek végén kezdődött meg az az erjedés, amely nem a perifériáról, hanem a diszciplínák (szociológia, történettudomány, pszichológia) centrumából indult ki, s az ezredfordulóra új perspektívákat nyitott az emlékezetkutatásban. Lényeges mérföldköveket tettek le Jerome Bruner (1990) és a Middleton–Edwards (1990) szerzőpáros. A Bruner által elemzett úgynevezett tranzakcionális szelf a társas érintkezésekben jön létre, a néma szelfet beszédaktusok alakítják tranzakcionálissá. A nyelv elsajátításával nem pusztán egy kultúra tagjává válunk, hanem ezáltal vesszük birtokba a saját szelfünket is (Bruner 2005 [1986]; Bruner 1990: 99–140). Middleton és Edwards pedig egyenesen *conversational remembering*ről ír. Eszerint a családi emlékezési aktusokban való kora gyermekkori részvétel segítségével sajátítjuk el és gyakoroljuk be az emlékezés „individuais” eljárásait (Middleton – Edwards 1990: 23–45).

Korszakos kihívások érték a humán tudományokat a neurológia területéről is, mégpedig azzal, hogy az emlékezési folyamatnak nem csupán az agyi működéseiről voltak képesek a korábbinál sokkal pontosabb leírást adni, hanem az emberi szellemről és érzelmekről is. A filozófus-neurológus Antonio Damasio olyan szelf-fogalmat dolgozott ki, amely a megélt múlton alapul, akárha csak egy szempillantással korábbi múlton is. A megélt múlt pedig a testben leli meg kontextusát, csakis a társas érintkezésekben kialakuló érzelmek révén. Azaz: a jelentésadás és az értelemképződés – maga a szelf – kizárólag közös cselekvések során jöhet létre, már jóval előbb, mint ahogy nyelvileg is megformálódna (Damasio 1996).

Mindezek a tudományos eredmények lehetővé tették, hogy az élettörténeti és a társadalmi emlékezetet egy viszonyrendszerben tárgyalhassam, vagyis a korábban külön csapásirányokon fejlődő emlékezetkutatásokkal összekapcsolhassam, s ezzel a történészek által már megragadott és leírt, ám mindvégig statikus modellként, egyfajta elméletieskedő távolságtartással kezelt társadalmi emlékezet-kategóriát mozgásba hozhassam.

Ebben elsődlegesen Harald Welzer könyvére támaszkodtam (Welzer 2002). A szociálpszichológus Welzer, miután bevezetőjében tiszteletteljesen utal Assmann kommunikatív emlékezet-fogalmára, azaz magát a német emlékezetkutatási iskola követőjeként pozicionálja, a megelőző és a következő bekezdésekben világossá teszi, hogy őt annak a *memory talk*-nak a praxisa foglalkoztatja, mely az embert történeti lényé teszi (Welzer 2002: 15–16). Nem kendőzi el azt a feltevését sem, hogy e praxisoknak jó része tudattalanul szállítja a múltat és a történelmet az individuumok között. Ezáltal a társadalmi emlékezet

⁹ Ezzel nem azt állítom, hogy a korábbi szociológiai munkák mindegyike olyan szigorúan lökte ki a társadalmi emlékezet köréből a személyes emlékezetet, mint Halbwachs. Az általa végtelenségig feszített ellentét a lélektan korabeli eredményei és a szociológiai, történeti szemlélet között nyíltan vagy hallgatólagosan mégis meghatározta az elmúlt évszázad szociológiai gondolkodását. (A konfliktust a történetírás felől elemzi Burke [2001].) Halbwachs radikális tételét könnyen cáfolhatjuk az ebben a tanulmányban a lábjegyzetekbe szorult nem-verbális – azaz habituális, testi – emlékezet, mint „belső”, „individuais” emlékezet tényével. Halbwachs meglehetősen igazságtalanul bánt el a kortárs Freuddal is, akinek munkáiban – nem explicit módon ugyan, de – az egyéni és a kollektív emlékezet (és felejtés) közötti összefüggések boncolgatására különösen szép példákat találhatunk.

¹⁰ Példás eszme- és társadalomtörténeti összefoglalások születettek, amelyekre itt nincs mód kitérni: a társadalomtörténetben Le Goff (1992); Koselleck és Jeismann (1994); Koselleck (2003); az eszmetörténetben Hutton (1993); Müller és Rüsen (1997); a művészettörténetben a soá kapcsán Young (1993, 2000, magyarul 2002), stb.

mindennapi gyakorlatokban megtestesülő formáit – legyenek azok személyesek vagy közösségek, tudatosak vagy tudattalanok – együttesen és egymástól elválaszthatatlanul kommunikatív emlékezetnek tekinti. Welzer nemcsak a neurológia emlékezetkutatási eredményeit építi be modelljébe a személyes emlékezet társadalmi mivoltának alátámasztására. Az élettörténeti elbeszélés belső szervezőelveinek (az elbeszélő „emlékezetanyagának”) vizsgálatkor rámutat, hogy az elbeszélés mind formájában, mind nyelvi eszközeiben kulturálisan meghatározott. A Henry Jamestől kölcsönzött mottóba sűrített sommázat: „Csak az él meg egy kalandot, aki el is tudja mesélni” (Welzer 2002: 171).

Nem nehéz észrevenni, hogy a Welzer által felelevenített ismeretanyag – a neurológiai fejtegetéseket leszámítva – semmiképpen sem új. A kommunikatív emlékezet welzeri elméletének gerincét látszólag a klasszikus emlékezettanulmányok, a szimbolikus interakcionizmus, a kulturális pszichológia, az új történetírás white-i vonulata, valamint a „nem-vad” pszichoanalízis és irodalomtudomány szerencsés „összeolvasása” és újragondolása adja. Ami mégis forradalmian újjá teszi, az a személyes és társadalmi, lélektani és kulturális, történeti és szociológiai nézőpontok – példákön és esetelemzéseken keresztül is bemutatott – együttes alkalmazása.

Welzer teóriája csak implicit tartalmazza az általam vizsgált harmadik szintet, a történelempolitikák és az emlékezhelyek terét, jelesül ott, ahol – Bartlett, Goffman és White citálásával – a történetpszichológia, a *memory talk* diskurzív kereteit elemzi (Welzer 2002: 171–192). Welzer nem választja szét a társadalmi emlékezetet és annak helyeit, illetve az arra irányuló történelempolitikákat, hanem együttesen tekinti őket a személyes emlékezés diskurzív keretének. E diskurzív kereteket az észlelés és az értelmezés azon kulturális mintái és szabályai alkotják, melyek mitológiákban, rítusokban, történeti elbeszélésekben, filmekben, képekben, egyszóval a legkülönbözőbb emlékezhelyekben reprezentálódhatnak. Ezekkel az adott kultúrán belül érvényes mintákkal és szabályokkal az élettörténeti emlékező mindenképpen konfrontálódik elbeszélése folyamán.

Ekkor különböző elbeszélői stratégiák lépnek színre.¹¹ Az elbeszélő kölcsönveheti és saját képére alakítja a rendelkezésére álló legkedvezőbb metanarratívát egy minél hitelesebb és minél nagyobb elismerésre számot tartó élettörténet létrehozásához. Nem szélsőséges az az eset, hogy az élettörténeti elbeszélés mintegy *megismétel* egy közös narratívát.¹² Különösen szembetűnő ez a stratégia azokban az esetekben, amikor a kérdéses történelmi korszak huzamosabb ideig áll az emlékezet fókuszában, és a mnemotikus gyakorlatok morálisan vagy érzelmileg olyan intenzívek, hogy viszonylag gyorsan kitermelik – a kommunikatív emlékezettel mintegy párhuzamosan – a kulturális emlékezetet.¹³

Emlékeinek felidőzésében azonban elbizonytalaníthatja, sőt ki is zökkentheti a szelfet, ha úgy éli meg, hogy az adott kultúrában elfogadott metanarratívák vagy diskurzív keretek nem hozhatók megnyugtató összhangba saját emléktanyájával, nem tud azonosulni egyikkel sem. Megállapítható, hogy minél közelebbi múltra vonatkoznak a diskurzív keretek, annál nagyobb nehézségeket okoz a személyes élettörténethez illesztésük. A bizonytalanság elkerülésére több út is kínálkozik. A leggyakoribb talán, hogy az elbeszélő a metanarratívához morális vagy érzelmi okokból illeszthetetlen élettörténeti események felidőzését tudatosan vagy tudattalanul elkerüli. Az elhallgatás legfőbb mozgatórugója a szégyen vagy a félelem. Ezt az állapotot nevezhetjük passzív felejtésnek.

A metanarratíva diszkriminatív erejét azonban nemcsak a felejtés csökkentheti. Az elbeszélő kialakíthat magának egy olyan retrospektív idealizációs keretet, amely látszólag a régi időkbe való egyszerű visszavágyódás, valójában azonban az egyén védelmét, személyes orientációjának és életrajzának megtartását szolgálja – azaz egyfajta kulturális függetlenség iránti tanúságtétel. Így védekezik a szelf, ha a megélt történelem folyamán egy történeti vagy társadalmi fordulat következtében

¹¹ A következők nem egy spekulatív tipológia kezdetleges elemei. Bevallom, ennek megalkotására még nem volnék képes. Az itt következő típusok mindegyike saját empirikus megfigyeléseimen alapul, azaz nem állítom, hogy az összes fontos típust megtaláltam és sikerült felvázolnom.

¹² Az ismétlés és az emlékezés közötti szövevényes kapcsolatra már a klasszikusok (Bartlett, Freud) felhívták a figyelmet.

¹³ Két példám közül az egyik nemzetközi, a másik elsősorban magyar vonatkozású. A soá emlékezete – mégpedig éppen az élettörténeti elbeszélők tömeges tanúságtételén keresztül – viszonylag gyorsan kulturális emlékezzé sűrűsödött. Azoknál az elbeszélőimnél, akiket volt alkalmam a nyolcvanas évek végén, majd az ezredforduló után ismételtelen meginterjúvolni, kitapintható volt egyfajta törekvés a „normál” elbeszéléshez igazodásra. (Hasonló, közvetett megfigyelést végezhettem olyan személyek körében, akikkel előttem a Shoah Foundation készített élettörténeti interjúkat, majd évekkel később nekem is elmesélték élettörténetüket.) És fordítva: a soá „normál” elbeszélése egy idő után metanarratívaként kezdett működni, azaz olyan személyek is ezt az elbeszélési módot választották, akik nem élték át tragédiát. A másik példa az 1956-os eseményekhez kapcsolódik. A tömeges kivándorlást követően a migránsok politikai menekültek lettek a befogadó országokban. A politikai menekült státusz legitimitása olyan erős volt, hogy egy idő után szabályos kollektív elbeszélésként működött: a kilencvenes években végzett kutatásunkban készült interjúk között az egyik legerősebb narratív sémaként bukkant fel a migránsok körében.

korábbi élete (miliője, mentalitása, társadalmi csoportja, beállítódása stb.) tőle független okokból leértékelődik. A retrospektív idealizáció során létrejött nosztalgia ebben az értelmében az aktív felejtés egy kreatív módozata (Merkel 2000).¹⁴

Nem ritka azonban az sem, amikor az egyéni és a társadalmi emlékezet, valamint az arra nehezedő történelempolitikák konfliktusa nyíltan megjelenik az élettörténeti elbeszélésben, és megszólíttatik a kollektív Másik (természetesen annak egyedi reprezentációiban: megemlékezési aktusokban, könyvekben, politikai nyilatkozatokban és különböző médiaeseményekben, de akár képzőművészeti vagy tudományos alkotásokban megtestesítve). A kortárs vagy szemtanú az elbeszélési helyzet alapvetően intim terébe (melyet ő és az őt hallgató bizalmas kettőse alkot) bevonja, illetve – a performativitás elméletének szóhasználatát alkalmazva – interpellálja, a kollektív Másikat. S nem vitás, hogy az interpelláció célja a kollektív Másik gyengítése – másképpen fogalmazva: a történelempolitikák által sugallt érzelmi és erkölcsi előírások hitelességének csökkentése – annak érdekében, hogy a saját élettörténet egyfajta alternatív kollektív történet lehetőségét hordozhassa magában. A tanúságtétel ezekben az esetekben a konkrét interjú helyzetén túlmutató meggyőzőerőt mozgósít.

A személyes, a társadalmi és a történelmi emlékezet közötti kölcsönhatásokat az előbbi bekezdésekben az első, a biografikus emlékezet kapcsán próbáltam bemutatni. Az élettörténeti elbeszélésben felvázolt néhány stratégia talán világossá teszi, hogy az emlékezet – noha külön is elemezhető – egyik szintje sem létezik a másik nélkül. Modellem legjobb tesztje, ha ugyanezt a történelmi emlékezet (a történelempolitikák, az emlékezhelyek, a hagyományok stb.) felől is végiggondoljuk. Ezt a kalandos próbát azonban, elsősorban terjedelmi okokból, az Olvasóra bízom.

HIVATKOZÁSOK

Assmann, Jan (1999). *A kulturális emlékezet*, Budapest: Atlantisz.

Bartlett, Frederic Charles (1985). *Az emlékezés*, Budapest: Gondolat.

Bauman, Zygmunt (1991). *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity Press.

Beck, Ulrich, Giddens, Anthony and Lash, Scott (1994). *Reflexive Modernisation – Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Oxford – Cambridge: Polity Press.

Bertaux, Daniel (ed.) (1981). *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, Beverly Hills: Sage.

Bertaux, Daniel (2001). A szociológia mint írás, *Szociológiai Figyelő* 1–2, 43–52. p.

Bhabha, Homi K. (1999). DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai, in: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 3*, Budapest: Kijárat Kiadó, 85–120. p.

Bourdieu, Pierre (1986). L'illusion biographique, *Actes de la Recherche en Sciences sociales*, 62–63, 69–72. p.

Braun Róbert (1995). *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Budapest: Osiris.

Bruner, Jerome (1990). *Acts of Meaning*, Cambridge: Harvard University Press.

Bruner, Jerome (2005). *Valóságos elmék, lehetséges világok*, Budapest: Új Mandátum.

Burke, Peter (2001). A történelem mint társadalmi emlékezet, *Regio*, 1, 3–21. p.

Connerton, Paul (1989). *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press.

Damasio, Antonio R. (1996). *Descartes tévedése. Érzelem, értelem, és az emberi agy*, Budapest: AduPrint.

¹⁴ Ina Merkel talán kissé idealisztikus képet fest az általa elemzett, DDR iránti „nostalgjáról”; mindazonáltal meggyőzően érvel amellett, hogy a köznapi felfogás ellenére a nosztalgia esetében kreatív mnemotikus gyakorlattal állunk szemben – még akkor is, ha annak konkrét reprezentációi gyakran nem ízlésünk szerint valók.

- Danieli, Yael (ed.) (1998) *Multigenerational Legacies of Trauma. An International Handbook*, New-York – London – Washington D.C. – Boston: Plenum.
- Durkheim, Émile (1917). *A szociológia módszere*, Budapest: Franklin.
- Durkheim, Émile (1978). *A társadalmi tények magyarázatához*, Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Erdősi Péter és Sonkoly Gábor (szerk.) (2004). *A kulturális örökség*, Budapest: L'Harmattan – Atelier.
- Foucault, Michel (1988). *Technologies of the Self*, Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel (1991). A diskurzus rendje, *Holmi* 7, 868–889. p.
- Giddens, Anthony (1991). „Living in the world”: dilemmas of the self. In: Giddens, Anthony (ed.) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford: Stanford University Press, 187–201. p.
- Gillis, John R. (ed.) (1994). *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton: Princeton University Press.
- Gyáni Gábor (2000). *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest: Napvilág.
- Habermas, Jürgen (1985). *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1990). *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt*, Leipzig: Jürgen Verlag.
- Halbwachs, Maurice (1992). *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press.
- Hannerz, Ulf, Lash, Scott and Friedman, Jonathan (eds.) (1992). *Modernity and Identity*, Oxford – Cambridge: Blackwell.
- Hobsbawm, Eric (1983). *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press).
- Hutton, Patrick H. (1993). *History as an Art of Memory*, Hannover – London: University Press of New England.
- Koselleck, Reinhart und Jeismann, Michael (Hrsg.)(1994). *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, München: Bild und Text.
- Koselleck, Reinhart (1999). Az emlékezet diszkontinuitása, *2000* November, 3–9. p.
- Koselleck, Reinhart (2003). *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*, Budapest: Atlantisz.
- LaCapra, Dominick (1994). *Representing the Holocaust. History, Theory, Trauma*, Ithaca – London: Cornell University Press.
- LaCapra, Dominick (2001). *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore – London: Johns Hopkins University Press.
- Le Goff, Jacques (1992). *History and Memory*, New York: Columbia University Press.
- Levi, Giovanni (2000). Az életrajz használatáról, *Korall*, 2, 81–92. p.
- Mead, George Herbert (1973). *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*, Budapest: Gondolat.
- Merkel, Ina (2000). Az „ostalgiá” mint identitáspolitika. Észrevételek a keletnémet kultúra átalakulásáról, *Café Babel*, 39, 163-169. p.
- Middleton, David and Edwards, Derek (eds.) (1990). *Collective Remembering*, London: Sage.
- Miller, Robert Lee (ed.) (2005). *Biographical Research Methods 1–4*, Thousand Oaks – London: Sage.
- Müller, Klaus E. und Rüsen, Jörn (Hrsg.) (1997) *Historische Sinnbildung*, Hamburg: Rowohlt.
- Niethammer, Lutz (1990). Kommentar zu Pierre Bourdieu: Die biographische Illusion, *BIOS*, 1, 91–93. p.
- Nietzsche, Friedrich (1989). *A történelem hasznáról és káráról*, Budapest: Akadémiai.

- Nora, Pierre (1999). Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája, *Aetas* 3, 142–157. p.
<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>
- Olick, Jeffrey K. and Robbins, Joyce (1999). A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig,” *Replika* 37: 19–43. p.
- Plato, Alexander von (2005). Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis, *Korall*, 21–22, 12–45. p.
- Ricoeur, Paul (1998). A tanúság hermeneutikája, in: Fabiny Tibor (vál. és szerk.) *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok*, Szeged: JATE Press, 185–208. p.
- Ricoeur, Paul (1999a). Emlékezet – felejtés – történelem, in: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák* 3, Budapest: Kijarat Kiadó, 51–68. p.
- Ricoeur, Paul (1999b). Az én és az elbeszél azonosság, in: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest: Osiris, 373–413. p.
- Röckelein, Hedwig (2002). A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az új történelmi biográfiához, *Aetas*, 2–3, 230–243. p.
- Schnapp, Wilhelm (1953). *In Geschichten verstrickt. Zum Sein von Mensch und Ding*, Hamburg: Richard Meiner.
- Tengelyi László (1998). *Élettörténet és sorsesemény*, Budapest: Atlantisz.
- Welzer, Harald (2002). *Das kommunikative Gedächtnis*, München: Beck.
- White, Hayden (1997). *A történelem terhe*, Budapest: Osiris – Gond.
- Wolfrum, Edgar (1998) Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989. Phasen und Kontroversen, *Aus Politik und Zeitgeschichte* B45, 3–15. p.
- Young, James E. (1993). *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven – London: Yale University Press.
- Young, James E. (2000). *At Memory's Edge: After-images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, New Haven – London: Yale University Press.
- Young, James E. (2002). Az emlékezés szövete, *Regio*, 3, 3–25. p.

DOI: 10.18030/socio.hu.2012.1.37

BEVEZETÉS

A párkapcsolati erőszak kutatása Magyarországon eléggé elhanyagolt terület. Csakúgy, mint más, a nemek közötti egyenlőtlenséggel foglalkozó kérdést, ezt is a feminista megközelítéseknek „kijáró” gyanakvás kíséri. Ellentétben az uniós országok többségével, a politika nem tart igényt az ilyen jellegű kutatások eredményeire (sem), hiszen a döntéshozatali mechanizmusokba nem épült be szervesen a gender-kérdés. Ennek oka nem csupán a döntéshozók személyes értékrendjével magyarázható, hanem azzal is, hogy a magyar társadalom mélyrehatóan patriarchális, a közvélemény, a véleményformálók közül csak kevesen érzékenyek a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségekre. A párkapcsolati erőszak ráadásul valami olyan dolog, ami csak „valaki mással” fordulhat elő. Talán nem is nevezhető igazi családnak az, amelyben a partnerek között erőszak fordul elő – mint azt néhány évvel ezelőtt a témával foglalkozó parlamenti vitánapon több politikus is megfogalmazta.

A téma kutatásának rövid hazai története sajátosan alakult. Alighogy megjelentek az első empirikus vizsgálatokra támaszkodó publikációk a nők bántalmazottságáról az intim partnerkapcsolatban¹, szinte azonnal megindult az ellentámadás; egyrészt az eredmények negligálásának szándékával, másrészt a férfiak hasonló mértékű bántalmazottságának bizonyítása érdekében.² A téma kutatásában lényegesen előbbre járó nyugati országokban az eljelentéktelenítés nem lehetett sikeres a feminista mozgalmak ereje miatt, de a férfiak bántalmazottá válásával kapcsolatos vizsgálatok ott is megindultak. Mára számtalan különféle mintán és módszerrel végzett vizsgálat található mind a nők, mind a férfiak párkapcsolaton belüli bántalmazottságáról, ami természetes, hiszen az erőszak áldozata nemtől függetlenül védelmet érdemel. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a téma szakértőinek többsége, valamint mértékadó nemzetközi szervezetek (WHO, Európai Bizottság, ENSZ) egyetértenek abban, hogy a nők lényegesen veszélyeztetettebbek a párkapcsolatban, és az intim partnerek közti erőszak a nőket magasabb arányban és súlyosabban érinti. Ezt a felismerést számos intézkedési terv, akció, kutatási támogatás követte és követi napjainkban is.

Magyarországon viszont az a furcsa helyzet alakult ki, hogy a témával foglalkozó kutatási figyelem és nem kevésbé a kutatási források nagy része inkább a férfipárti megközelítésre fordítódott. Így adódhat, hogy miközben a nők bántalmazásával foglalkozó civil szervezetek (NANE, Stop férfierőszak!, Patent, MONA) lankadatlanul vívják szélmalomharcukat, érvelésükben évtizedes vagy friss, de alig támogatott, kis léptékű kutatási adatokra tudnak csak támaszkodni. Ráadásul, amikor a közvélemény formálása érdekében megszólalnak, mindig előkerülnek azok a kutatótársak, akik „bizonyítják” a férfiak nőkhöz hasonló mértékű bántalmazottságát. A média pedig, bár a tragikus végű sokkoló eseteket szívesen tálalja olvasóinak, a hétköznapiakban sokkal érdekesebbnek találja azt, amikor „a postás harapja meg a kutyát.”

Ennek a tanulmánynak nem célja a hazai kutatások kritikai bemutatása, sem pedig az, hogy a párkapcsolati erőszak magyarországi előfordulásának tényleges adatait (*prevalence*) frissítse. Ehelyett – a folyóirat profiljához is illeszkedve – néhány módszertani dilemmát szeretnék az olvasóval megosztani. Ehhez egy éppen befejeződött nemzetközi, párkapcsolati erőszakkal foglalkozó vizsgálat egy kis szegmensét használom fel.³ A publikálási szabályok alapján jelenleg csak a magyar adatokra

---

* MTA TK Szociológiai Intézet

¹ Pl. Morvai K. (1998). Terror a családban. Kossuth; Tóth O. (1999). Erőszak a családban. TÁRKI.

² Pl. Szöllősi G. (2003). A családon belüli bántalmazás és a szociális szakma viszonyáról. Család, Gyermekek, Ifjúság. 1. Szám; Tamási E. (2005). A férfiak sérelmére elkövetett családon belüli erőszak. In: Virág György szerk. Családi viszonyok. OKRI. 192-219. pp.

³ „Domestic Violence Against Men and Women”, az Európai Bizottság támogatásával megvalósuló projekt Magyarország, Németország, Belgium, Spanyolország, Portugália, Görögország és Svédország részvételével. Magyarországon 605 fős budapesti reprezentatív minta került kérdőíves lekérdezésre. A kutatást magyar részről az MTA Szociológiai Kutatóintézete végezte, a szerző mellett Dávid Beáta részvételével. Az adatfelvételt a TÁRKI bonyolította le 2010-ben.

támaszkodhatok, de annyit szeretnék leszögezni, hogy az eredmények a nemzetközi mintán is a magyarországihoz hasonló mintázatot mutatnak. A konkrét témán kívül tanulságos lehet a cikk a validált mérőeszközök szociológiai alkalmazásával kapcsolatos polémiában részt vevők számára is.

PÁRKAPCSOLATI ERŐSZAK – MIVEL MÉRJÜK?

Érdekes, hogy a *férfi áldozat – női erőszaktevő* tematikában gondolkodó hazai kutatók sokféle módszert használnak állításuk alátámasztására, de eddig nem használták a hasonló szemléletű nyugati kutatások legbevéltabb mérőeszközét, Murray A. Straus híres *Conflict Tactics Scale* (eredeti: CTS és továbbfejlesztett: CTS2) nevű skáláját. Pedig ez az a mérőeszköz, amivel olyan, sokszor meghökkentő – a kriminológia, orvosi, szociológiai és pszichológiai vizsgálatok egész sorának tapasztalatával és még a józan ésszel is szembemenő – eredményeket sikerül előállítani, melyek alátámasztják ezt az állítást.

A CTS skála első változata az 1970-es években került kidolgozásra, majd a számos kritika hatására módosított változata, az azóta is használt CTS2⁴ is elkészült. Létrehozása óta a CTS2 az intim partnerek közti erőszak egyik gyakran használt mérőeszköze lett. A nemzetközi kutatócsoport vezetői jelen kutatásban is igen tudatosan választották ezt az eszközt. A pályázat ennek a mérőeszköznek lakossági reprezentatív mintán való tesztelésére, valamint annak mérésére épült, hogy miképpen függ össze az erőszak az áldozatok és elkövetők fizikai és mentális egészségi állapotával.

A kutatási hipotézisek között az egyik legfontosabbnak az számított, hogy egy párkapcsolaton belül a férfiak és nők nagyjából egyforma mértékben erőszakosak. A CTS2 skála nem titkoltan arra a megfontolásra épül, hogy egy párkapcsolaton belül mindkét fél egyszerre lehet bántalmazó és bántalmazott is. A CTS2 skálán alapuló vizsgálatok nem csupán a bántalmazó kapcsolat kölcsönösségét, de bizonyos esetekben a nők férfiainál gyakoribb bántalmazói magatartását is rendre „bizonyítják”, miközben az egyéb módszerekkel végzett vizsgálatok ez utóbbi állítást rendre cáfolják. A skála kidolgozása – és még inkább a kapott eredmények csoportosítása, feldolgozása – azoknak a kutatóknak játszik kezére, akik tagadják a párkapcsolati erőszak feminista, és általában az egyenlőtlen hatalomelosztásra épülő elméleti magyarázatait, inkább kommunikációs zavarokban látják a magyarázatot az erőszakra. De mindenképpen egyfajta szimmetriát keresnek a bántalmazó kapcsolatban a két fél között.

A CTS2 skálát megalkotói és használói magas szinten validált eszközként tartják számon. Ilyen értelemben tehát a projekt vezetői azzal is érvelhettek használata mellett, hogy a kapott adatok összehasonlíthatóak lesznek más vizsgálatokkal, illetve azzal a feltételezéssel is éltek, hogy a kipróbálatlan, újonnan alkotott kérdésekhez képest megbízhatóbb eredmények adódnak. A skála mellett érvelők szerint, ez a mérőeszköz igazán alkalmas arra, hogy számszerűsítsen egy nagyon intim, a nyilvánosság elől elzárt viselkedési formát.

Bár a CTS és a CTS2 skálák széles körben használtak, ugyanakkor igen sok kritika is érte a mérőeszközt. Az Egyesült államokbeli *National Institute of Justice* például határozottan óv a használatától, mert nem tartja megfelelőnek a párkapcsolati erőszak mérésére.⁵ A kritikák egy része úgy érvel, hogy a skála méri ugyan az erőszakos incidensek előfordulását, de figyelmen kívül hagyja a kontextust. Valóban, az eszköz egymástól független cselekvések (pl. megpofoztam, megrúgtam, óvszer nélküli szeretkezésre kényszeríttem a partneremet és ő engem stb.) előfordulási gyakoriságát mutatja meg önbevallás alapján. Nem foglalkozik azonban az erőszak folyamatával, eskalálódásával, körforgásával, valamint a válás, szétköltözés után előforduló incidensekkel sem. Egyes kritikusok szerint, amikor konkrét párkapcsolatokban, mindkét felet megkérdezik, a véletlennél alig nagyobb a valószínűsége annak, hogy a hasonló itemekre hasonló válaszokat adjon mindkét fél.⁶

4 Ld. Straus, MA. (1979). Measuring intra family conflict and violence: The Conflict Tactics Scale. *Journal of Marriage and the Family*. 41. 75–88. p.

Straus, MA. and Douglas, EM. (2004). A Short Form of the Revised Conflict Tactics Scales, and Typologies for Severity and Mutuality. *Violence and Victims*. 19(5). October. 507-521. p. [Letöltve: 2011-11-23].

Straus, MA., Hamby, SL., Boney-McCoy, S. and Sugarman, DB. (1996). The Revised Conflict Tactics Scales (CTS2): Development and Preliminary Psychometric Data. *Journal of Family Issues*. 17.3. 283–316. p.

5 Measuring Intimate Partner (Domestic) Violence. National Institute of Justice. May 12, 2010. [Elérhető: <http://www.nij.gov/topics/crime/intimate-partner-violence/measuring.htm>]. [Letöltve: 2011-10-18].

6 Dobash, RP., Dobash, RE., Wilson, M. and Daly, M. (1992). The Myth of Sexual Symmetry in Marital Violence. *Social Problems*. 39. 71-91. p.

A CTS2 skála 39 itempárból áll. Ezek között egyrészt különféle erősségű és fajtájú bántalmazó cselekmények, másrészt a párkapcsolati konfliktusok rendezése során használható kompromisszumkereső viselkedések szerepelnek. A megkérdezett először arra válaszol, hogy egy adott cselekményt hányszor tett meg **ő a partnerével** az elmúlt év folyamán, majd másodsorra arra kell felelnie, hogy a **partnere milyen gyakran tette ezt vele** (pl. „Megtaszítottam vagy fel is löktem őt”, illetve „Ő tette ezt velem”).

A gyakoriságot a következő hét kategória valamelyikének bekarikázásával jelezhetette:

Az adott viselkedés az elmúlt év során:

- 0 - Soha nem fordult elő
- 1 - Egyszer a múlt évben
- 2 - Kétszer a múlt évben
- 3 - 3–5 alkalommal a múlt évben
- 4 - 6–10 alkalommal a múlt évben
- 5 - 11–20 alkalommal a múlt évben
- 6 - Több mint 20 alkalommal a múlt évben
- 7 - Régen előfordult, de a múlt évben NEM

Az igen részletes időbeli kategorizálás elvileg azt a célt szolgálja, hogy a bántalmazó viselkedés egyszeri, vagy igen ritka előfordulásait szétválassza azoktól az esetektől, amikor ez rendszeres, gyakori. Ugyanakkor a mérőeszköz alkalmazása során gyakori, hogy olyan csekély elemszám lenne egy-egy időkategóriánál, illetve bántalmazástípusnál hogy a megbízhatóbb statisztikai analízis elvégezhetősége érdekében a 0-tól eltérő válaszokat összevonják. Ezzel valójában éppen az egyedi és a gyakori bántalmazások mosódnak össze, azaz egy egyszeri, előzmény és folytatás nélküli incidens ugyanakkora súlyt kaphat, mint a rendszeres bántalmazás. Ráadásul, mivel a kontextust nem vizsgálja az eszköz, előfordulhat, hogy valaki egy súlyos bántalmazásra többféle erőszakkal reagál, vagy próbál védekezni (pl. súlyos sérülést okozó veréskor karmol, rúg, kiabál, lökdösődik stb.), így számszerűen sokkal erőszakosabbnak mutatkozik, mint a partnere.

A skála megalkotói a kétszer 39 itemet különféle csoportokba sorolták. Kétszer 7 szexuális bántalmazást; kétszer 6 súlyos fizikai bántalmazást; kétszer 12 enyhe fokú fizikai bántalmazást; kétszer 8 item pedig verbális, érzelmi bántalmazást fogalmazott meg; kétszer 6 pedig kompromisszumkereső magatartást. Ezek a csoportok tovább bonthatók súlyosabb, illetve enyhébb fokozat szerint. Az itemek a kérdőívben keverten, semmiféle szisztémát sem követve helyezkednek el.

A CTS2 skála tartalmi bemutatását kiegészítendő, a mellékletben szerepel egy rövid részlet a kérdőívből.

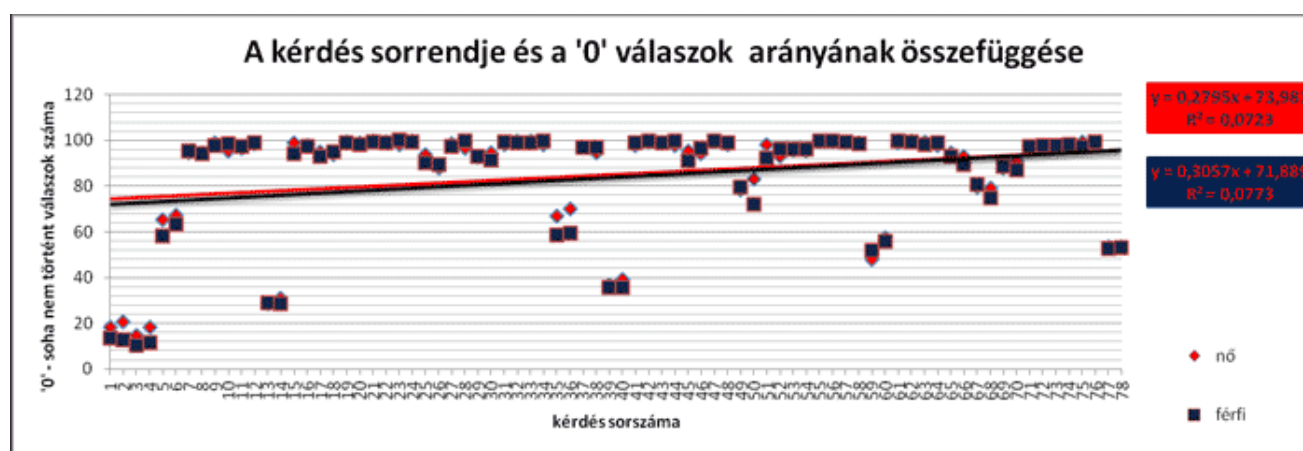
A válaszok mintázata. Mit mutat a „0 – soha nem fordult elő” válaszok gyakorisága?

Kutatásunkat személyes megkérdezéssel végeztük.⁷ A kérdőív első felében a demográfiai adatokon túl a megkérdezett testi és lelki egészségével kapcsolatos kérdések szerepeltek. A kérdőív legkényesebb részét, így a CTS2 skálát is, maga a megkérdezett töltötte ki, majd az önkitöltős részt beletette egy borítékba és azt leragasztva adta át a kérdezőnek. A kérdőív ezután még néhány kérdésblokkal folytatódott. A CTS2 skála volt az első kérdéscsoport az önkitöltős füzetben. Ennek a módszernek alkalmazását elsősorban adatvédelmi okok indokolták, hiszen így lehetett minden országban biztosítani, hogy a családon belüli erőszak esetleges előfordulása ne jusson a kérdezőbiztos tudomására. A Budapesten megkérdezett 605 ember 97%-a válaszolt az önkitöltős kérdőívre, tehát a minta nagysága az elemzés szempontjából bízhatóan tűnt.

⁷ A vizsgálatban részt vevő többi ország saját adatvédelmi szabályainak szigorú betartásával szintén személyes megkérdezéssel végezte a vizsgálatot. Kivétel csak Svédország volt, ahol a megkérdezés postai úton ki- és visszaküldött önkitöltős kérdőív alkalmazásával történt.

A kérdőív adatainak tipikus feldolgozása úgy történik, hogy a 0-tól különböző válaszokat összevonják, így egy dichotóm változó (az adott incidens előfordult – nem fordult elő) keletkezik. Egy másik módszer a 7-es (az elmúlt évben nem, csak régebben fordult elő) válaszok kihagyásával az 1 éven belüli előfordulásra készített dichotóm változó használata. Mi úgy gondoltuk, érdemes lenne megfordítani az elemzés logikáját és először szemügyre venni a „0 – soha nem fordult elő” válaszok kérdésenkénti gyakoriságát. Ahogy korábban is jeleztük, az egyes erőszakfajtákat képviselő itemek keverten helyezkednek el a kérdőívben, közöttük elszórtan szerepelnek a kompromisszumos konfliktusmegoldások is. Azt vártuk tehát, hogy a „0 – soha nem történt ilyen” válaszok gyakorisága kérdésenként igen eltérő lesz, így semmiféle tendenciát nem mutat.

Az itemenként előforduló „0” válaszok gyakorisága azonban már első ránézésre furcsa mintázatot mutatott. Bár az itemek többségénél a vártak megfelelően igen alacsony volt a „0 – soha nem fordult elő” válaszok aránya (ez érthető, hiszen többé-kevésbé súlyos fizikai, szexuális, érzelmi bántalmazásokra kérdeztünk rá), ugyanakkor úgy tűnt, hogy valamiféle tendencia kirajzolódik a „0” válaszok gyakoriságában. Ugyanis minél magasabb sorszámú állítást néztünk meg, annál magasabbnak tűnt a „soha nem történt ilyen” válaszok aránya.

1. ábra. A „0” válaszok aránya az összes megkérdezett körében a CTS2

skála itemjeinek sorrendjében

Az adatok alátámasztják a megfigyelést: mind a férfiak, mind a nők esetében kimutatható, hogy a kérdőív kitöltésének előre haladtával a megkérdezettek egyre magasabb arányban adnak „0 – soha nem történt ilyen” választ, szinte függetlenül attól, hogy az item milyen erőszakfajtát fogalmaz meg. Az ábrából azonnal látszik a kompromisszumos itemek elhelyezkedése (ezek esetében lényegesen alacsonyabb a soha nem történt ilyen válasz), de a „0” válaszok aránya itt is emelkedőnek tűnik. A „0” válaszok számát mutató lineáris függvény is enyhe emelkedést mutat. Mind a nők, mind a férfiak esetében pozitív korreláció van a „0 – soha nem történt ilyen” válaszok aránya és az item sorszáma között (nők: 0.241 sig. 0.03 és férfiak: 0.262 sig. 0.02). Az értékekből is az látszik, hogy a férfiak és nők egymáshoz igen hasonló arányban használták a „0” értéket.

Mindezek alapján az a gyanú merült fel bennünk, hogy a válaszadók egyre inkább elfáradtak a kérdőív kitöltésében, vagy pedig egyszerűen megunták azt. A gyorsabb haladás érdekében hajlamosak voltak a kérdés mellett fizikailag is legközelebb elhelyezkedő „0” választ jelölni. Így tehát a skála későbbi sorszámú itemjei egyre kevésbé fejezik ki a vizsgálandó események valóságos előfordulását. Ha ez igaz, akkor az adatokból a skálával mérendő erőszakos viselkedésformák valódi prevalenciájára nem tudunk érvényes választ adni.

A kompromisszumkeresésre vonatkozó kérdések elemzése

Az előző rész végén megfogalmazott súlyos állítás természetesen további bizonyítást igényel. Ennek érdekében kiemeltem a kompromisszumkeresésre vonatkozó itemeket és ezeket önmagukban is elemeztem. Ezek az itemek azt a célt szolgálják, hogy a pár kompromisszumos megoldásokra való hajlandóságát mérjék konfliktushelyzetben. A kérdőívben 6 itempár foglalkozik ezzel a kérdéssel, ezek sorszáma és tartalma a következő:

- 1-2: szeretet kimutatása;
- 3-4: magyarázat adása;
- 13-14: tisztelet kifejezése;
- 39-40: megoldáskeresés;
- 59-60: kompromisszumkötés;
- 77-78: a másik javaslatának elfogadása.

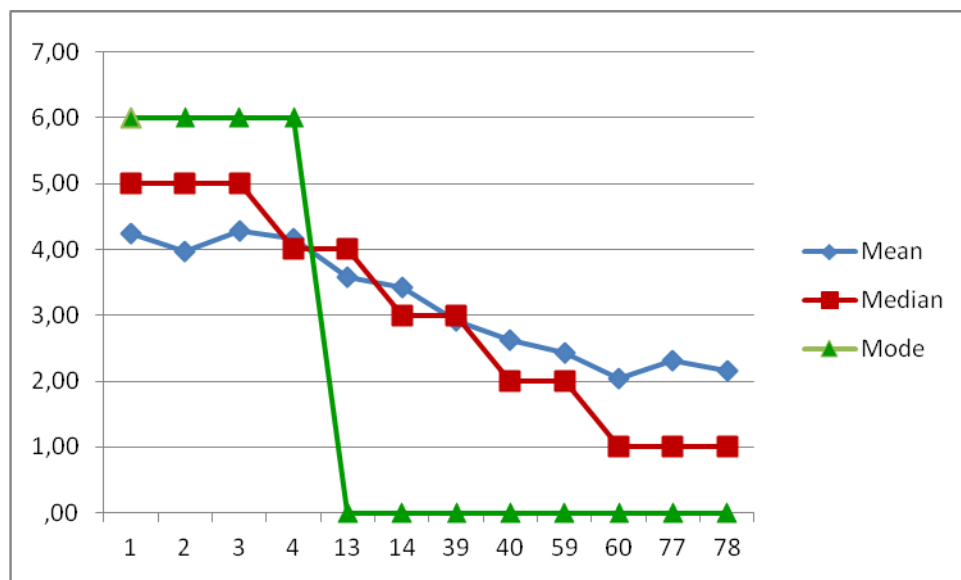
A kérdéscsoporttal kapcsolatosan két ellentétes hipotézis állíthatunk fel:

A megkérdezettek egy bizonyos (talán elég nagy) csoportja él ezekkel az eszközökkel. Mivel ezek a konfliktusoldó módszerek elég hasonló jellegűek (habár a skála elemzése során megkülönböztethetjük az érzelmi jellegű és a kognitív jellegű itemeket), nem lehet szignifikáns különbség az egyes itemek használata között. Feltételezzük tehát, hogy a soha nem fordult elő, illetve az előfordult válaszok aránya a kétszer 6 kérdés esetében egymáshoz hasonló lesz.

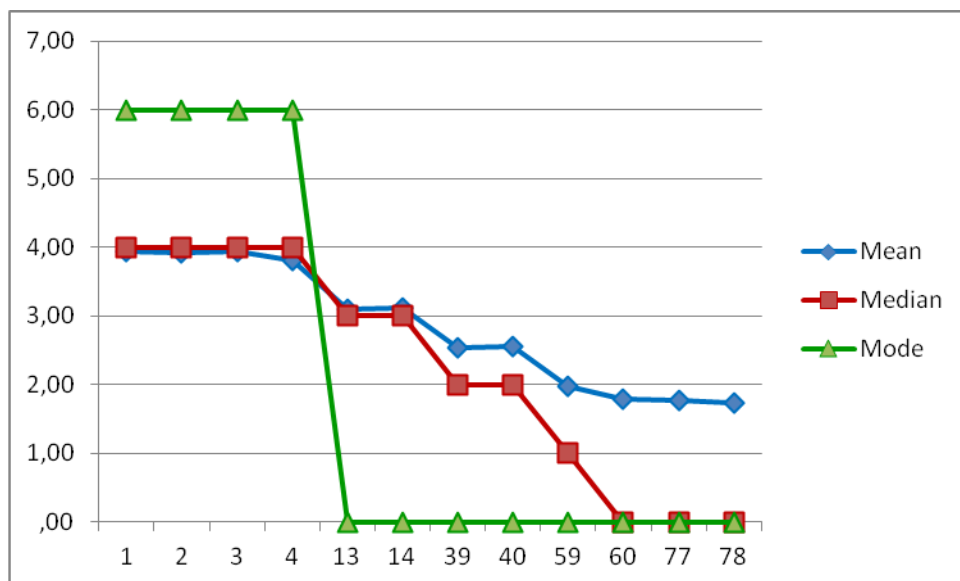
Ezzel ellentétes módon, az elfáradási, megunási hipotézis alapján azt kell feltételeznünk, hogy a magasabb sorszámú kérdésekre magasabb arányban adnak „0 – soha nem fordult elő” választ és ezzel együtt alacsonyabb arányban másféle, az előfordulás gyakoriságára utaló választ.

A következő két ábra az egyes itemekre adott válaszok átlagát, mediánját és móduszát mutatja külön a nők és a férfiak esetében.

2. ábra. A nők válaszainak különféle átlagai a kompromisszumkereső itemek esetében

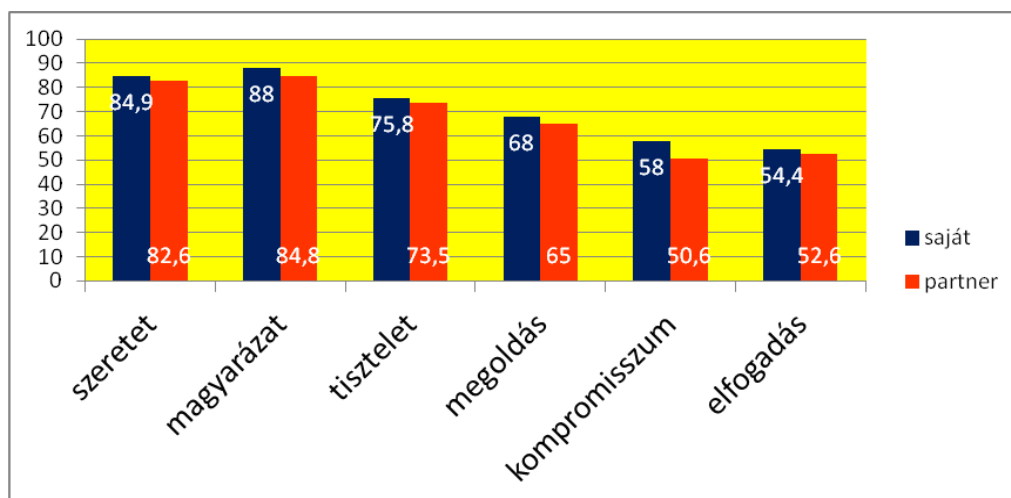
3. ábra. A férfiak válaszainak különféle átlagai a kompromisszumkereső itemek esetében

Az itemekre adott válaszok átlagai a megunási hipotézist támasztják alá. Ezek alapján úgy tűnik, hogy az első két itempár (az első négy kérdés a 78-ból!) esetében még belegondoltak a válaszokba a megkérdezettek. A 13-14. kérdésnél azonban a válaszok módusza már lezuhan a 0-ra és a későbbi kérdésekben végig ott is marad. Tehát ettől kezdve a leggyakoribb válasz ezekre a kompromisszumos kérdésekre is a „0 – soha nem fordult elő” volt. A medián értékének lépésről-lépésre való zuhanása szintén azt támasztja alá, hogy a válaszadók egyre nagyobb hányada választja a „0” választ. A férfiak eleve alacsonyabb értékről indultak, azaz saját maguk és partnerük esetében is ritkábban előfordulónak tartották a kompromisszumkeresést (bár a nők értékeit befolyásolja a „7 – Régen előfordult, de a múlt évben NEM” válaszok szignifikánsan magasabb előfordulása; erre a következő részben visszatérünk). Mindenesetre az utolsó két kérdésre már a férfiak több, mint fele „0 – soha nem fordult elő” választ adott, míg a hasonló tartalmú első két kérdéspárnál a medián még 4 (6-10 alkalommal a múlt évben) volt.

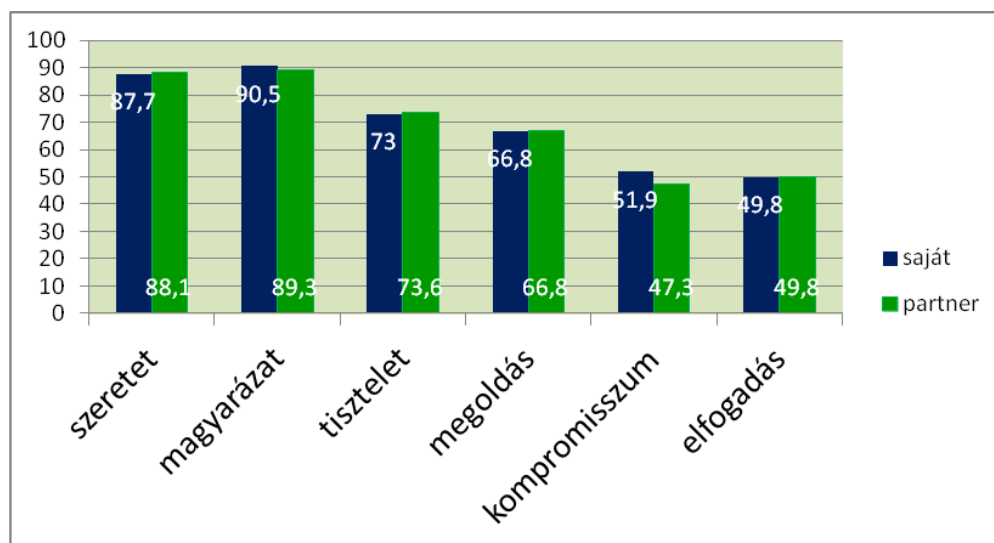
A következő két ábra a kérdésre válaszolók közül azok arányát mutatja, akik nem „0” választ adtak, tehát saját bevallásuk szerint egyáltalán éltek ezekkel a konfliktusoldó technikákkal, illetve akik szerint partnerük élt ezekkel. Vegyük észre, hogy itt olyan pozitív viselkedésről van szó, melyek egy „normálisan” működő párkapcsolatban gyakoriak, miközben az erőszakot anomáliának, a konfliktuskezelés deviáns módjának tartjuk. A grafikonon az itemek a kérdőívben való elhelyezkedésük sorrendjében szerepelnek.

4. ábra. A kompromisszumos itemekre 0-tól eltérő választ adók aránya, nők

Korreláció és szignifikancia szint: -.954; .000 szinten

5. ábra. A kompromisszumos itemekre 0-tól eltérő választ adók aránya, férfiak

Korreláció és szignifikancia szint: -.96; .000 szinten

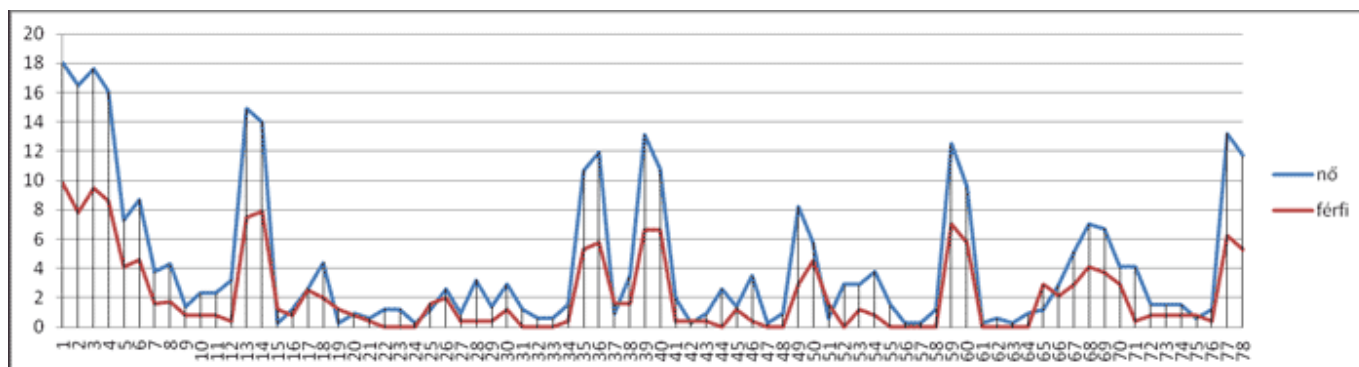
Az item sorszáma és az adott viselkedés előfordulása között igen erős negatív korrelációt találtunk, tehát a kérdőív kitöltésének előre haladtával szisztematikusan egyre kevesebb válaszadó adott 0-tól eltérő, „értékes” választ. Nincs arra szakmai magyarázat, hogy míg a megkérdezettek 85-88%-a mutatja ki szeretetét társa iránt konfliktusos helyzetben, már csak 50-54%-uk fogadja el a másik által javasolt megoldást – ahogy a legkorábban és a legkésőbb feltett kérdés adatait összehasonlítva látjuk. Ennek alapján ismét megerősödik az a feltevésünk, hogy a CTS2 skálával nyert adatok nem elég megbízhatóak. Vajon érdemes-e elmélyülnünk a különféle erőszakformák gyakoriságának elemzésében, amikor még *a kompromisszumot kereső viselkedés valódi előfordulására vonatkozóan sem tudunk az adatok alapján választ adni?*

A „7 - Régen előfordult, de a múlt évben NEM” válaszok gyakoriságának elemzése

Mint korábban is jeleztem, a CTS2 skála elemzésének egyik módszere az, amikor a 7-es válaszokat is figyelembe vesszük az erőszakos viselkedés mérésénél. A CTS2 skálában az itemekre adott 7-es válasz azt jelenti, hogy az elmúlt év során nem fordult elő az adott viselkedés, ellenben 1 évnél régebben előfordult az adott személy (és aktuális partnere) életében. A válaszlehetőséggel kapcsolatosan azonban több problémát is felsorolhatunk.

1. Míg a „0” (soha nem fordult elő) és a „6” (több, mint 20-szor előfordult) közötti válaszlehetőségek egyértelműen az aktuális kapcsolatra utalnak, addig ezt a 7-es választ adók esetében nem tudhatjuk biztosan. Egészen más interpretációt jelent az, ha az adott kapcsolat korábbi szakaszában történt erőszakos (vagy kompromisszumkereső) viselkedés, vagy egy másik, korábbi kapcsolatban.
2. Azok, akik az „egy évnél régebben” választ jelölték meg, ezzel a válasszal nem utalnak a gyakoriságra. Tehát, ha adott esemény előfordult egy évnél régebben, akkor lehet, hogy egyszer az életben, de az is lehet, hogy rendszeresen. Mivel alap álláspontunk szerint az „egyszer”, vagy „egyszer-kétszer előfordult” kategóriákat nem tekinthetjük ugyanolyan jellegű és súlyú eseménynek, mint a gyakoribb előfordulást, ezért a 7-es válasz mögött meghúzódó gyakorisági bizonytalanság miatt az elemzési lehetőség korlátozott.
3. A magyar mintában a férfiak és nők az itemek többségében szignifikánsan eltérő arányban jelölték a 7-es választ. Az eltérés rendre azt jelzi, hogy a nők magasabb arányban élnek a 7-es válasz lehetőségével (ld. 6. ábra). Néhány kérdés esetében mutatható csak ki az, hogy a férfiak közül többen jelezték az „egy évnél régebben előfordult” választ, itt azonban a különbség sehol sem szignifikáns. Amikor tehát a CTS2 elemzésekor a 0-tól eltérő válaszokat összevonjuk, és azt tapasztaljuk, hogy a nők és a férfiak ugyanolyan arányban adtak 0-tól eltérő választ, valójában az „egy évnél régebben” válasz torzítását is beleszámoljuk.

6. ábra. A kérdés sorrendje és a „7” válaszok aránya nemenként

Mindezek következtében úgy gondoljuk, hogy a párkapcsolati erőszakra utaló mintázat számításakor ki kell hagynunk a 7-es válaszokat.

Érdeemes egyébként elgondolkozni azon a problémán is, hogy miért lehet ennyire eltérő a férfiak és nők esetében a „7 – régen előfordult, de a múlt évben nem” válaszlehetőség használata.

1. Feltételezhetjük, hogy a férfiak és nők emlékezete nem egyformán működik. A nők sokkal több olyan esetre emlékeznek, amikor akár bántalmazást, akár kompromisszumos problémamegoldást éltek át a párkapcsolatukban. A férfiak egyszerűen elfelejtették ezeket az eseteket. Véletlen lehet-e hogy csupán három kérdés esetében találtunk magasabb „7 – régen előfordult, de a múlt évben nem” értéket a férfiak esetében? Ezek: „Kondom nélküli közösülésre kényszerítettem”, „Erővel (ütéssel, lefogással, fegyverrel) kényszerítettem orális vagy anális szexre”, és „Azzal vádoltam, hogy pocskék, vacak szerető”. Úgy gondolom, mindhárom item olyasfajta erőszakra utal, ami egy átlagos, nem különösebben erőszakos férfi életében is előfordulhatott. Talán épp ritkasága, ugyanakkor durvasága miatt maradhatott meg az emlékezetében. Persze ez csak találgatás, de az a kérdés joggal merül fel, hogy ha az egy évnél régebbi eseteknél az emlékezet eltérő pontossággal működik, vajon az egy éven belüli eseteknél bízhatunk-e abban, hogy a két nem emlékezete hasonlóan működik?
2. Feltételezhetjük, hogy ugyanazt a viselkedést, eseményt a nők és a férfiak másképpen ítélik meg, tehát egyfajta kognitív differenciáról van szó. Ha így lenne az egy évnél régebbi incidenseknél, vajon bízhatunk-e abban, hogy a jelenre vonatkoztatva egyformán értelmezik az eseményeket?
3. Mivel nem tudjuk, hogy az egy évnél régebben történt válasz korábbi partnerkapcsolat(ok)ra utal, vagy pedig a jelen kapcsolat múltjára, kétfelé választjuk a következő magyarázatot. Ha korábbi kapcsolatra utal az adott nő, vagy a nők egy részének válasza, akkor ismét az emlékezet eltérő mintázatának esete jelentkezik. Ha viszont a jelen kapcsolatra utal a válasz, feltehetjük, hogy a nők differenciáltabban, folyamatában teljesebben látják kapcsolatukat, mint a férfiak. Talán erre utal az a tény, hogy éppen a kompromisszumos megoldások esetén a legmagasabb a nők és a férfiak „7” válaszainak aránya közti eltérés. Elképzelhető, hogy a nők még számon tartják, hogy „régebben” megpróbálták ők is és társuk is kompromisszumokat keresni, de napjainkban már nem. Ennek a feltevésnek ellentmond, vagy legalábbis nem támasztja alá, hogy nincs szignifikáns kapcsolat a párkapcsolat hossza és a kompromisszumos viselkedésre adott „7 – régebben előfordul, de a múlt évben nem” válaszok előfordulási gyakorisága között.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a tanulmányban egy budapesti, 605 fős reprezentatív mintán végrehajtott párkapcsolati erőszakkal foglalkozó kutatás fő mérőeszközünek, a CTS2-nek megbízhatóságával kapcsolatos aggályainkat szedtük össze. Az eszköz alkalmazása során a legtöbb kutatás azt az eredményt hozza, hogy a nők a legtöbb erőszakformában (ez alól egyedül a szexuális abúzus szokott kivétel lenni) legalább olyan erőszakosnak bizonyulnak párkapcsolatukban, mint a férfiak. Ennek az állításnak számos más vizsgálattal nyert adatok ellentmondanak. Az általunk felvett CTS2 kérdőív *tartalmi elemzése előtt* arra kerestünk választ, hogy maga a skála, ennek felépítése, hossza, részletezettsége nem kérdőjelezi-e meg a megbízhatóságát.

A tanulmányban csak a magyar adatokat használtuk fel, de a számításokat elvégeztük az egyesített, 7 országra kiterjedő adatbázison is (N=3600). A nemzetközi adatok hasonló mintázatot mutattak, mint a hazaiak, de ezek publikálása jelenleg még nem lehetséges. Az itt bemutatott magyar adatok alátámasztották a kérdőívvel kapcsolatos aggályainkat. A túl hosszú és túl részletes (ugyanakkor a kontextust figyelmen kívül hagyó) kérdőívre adott válaszok megoszlása arra utal, hogy a kitöltők egyre

inkább elvesztik érdeklődésüket a téma iránt, egyre többen karikázzák be a kérdéshez fizikailag legközelebb eső „0 – soha nem történt ilyen” válaszlehetőséget, függetlenül attól, hogy az adott item súlyos, vagy enyhe fokú bántalmazást, vagy éppen kompromisszumos megoldást fogalmaz meg. *Ezáltal azonban számunkra kérdésessé válik a teljes skála adatainak használata, és abból mélyreható következtetések levonása a nők és férfiak áldozati és bántalmazói szerepének prevalenciájáról.* Úgy tűnik, hogy a jól bevált, validált skálák alkalmazása során is előfordulhat, hogy olyan tényezők is szerepet játszanak az eredmények alakításában, melyeknek tartalmilag nincs köze a kutatott kérdéshez. Ha az itt megfogalmazott kételyeket félre téve a CTS2 skála adatait vizsgáljuk, megkapjuk a „várt” eredményt, a nők szinte minden erőszak típusnál magasabb arányban tűnnek bántalmazónak, mint a férfiak. Ugyanakkor talán joggal vetjük fel a kérdést, hogy félretehetjük-e ezeket a kételyeket, és a kapott adatokat teljesen megbízhatónak fogadhatjuk-e el.

MELLÉKLET

A Conflict Tactics Scale (CTS2) egy részlete:

Akármennyire is jól kijön két ember egymással, mindig vannak olyan időszakok, amikor nem értenek egyet, idegesítik egymást, amikor mindketten mást akarnak, vagy éppen civakodnak, veszekednek. Különböző emberek különbözőképpen próbálják feloldani ellentéteiket.

Az alábbi lista olyan dolgokat sorol fel, amik ilyenkor egy párkapcsolatban előfordulhatnak. Kérem, gondoljon **az elmúlt évre** és **karikázza be azt a számot**, ami megmutatja, hogy Ön milyen gyakran tette ezt párjával, illetve milyen gyakran fordult elő, hogy a párja tette azt Önnel.

Ha egy adott esemény, nem a **múlt évben**, hanem régebben fordult elő, akkor a **7-est karikázza be**.

Ha egy adott esemény soha nem fordult elő, akkor a **0-át karikázza be**.

Kategóriák:

- 0 - Soha nem fordult elő
- 1 - Egyszer a múlt évben
- 2 - Kétszer a múlt évben
- 3 - 3–5 alkalommal a múlt évben
- 4 - 6–10 alkalommal a múlt évben
- 5 - 11–20 alkalommal a múlt évben
- 6 - Több mint 20 alkalommal a múlt évben
- 7 - Régen előfordult, de a múlt évben NEM

Szereztem néhány zúzódást, rándulást vagy kisebb sebet a vele való verekedés közben.	0	1	2	3	4	5	6	7
Szerzett néhány zúzódást, rándulást vagy kisebb sebet miközben verekedett velem.	0	1	2	3	4	5	6	7
Bizonyos témákkal kapcsolatban tiszteletben tartottam az érzéseit.	0	1	2	3	4	5	6	7
Bizonyos témákkal kapcsolatban tiszteletben tartotta az én érzéseimet.	0	1	2	3	4	5	6	7
Kondom nélküli közösülésre kényszerítettem.	0	1	2	3	4	5	6	7
Ő tette ezt velem.	0	1	2	3	4	5	6	7
Megtaszítottam vagy fel is löktem őt.	0	1	2	3	4	5	6	7
Ő tette ezt velem.	0	1	2	3	4	5	6	7
Erővel (ütéssel, lefogással, fegyverrel) kényszerítettem orális vagy anális szexre.	0	1	2	3	4	5	6	7
Ő tette ezt velem.	0	1	2	3	4	5	6	7

LÉGMÁN ANNA*

AZ ŐRÜLET ÉS AZ ŐRÜLTEK HELYE A TÁRSADALOMBAN¹

A MAGYAR PSZICHIÁTRIAI ELLÁTÓRENDSZER ÉS AZ EGYÉN VISZONYA

I. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK ÉS A VÁLASZTOTT TÉMA INDOKLÁSA

Az egészségszociológiában régen felismerték egészség és betegség fogalmának társadalmi meghatározottságát, illetve, hogy az egészségeseket a betegektől elválasztó határvonal kijelölése hatalmi kérdés is (ld. pl. Losonczy 1989).

Foucault (1998) szerint az, hogy hogyan viszonyul egy adott társadalom a betegeihez, hol húzza meg a normálist az abnormálistól elválasztó határvonalat, hogy milyen helyeket, élettereket biztosít a normálistól eltérő emberek számára, egyfajta tükröt tart a társadalom elé az adott közösség működéséről, az emberi kapcsolatokról.

Jelen disszertáció célja, hogy bemutassa, hogyan jelenik meg az őrület, a skizofrénia fogalma a magyar pszichiátriai ellátórendszerben, hogyan képes fenntartani, újratermelni a rendszer az egyetlen érvényesnek, helyesnek tartott meghatározást adó betegnarratívát, s mindennek milyen hatása lehet a pszichiátriai ellátórendszerbe került egyénre. Kutatásomban a skizofrénnek diagnosztizáltakat vizsgálom részletesebben. Feltételezésem szerint napjainkban a skizofrénnek diagnosztizáltak nagy része a betegség megállapítását (diagnosztizálását) követően többé nem tud teljes értékű életet élni, napjait különböző kórházi osztályokon, szociális intézményekben vagy otthonában tölti.

A disszertáció újszerűsége abban rejlik, hogy a társadalomtudomány nyelvén, eszköz és fogalomhasználatával tesz kísérletet egy a medikális fennhatóság alá tartozó fogalom megragadására, értelmezésére, a skizofrénia, a bolondság pszichiátriai betegséggként való kizárólagos értelmezésének megkérdőjelezésére.

Míg nemzetközi szinten számos meghatározó mű látott napvilágot társadalom és pszichiátria kapcsolatáról, Magyarországon nincs jelentős hagyománya a pszichiátriai intézmények, a pszichiátriai betegségek és betegek társadalomtudományi vizsgálatának.

Erving Goffman (1974) *Asylums* című könyvében a résztvevő megfigyelés módszerével tanulmányozta az általa totális intézményeknek nevezett elmeegógyintézetek működését. Foucault szerint az elmebetegséget a róla folytatott – hatalmi érdekek által befolyásolt – tudományos diskurzusok hozzák létre. R. D. Laing (1970, 1990) könyveiben az orvosi nézőponttal szemben – amely az egyént addigi környezetéből kiragadva vizsgálja – a skizofrén világot úgy próbálja megérteni, ahogy azt ő megéli.

Magyarországon a közelmúltig többnyire szociográfiák születtek az őrület témájában. Bakonyi Péter (1984) *Téboly, terápia, stigma* című könyvében az elmebetegség fogalmának különböző értelmezési lehetőségeit tárja fel, ugyanakkor elfogadja kultúránk uralkodó megítélését, az őrületet betegséggként definiálja. Hajnóczy Péter *Elkülönítő* (1975) című írásában a Szentgotthárdi Elmeszociális Otthont mutatja be. Véleménye szerint a zavaró, a társadalom gördülékeny működését akadályozó egyéneket előszeretettel száműzték ide és más, hasonló intézményekbe Magyarországon.

---

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

¹ Doktori értekezés tézisei, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi Doktori Program, Pécs, 2011, Témavezető: Dr. Vajda Júlia tudományos főmunkatárs és Bugarszki Zsolt egyetemi tanársegéd. Az írás az NKA alkotói támogatásával készült.

Eddigi kutatásaimban a pszichiátriai betegségek és az egyén kapcsolatát, a skizofrénia megélésének, megértésének, megítélésének és elbeszélhetőségének lehetőségeit vizsgáltam, narratív interjú technikával. A skizofréniával kezelt emberekkel készített életútinterjúk elemzésének alapja az a feltételezés volt, hogy – olykor bizarrnak, értelmetlennek tűnő – élettörténeteiket másokhoz hasonlóan ők is a „társadalom által felkínált” narratívákra támaszkodva fogalmazzák meg. Elbeszéléseik a skizofrénia megélésének eltérő lehetőségeit jelenítik meg (Fernezely és Légmán 2003), ami nem kizárólag a betegség narratívát jelenti számukra. Vizsgálódásaimat kiterjesztettem emellett arra is, hogy milyen életutakat kínál egy pszichiátriai betegnek diagnosztizált egyénnek a társadalom, hol és milyen körülmények, normák és szabályok között élhetnek (Bányai és Légmán 2009). Az őrület, a skizofrénia társadalomban való megjelenését vizsgálom doktori disszertációmban is, elsősorban azokon a helyeken, intézményeken keresztül, amiket a közösség a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak számára kiutal. Nem arra keresem a választ, hogy mi az oka a pszichiátriai betegségnek, hogyan jön létre, hanem hogy hogyan élheti meg ezt az egyén a társadalomban.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK, HIPOTÉZISEK

Vajon milyen hatással vannak a pszichiátriai ellátórendszerbe került egyének élettörténeteire az intézmények működés módjai és az ott adott diagnózisok?

Lehetséges-e, hogyha valakit egyszer már pszichiátriai betegnek (skizofrénnak) nyilvánítottak, élettörténete ne betegségtörténet legyen?

Hogyan hatnak a társadalmi változások, az intézményi átalakulások az őrület fogalmára, a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak helyzetére, és képes-e befolyásolni az egyén az intézmények működését?

Megváltoztatható-e a régóta többé-kevésbé változatlan formában működő pszichiátriai ellátórendszer?

- Az őrület társadalmi tény. Egy adott korszak domináns – a korabeli uralkodó társadalmi csoportok által meghatározott és elfogadott, illetve a közösségben is elterjedt – értelmezése jelentősen befolyásolja azt, hogyan bánnak a bolondnak, elmebetegnek, őrültnek stb. tartott emberekkel, ugyanakkor a velük való bánásmód, a társadalomban számukra kijelölt hely visszahat arra, hogy milyen jelentések kapcsolódhatnak a fogalomhoz, hogyan határozódik és neveződik meg az őrület.

- A jelenlegi magyarországi ellátást meghatározó zárt, több elemében is totálisan működő pszichiátriai intézmények keretei között – ahol a skizofréniát hosszú távú, sok esetben gyógyíthatatlan betegségnek tekintik – rendszeresen kezelt egyének élettörténeteinek jellemzője az állandó betegidentitás, ami jelentős akadálya lehet társadalomban való megjelenésüknek.

- Azok a skizofrénnak diagnosztizált egyének, akik kevesebb időt töltöttek zárt intézményekben, és olyan környezetben élnek, töltönek sok időt, ahol nem elsődleges cél a betegidentitás kialakítása és erősítése, képesek a pszichiátriai ellátórendszeren kívüli világban élni, élettörténetük kevésbé betegségközpontú, narratív identitásuk nem a betegség köré épül.

ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

Kutatásom megvalósításához kvalitatív módszereket használok. A narratív interjú technika (a módszerről bővebben ld. Kovács-Vajda 2002), a strukturált mélyinterjúk és a résztvevő megfigyelés (a módszerről bővebben ld. Geertz 1994) lehetővé teszik, hogy ne előre meghatározott jellemzők mentén vizsgáljam az őrület fogalmát. Így lehetőség nyílik az egyén helyzetének feltárására a pszichiátriai ellátórendszerben, annak bemutatására, hogyan járulnak hozzá az adott intézmény működéséhez, fennmaradáshoz, illetve átalakulásához a különböző szereplők: orvosok, betegek, családtagok, ápolók, szociális munkások, pszichológusok stb.

Kutatásom során esettanulmányokat készítettem a pszichiátriai ellátórendszer intézményeiben és életútinterjúkat csináltam pszichiátriai betegnek, skizofrénnak diagnosztizáltakkal, az intézmények lakóival, használóival.

Az esettanulmányokban a pszichiátriai ellátórendszer azon intézményeit vizsgáltam, ahol a statisztikai adatok alapján a legtöbb ember megfordul: pszichiátriai kórházi osztályokat, pszichiátriai betegek otthonait, pszichiátriai gondozókat és nappali és közösségi ellátást nyújtó helyeket. Céloom nem egy konkrét intézmény leírása volt, hanem a különböző ellátási formák bemutatása, az intézmények működésének, céljainak megértése saját közegükben és olvasatuk alapján.

Az esettanulmányok mellett négy skizofrének diagnosztizált emberrel készítettem életútinterjút. Az elbeszélők kiválasztásánál a skizofréniára diagnózis mellett szempont volt az is, hogy az általam meghatározott négy intézménytípus mindegyike megjelenjen valamilyen formában egy-egy élettörténetben. Ezekkel az interjúkkal nem a kutatott téma szempontjából „fontos adatokat” kívántam elérni, hanem az elbeszélő történet szerkesztési, elbeszélési technikáját igyekeztem értelmezni. A módszer nem alkalmas múltbeli élettörténeti helyzetek rekonstruálására, a valóság feltárására, célja az elbeszélőnek a mában elmondott történetének, „narratív identitásának” megragadása a szövegben, a társadalmi hatások, befolyások tettenérése.

AZ ÉRTEKEZÉS FŐ EREDMÉNYEI

1. - Az örület reprezentációi, meghatározásai: a nyugat-európai társadalmak többségének jelenlegi pszichiátriai betegképe az elmebetegségek organikus, pszichológiai, szociális és antipszichiátriai megközelítéseinek gyakran egymást kizáró magyarázataiból eredeztethető. A pszichiátriai betegségek bio-pszicho-szociális megközelítése a legelfogadottabb ezekben az országokban, a betegségeknek tehát többféle okot tulajdonítanak, nincs egy kizárólagos magyarázat. Elsődleges társadalmi, intézményes céljuk az egészség fenntartása, a betegségek megelőzése, vagy ha ez nem lehetséges, akkor az egészség minél gyorsabb helyreállítása, a mentális jóllét (*mental well-being*) megteremtése és elérhetővé tétele a közösség minden tagja számára. Magyarországon azonban továbbra is a biológiai, organikus magyarázatok és a hozzájuk kapcsolódó kezelési formák a legelterjedtebbek, melyek középpontjában a betegség áll. Elsődleges társadalmi, intézményes cél a tartós betegidentitás kialakítása, a betegségek kezelése, szinten tartása.

- Médiareprezentációk Magyarországon: bár bizonyos enyhébb lefolyású pszichiátriai betegségek folyamatosan megjelennek a médiában, hozzájárulva a pszichiátria betegségek hétköznapivá válásához, jellemzően a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak, a súlyos pszichiátriai betegségek továbbra is láthatatlanok Magyarországon. Mindez hozzájárulhat egy leegyszerűsített, sematikus örület-kép megerősödéséhez a társadalomban, mely növeli a velük szembeni stigmatizációt, s a társadalmi igényt a közösségből való kizárásukra. Ugyanakkor a média olyan lehetőséget kínál a sokáig tabuként kezelt témák – mint amilyen az örület (vagy pl. a halál) is – ábrázolására, aminek segítségével áttörhető a pszichiátriai betegségek köré épített évtizedes láthatatlanság, s csökkenthetőek az előítéletek.

- A pszichiátriai ellátórendszerben dolgozók skizofréniára olvasatai: a megkérdezettek a pszichiátriai olvasathoz, a betegség fogalomhoz képest határozották meg saját skizofréniára-képüket. Úgy tűnik, hogy a pszichiátriai ellátórendszerben dolgozók szemléletmódját alapvetően a hivatalos, orvosi meghatározás uralja.²

2. A pszichiátriai ellátórendszerrel: A pszichiátriai zárt osztályait, illetve az elmebetegnek diagnosztizáltak számára kialakított szociális otthonokat írásomban, mint a totális intézmények egyfajta továbbélését értelmezem, míg a pszichiátriai ellátórendszer többi intézményére úgy tekintek, mint amelyek bizonyos értelemben hozzájárulnak a kórházi osztályok és pszichiátriai otthonok (változatlan formában történő) működéséhez, a kizáró rendszer fennmaradásához. Bár a közösségi alapú ellátás a jelenleg működő pszichiátriai ellátórendszer alternatívájává válhatna, ahol, elszakadva a pszichiátria által szabott betegség meghatározásoktól, helyet, segítséget nyújthatnának a tartós betegidentitást elutasítók számára is. Ugyanakkor mintha a régóta üzemelő intézményrendszer elkezdte volna saját képére formálni, magába olvasztani az eltérő szemléletmóddal, elméleti háttérrel rendelkező, a magyarországi ellátórendszerben új szereplőként megjelent, a közösségre építő és a közösségben működő ellátási formákat is. Úgy tűnik, hogy a magyar ellátórendszer a mentális problémával küzdők ellátását továbbra is a többségi társadalomtól való elkülönítéssel látja megoldottnak.

3. A kizáráson alapuló intézmények és az egyén viszonya: a kizáráson alapuló intézmények vizsgálata és az élettörténetek alapján az egyének és a Magyarországon legnagyobb súllyal bíró intézménytípusok (pszichiátriai kórházi osztály, pszichiátriai szociális otthon) közötti kapcsolat négy ideáltípusát különböztettem meg. Ezeknek a típusoknak a különböző keverékei jellemzik az általam vizsgált intézmények dolgozóit és lakóit.

a. *Normakövető modell*: az egyén van az intézményért; elsősorban a nagyüzemi pszichiátriai otthonban dolgozókra, illetve a betegek egy részére jellemző. Az egyén mindent megtesz azért, hogy fenntartsa és üzemeltesse az adott intézményt. A meghatározott szabályok pontról pontra történő betartásával a fennálló rendszer működése állandósulhat.

² Ennek megállapításához azonban mindenképpen további vizsgálatok szükségesek, hiszen ez a feltételezés csak egy nagyon szűk mintával történő interjúzáson alapul.

b. *Énközpontú modell:* az intézmény van az egyénért; az osztályos ápolók és az orvosok, betegek egy részére jellemző. Az egyén úgy érzi, hogy ő áll az intézmény működésének középpontjában. Megpróbálja úgy irányítani a környezetét, az intézmény működését, hogy neki minél több előnye származzon belőle, minden az ő jóllétét szolgálja.

c. *Intézményközpontú modell:* az egyén életének alapja, központi eleme az intézmény; zárt osztályon dolgozó ápolók egy részére, betegek egy részére jellemző. Az intézmény egyfajta otthonpótlék, menedék az egyén számára, ahol biztonságban érezheti magát, ahol védve van a veszélyes, kinti világtól. Szüksége van a kórház vagy az otthon által nyújtott rendre, átláthatóságra, szigorú szabályokra, különben nem érzi biztonságban magát.

d. *Intézményellenes modell:* az intézmény elutasítása; betegek egy részére jellemző. Az egyén nem akarja, tudja elfogadni az intézményes rendet, normákat, szabályokat.

4. „Skizofrén” élettörténetek: Az élettörténetek arról tanúskodnak, hogy a pszichiátriai ellátórendszerbe kerülve kényszerítő elvárás, hogy az egyén elbeszélése betegségi történetévé váljon, az egyén – önállóan, a közösségben egészséges emberként élni nem tudó – betegként határozza meg önmagát. Ennek elfogadása azonban szinte lehetetlen számukra. Úgy tűnik, a külvilág megítélése és saját élményeik nem mesélhetőek el egyetlen, összefüggő történetként. Így elbeszélőim „betegidentitása” többnyire széttöredezett, ellentmondásokkal teli. A betegség, úgy tűnik, menedéket, biztonságot, ellátást, felelősség nélküli életet kínál a kinti, veszélyes világtól távol, ugyanakkor az egyén társadalmi kizáródásához, láthatatlanságához vezet.

Összegzés: Vajon mi az „örület”? És mi az oka annak, hogy az örületet, mentális problémákat, elmebetegséget, bolondságot stb. társadalmunkban betegségnek tartják? Úgy tűnik, ezek az emberek olyan élményekkel, tapasztalásokkal rendelkeznek, amelyekkel a többség nem, s ezek olyan sajátos viselkedésmódokat eredményezhetnek, amiket a társadalom nagy része nem ért. Ez az, ami kizárásuk, beteggé, láthatatlanná nyilvánításuk alapjául szolgál, a félelem az idegentől, az elzárkózás mindentől, amit nem tudunk, akarunk megérteni, ami kívül esik a közös valóságon.

Dolgozatomban kísérletet tettem a magyarországi pszichiátriai ellátórendszer és a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak viszonyának bemutatására. A kutatás során azzal szembesültem, hogy a pszichiátriai ellátórendszer üzemelése és hatása az egyén életére társadalmunk működésének bizonyos sajátosságaira is rámutat. Korunkat a félelem, a bizonytalanság és az elzárkózás jellemzi, s nagyrészt ebből eredhet az a társadalmi igény is, ami – többek között – a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak társadalmi kizárását, láthatatlanságát fenntartja. Ezzel a társadalmi igénnyel összhangban működik a pszichiátriai ellátórendszer, ami – több évtizede szinte változatlan módon és formában – folyamatosan újratermeli az intézményekbe kerülő egyént a rendszerben tartó gyakorlatokat, struktúrákat és mentalitásokat. Az intézményi és az egyéni érdekek ellentétben állnak egymással, s szinte minden esetben az adott intézmény szempontjai érvényesülnek. Míg az intézmény elsődleges célja a fennmaradás, az egyéné a fizikai és mentális jóllét. Vajon megváltoztatható-e a jelenlegi – a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak kizárásán alapuló – ellátórendszer, és elengedhetetlen-e a rendszerbe kerülők számára egy állandó, végleges betegidentitás kialakítása?

A pszichiátriai ellátórendszer és betegkép átalakításához elengedhetetlen a társadalomban domináns örületrepresentációk megváltoztatása. Ez talán a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakkal való közvetett (média általi) vagy közvetlen találkozások révén valósulhat meg. Egyrészt egy újfajta médiaábrázolás megjelenésével, ami túllép a mentális problémával küzdők deviáns szerepekben (pszichopata gyilkos, örvongó, agresszív, kiszámíthatatlan elmebeteg) való megjelenítésén és megszünteti láthatatlanságukat, másrészt a pszichiátriai ellátórendszer intézményeinek nyitottabbá, láthatóbbá tételével a társadalomban. A rendszer nyitottá válása a dolgozók mentalitásának megváltoztatásával és az intézményrendszer tényleges átalakításával együttesen valósítható meg. Olyan helyekre lenne szükség, amik az őket körülvevő közösség szerves részeként működnek, amiknek a középpontjában az egyén áll, és nem az intézményi szükségletek, amik képesek az egyénnel magával törődni, elősegíteni azt, hogy mindenkinek lehetősége legyen a társadalomban, egy közösségben élni, ahol nincs szükség egy állandó, végleges betegidentitás kialakítására, egy sajátos élményekkel, tapasztalásokkal rendelkező egyén élettörténetének nem kell betegségi történetévé válnia.

Talán ha jobban megértenénk ezeket az embereket, ha nem félnénk beengedni őket a közösségbe, közelebb kerülhetnének önmagunkhoz s a másokhoz is, könnyebb lenne szembenéznünk saját szorongásainkkal és félelmeinkkel is, amik mások elutasításához, kizárásához, elembevertetéséhez vezethetnek.

HIVATKOZÁSOK

- Bakonyi, P. (1984). *Téboly Terápia Stigma*, Budapest: Szépirodalmi.
- Bányai B. és Légmán A. (2007). Pszichiátriai betegek munkaerő-piaci rehabilitációja – esettanulmányok, Magyar Tudomány Hete, Konferencia Kötet, Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola, 147-161. p.
- Bányai B. és Légmán A. (2008). „A Kádár-rendszerrel semmi bajom” In: Kovács Éva (szerk.) *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*, Budapest: 1956-os Intézet, 231-262. p.
- Bányai B. és Légmán A. (2009). Pszichiátriai betegek szociális intézeti környezetben, *Esély*, 15, 2, 68-84. p.
- Bányai B. és Légmán A. (2011). Politikusi életutak 1989 után, In: Kovách Imre (szerk.) *Elitek a válság korában*, MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum. 285-315. p.
- Fernezey B. és Légmán A. (2003). A skizofrénia társadalmi narratívái, *Esély*, 14, 6, 39-57. p.
- Foucault, M. (1998). *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*, Debrecen: Latin Betűk.
- Foucault, M. (2004). *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Budapest: Atlantisz.
- Geertz, C. (1994). *Az értelmezés hatalma*, Budapest: Századvég.
- Goffman, E. (1974). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other*, (reprint) Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Hajnóczy, P. (1975). Az elkülönítő, *Valóság*, 10, 84-100. p.
- Kovács É. és Vajda J. (2002). *Mutatkozás*, Budapest: Múlt és Jövő.
- Laing R. D. and Esterson, A. (1970). *Sanity, Madness and the Family*, London: Penguin Books.
- Laing, R. D. (1990). *Bölcsek, balgák, bolondok*, Budapest: Európa.
- Légmán A. (2001). „Harcolni az életért. Csocsó monológja”, in: *Replika*, 43-44, 7-22. p.
- Légmán A. (2007). „»Eldobni a kockát a végletekig« Jutka monológja”, In: *Replika*, 12, 60, 6-22. p.
- Légmán A. (2011). A kvalitatív módszerek helye az elitkutatásokban. In: Kovách Imre (szerk.) *Elitek a válság korában*, Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum. 57-77. p.
- Losonczy, Á. (1989). *Ártó – védő társadalom*, Budapest: Közgazdasági és Jogi.

BEVEZETÉS

A demográfiai előrejelzések alapján a következő évtizedekben várhatóan a 80 éves és annál idősebb személyek fogják alkotni a magyar társadalom legmarkánsabban növekvő arányú csoportját. 2008-ban az arányuk a társadalomban mindössze 3,7 % volt, de 2060-ban várhatóan már minden nyolcadik magyar (12,6 %) ebbe az életkori csoportba fog tartozni (EUROSTAT 2008). A születéskor várható élettartam is – különösen a férfiaknál – jelentősen meg fog nőni 2060-ra, a férfiaknál 81,9, a nőknél 87,3 év lesz az előrejelzések szerint (EUROSTAT 2008). Az értekezés szempontjából releváns háztartás-összetételről pedig az tudható, hogy a nyolcvan éves és annál idősebb magyarok 42,1 %-a egyszemélyes háztartásban élt (Lakatos 2000), illetve, hogy összesen 102 ezer ilyen egyszemélyes háztartás létezett az előző népszámlálás idején, az ezredfordulón (KSH 2004).

A magas életkornak önmagában az egyik legvalószínűbb velejárója a megrendült egészségi állapot (László és Falus 2002), az idősök halálozási és morbiditási mutatói a legrosszabbak a társadalom életkor szerinti felosztásában (Gyukits és Ürmös 2002). Az egyedül élő idősök ki vannak téve az elmagányosodás érzetének és a kedélybetegségeknek (Iván 2002); idősként és tipikusan özvegyként a legkevésbé boldog életvitelnek (Utasi 2002); a munkaerőpiacon inaktív nagyvárosi idősként az alacsony mikrotársadalmi integrációnak (Utasi 2002); annak, hogy már csak viszonylag kevés és csökkenő számú barátjuk van (Albert és Dávid 2007); valamint az elszegényedésnek (Ferge 2000). Az időskorúak életminőségének vizsgálata önmagában különösen indokolt, a különféle veszteségek és negatív mentális következményük nagy esélye miatt is (Tróznai és Kullmann, 2003).

A nagyvárosi egyedül élő 80 év körüli idősök tehát a társadalom egyik rizikócsoportját alkotják, de ennek ellenére keveset tudunk arról, hogy ők hogyan élik meg ezt az élethelyzetet. Értekezésemben (Kucsera 2008) arra vállalkoztam, hogy megkísérlem a 80 év körüli (76-86 éves), egyedül élő budapestiek szubjektív életminőségének a feltárását és megértését egy interpretatív-emergens módszertani apparátussal. Az ő nézőpontjukból, az ő egyéni tapasztalataikból kiindulva vizsgálom a szubjektív életminőségüket az *egészségi állapot*, az *otthon*, a *függetlenség*, a *társas támogatás* és a *társas részvétel* témaköreire koncentrálni.

Annak ellenére, hogy szaporodnak a magyarországi életminőség-vizsgálatok, nem létezik egységes életminőség-fogalom, és nem csak a különféle diszciplínák eltérő közelítései miatt. Még a szociológián belül is eltérő életminőség-fogalmakat használnak a kutatók. Az életminőséget leginkább multidimenziós fogalomként lehet leírni, annak belátásával, hogy maguk az emberi szükségletek is szerteágazóak. Ezzel összefüggésben az életminőséget gyakran a tárgykörein keresztül definiálják (pl. egészségi állapot, függetlenség, társas kapcsolatok, stb.) bár a tárgykorok közötti határ gyakran elmosódik, és azok nagyban össze is függnek egymással.

Értekezésemben egy olyan összetett narratíva létrehozása volt a célom, amelyhez a 80 év körüli egyedül élő budapestiek többsége jelentős mértékben hozzá tudná illeszteni a saját életének megélését. Célom volt továbbá egy olyan komplex értelmezési keret létrehozása, amely segít az idősökkel kapcsolatos kérdésekkel, esetleg kifejezetten az idősök életminőségével vagy tágabban az életminőséggel – esetleg a kutatásban érintett valamely rész-problematikával – foglalkozó társadalomkutatóknak a saját kutatási kérdésvetéseikhez segítséget nyújtani, az általam és a kutatás résztvevői által közösen megalkotott narratívát „dialógusra” használni.

A kutatás exploratív jellegéhez és a megértő közelítés szándékához jól illett a félig strukturált mélyinterjú és a megalapozott elmélet módszertana, az egész kutatást a konstrukcionista paradigmába és a szimbolikus-interakcionista elméleti perspektívába helyezve. A szubjektív életminőség holisztikus igényű megközelítésével összhangban a dolgozatban a szociológiai mellett hangsúlyos szerepet kap még a szociálpszichológiai gondolkodás és fogalomrendszer is.

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

¹ Doktori értekezés kibővített tézisei, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola. Témavezető: Széman Zsuzsa.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA, A KIVITELEZÉS ÉRDEKESEBB MEGFONTOLÁSAI

A kutatás 30 résztvevőjével készült 32 db mélyinterjú az ENABLE-AGE nemzetközi, az Európai Bizottság által támogatott kutatásban volt felvéve 2003-04-ben. Az eredeti kutatás fókuszában az otthoni környezet és az egészségben idősödés összefüggései álltak, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel vizsgálva öt országban. A magyarországi partner az MTA Szociológiai Kutatóintézet volt, a kutatást Széman Zsuzsa vezette. A kutatás módszertanának kidolgozásában meghatározó szerepe volt Judith Sixsmith-nek, aki a kvalitatív kutatás felelőse volt a nemzetközi kutatási konzorciumban. Az én feladatom ebben a kutatásban többek között a magyarországi kvalitatív kutatás vezetésére is kiterjedt.

Az értekezés alapjául szolgáló kvalitatív kutatás a megalapozott elmélet módszertani apparátusát használta, annak is a Kathy Charmaz (2006) nevéhez köthető konstruktivista verzióját. A megalapozott elmélet módszertanának sajátossága annak emergens jellege – ami ismeretlen területen különösen alkalmassá teszi a használatát –, valamint az adatokra épülő elmélet létrehozása, amely különféle módszertani fogások rugalmas alkalmazásával érhető el.

Az interjúk félig strukturált jellege kellő flexibilitást nyújtott új témák felbukkanásához, és ahhoz, hogy az interjúk jobban közelítsenek egy hétköznapi beszélgetéshez. Az interjúk készítői tisztában voltak azzal, hogy idős emberekkel interjút készíteni sajátos felkészültséget igényel, és amely szituációban sajátos problémákkal szembesülhetnek. A sikeres interjúzás egyik előfeltételének tekinthető bizalmi légkör kialakítása esetenként külön erőfeszítést kívánt. E mellett arra is figyelni kellett, hogy az idősekre – mint sajátos szocializációs háttérű és kulturális referenciákkal bíró csoportra – esetenként jellemző sajátos értelmezési keretek és kódok félreértésekre adhattak lehetőséget. További nehézséget jelenthettek a kutatás résztvevőinek esetleges kognitív vagy fizikai kapacitás-csökkenéséből adódó problémák (pl. nagyothallás). Mindezek kontrollálása külön kihívást és feladatot jelentett az interjúkészítők számára.

A KUTATÁS FŐBB EREDMÉNYEI

Az értekezésnek – a kutatás feltáró és átfogó jellege miatt szükségszerűen – leghosszabb főfejezete az eredményeket ismerteti. A szubjektív életminőség 5 fő tárgykörét egyenként vizsgáló fejezetekben (3.2. Az egészségi állapot; 3.3. Az otthon jelentése, és szerepe az életminőségben; 3.4. Függetlenség, egyéni adaptációs stratégiák, vészforogatókönyvek; 3.5. Társas és társadalmi támogatás; 3.6. Társas és közösségi részvétel) az adott tárgykörön belül kirajzolódó dimenziókat és azok összetevőit, azaz az egyéni tapasztalatok és szubjektív jelentéseik sokszínűségét a kutatási kontextusba ágyazva interpretálok és interjúidézetekkel illusztrálok.

Az általam vizsgált egyes tárgykörök, problémák természetesen gyengébb-szorosabb kapcsolatban, kölcsönhatásban állnak egymással, ezért az értekezésben elkerülhetetlenek az átfedések, az analitikusan nem mindig pontosan elhatárolható dimenziók. Egy-egy szubjektív tapasztalat gyakran annyira komplex, hogy azok által többféle jelentéstartomány is értelmezhető, és ezáltal az általam vizsgált különböző kutatási tárgykörök közül többhöz is kapcsolható. Ezen felül a résztvevők egyéni, de egymással analóg tapasztalatai, történetei hordozhatnak eltérő vagy egymást csak részben átfedő jelentéseket; de a hasonló analitikus jelentéseknek is lehet többféle megnyilvánulási formája az egyének szintjén. Mindezek tükrében igyekeztem egy olyan narratív ívet felrajzolni, amely jól illeszthető az idősek tapasztalataihoz, s amelyhez minden résztvevő sok kapcsolódási pontot tudna találni.

Az alábbiakban összefoglalom az értekezésnek a szubjektív életminőség egyes tárgyköreihez tartozó legfontosabb megállapításait.

Az egészségi állapot

Fontos leszögezni, hogy az egyén szubjektív egészségképe eltérhet, akár jelentősen is az orvostudományi diagnózistól. A szubjektív egészség- vagy betegségkép befolyásolja a közérzetet, az életminőséget, a mentális jól-létet, egyrészt közvetlenül (pl. fájdalomérzet), másrészt pedig közvetve, azon érzelmek által, amiket az egészséges vagy beteg idős a tünetekhez vagy annak hiányához, illetve azokhoz a tevékenységekhez fűz, amelyeket el tud (pl. egészség, vagy annak enyhe romlása esetén) vagy már nem tud (a betegség miatt akadályoztatva) végezni. A kognitív és fizikai kapacitás észlelt csökkenése, vagy a csökkenésének

elmaradása, esetleg a változással kapcsolatos várakozások alapvetően befolyásolják a szubjektív életminőséget, és annak e vizsgálatban szereplő összes tárgykörét. Közvetlen és közvetett hatásokról van tehát szó, amelyek jelentőségét folyamatosan hangsúlyozták a kutatás résztvevői.

Az egészségi állapot szubjektív megélésében jelentős különbségeket sikerült rögzíteni. Az ezzel kapcsolatos tapasztalatokat, attitűdöket és cselekvéseket három elsődleges dimenzióba tudtam rendezni – a (1) *szubjektív egészségi állapot* jelentése és konstrukciója; (2) az egészségi állapottal kapcsolatos *kommunikációs sajátosságok* és ennek kapcsán a *panasz kultúra* (hiánya); valamint az (3) *egészségmegőrzési stratégiák* –, melyek mindegyikének eltérő relevanciája van a szubjektív egészségi állapot bonyolult konstrukciójára.

Úgy tűnik, hogy az egészség- és a betegségértelmezéseknek is egyaránt a teljesítményorientált felfogása a tipikus idős korban, tehát az, amelyik egy adott tevékenység elvégzésére való képesség meglétén, csorbulásán vagy hiányán keresztül konstruálódik meg. Egyénenként eltérhet ezeknek a releváns és fontos tevékenységeknek a listája, de a szükségletekből kiindulva jó tipológia állítható fel.

Az egészségi állapot megélése, a szubjektív „egészségszint” és „betegségszint”, valamint annak mentális feldolgozásának képessége egy sor dologtól függ, a fájdalmak, tünetek jelentkezésétől kezdve a fizikai és kognitív kapacitás korlátozásának mértékén át a társas összehasonlításban megválasztott referenciacsoportig, az élettörténet relativizáló kontextusáig, vagy éppen az egészségi állapotot racionalizálni képes én-narratíváig. Ezek az interpretatív aktusok konstruálják meg a szubjektív egészségi állapotot, azt, ami a hétköznapi életben befolyásolja az egyén attitűdjeit, magatartását, közérzetét. A szubjektív egészségi állapot azonban egy adott életszakaszon belül sem statikus, következőképp az általa befolyásolt életminőség-érzet is változik, akár napról napra, szituációról szituációra.

Kicsit elemelkedve a perspektívában a mindennapi szituációk vonatkoztatási keretétől, az egészségi állapot ebben az idős korban „legálisan” tud rossz lenni – sőt, sokszor generációjuk kevés túlélőjének egyikeként tekintenek magukra –, így a még legalább valamennyire önálló életvitelre képes idősök egy része számára sok esetben ez nyújtja a vigaszt, könnyebben elviselhetővé téve a betegségükkel járó életminőség-romlást.

Természetesen a fájdalmak, a fizikai és/vagy kognitív kapacitás csökkenése jelentősen tudja rontani az életminőséget, és vannak, akik ezt nagyon rosszul is tűrik. Ehhez kapcsolódóan a közvetlenül jelenlévőnek, a mindennapok realitásának gondolt veszélyeztetettség érzete, és a visszafordíthatatlannak ítélt rossz egészségi állapot, vagy annak érzékelt romlása a rossz pszichológiai jól-létén keresztül akár szorongásos, depressziós tüneteket is okozhat.

Az egészségi állapot nem bizonyult tabutémának, különösen, ha annak romlását az idősödés természetes velejárójának tulajdoníthatják, és nem olyanak, amelyben saját egyéni felelősségük is van, például az egészségtelen életmódjuk következményének. Különbség van a férfiak és a nők kompetencia- és érzelem-kommunikációjában, valamint az egészségi állapotról való kommunikáció hangnemében, stílusában is.

Az idősekről élő sztereotipikus közfelfogás tükrében érdekes eredménye az interjúknak, hogy nem sikerült a panasz kultúra hétköznapi-felületes változatát (Heller 2006) beazonosítani az interjúkban. Nem ismerek olyan átfogó kutatást, amelyik a panasz kultúrát, mint társadalmi jelenséget állította volna a középpontjába, de azt a panasz kultúrával kapcsolatos közbeszédben és publicisztikákban magától értetődőnek veszik, hogy az a magyar társadalomra kiemelkedően (egyedien?) jellemző. Ez a kontextus azért fontos, mert egy, az idősek panaszkodásáról szóló gondolkodás Magyarországon, „a panasz kultúra hazájában” így sajátos „ráerősítést” is kaphat.

Az egészségi állapot megélésének komplexitása úgy érthető meg, ha feltárjuk az egészségmegőrző stratégiákhoz való viszonyt is. Az egészségmegőrzési stratégiák nem csak a fizikai, hanem a kognitív-mentális kapacitás ápolására is kiterjednek („agytorna”), bár vannak, akik számára irreleváns az egészségmegőrzés programszintű gyakorlata. Valamiféle egészségmegőrző stratégia alkalmazása a jelenlegi egészségi állapot javításának/fenntartásának célja mellett a jövőre vonatkozó célok megvalósításának az eszköze a kutatás résztvevői közül többenél is. A férfiak és a nők egészségmegőrzési stratégiájában vannak jellemző eltérések, a férfiak inkább inkonzisztensen viszonyulnak a dologhoz, a nők konzisztensebbek és olykor enyhe büntudat is érezhető náluk az egészségesnek gondolt életmóddal szembenő magatartásuk esetén.

Az otthon jelentése és szerepe az életminőségben

A kutatás résztvevői – 80 év körüli, egyedül élő budapestiek – beszámolóik szerint életüknek ebben a szakaszában jóval több időt töltenek otthon, mint korábban, a lakás vált a többségük életének súlypontjává. Ennek többféle okot tulajdonítottak, például a hanyatló egészségi állapot fizikai (pl. nehezebb mozgáskoordináció) és pszichikai következményeit (pl. elbizonytalanodás, félelemérzet), a kapcsolati háló szűkülését, a romló közbiztonságot, vagy éppen a társadalom idősellenesnek észlelt attitűdjét. Ez az otthon-orientált életmód azt is maga után vonja, hogy az idősek életminőségét erősen befolyásolja a lakókörnyezet (Düll 1995; Lawton 1975; Rowles, Oswald and Hunter 2003).

Az egyén a környezetével való interakciója során elhelyezi magát ebben a szociofizikai környezetben. Ennek a mentális reprezentációnak a meg- és rekonstruálása egy folyamatos tevékenység, mivel az egyén és a környezet is folyamatosan változik. Helykötődésnek nevezik azt a folyamatot, melyben a semleges „tér”-ből pszichológiailag interpretált „hely” lesz (Düll 2002). Az elemzésben a helykötődés és helyidentitás koncepciói fontos elméleti kereteket jelölnek ki az idősek otthon-értelmezéseinek, jelentésárnyalatainak, valamint az otthonnak az életminőség megélésében játszott szerepének a feltárásához.

A „szubjektív otthon” multidimenziós jelenség, amely (1) fizikai tér; (2) személyes tér és ezzel összefüggésben helyidentitás; (3) társas hely (Sixsmith 1986) valamint (4) vagyontárgy dimenziók és jelentésárnyalatokból tevődik össze.

Az interjúkból az szűrhető le, hogy az időseket az otthonuk valóban változatos módokon befolyásolja a szubjektív életminőségükben. Például azokon a kognitív mezőkön keresztül, amelyek az otthonosság biztonságérzetét nyújtják a maguk változatlanóságával és kiszámíthatóságával a bizonytalan külvilág ellenpontjaként egyfajta védelmi pufferzónát képezve a lakója köré.

A stabilitás, amit az otthon nyújt nagyon fontos egy olyan életszakaszban, ahol a változás bekövetkezésével a mindennapok realitásaként kell számolniuk, és amely életvilágokban a változás általában váratlan, és az életminőségre kedvezőtlen hatású. Az otthon az önmegvalósítás terepe is, az a hely, ahol a személyes normák és szabályok a legteljesebben tudnak érvényesülni. Részben az otthon stabil pont jellege miatt, részben az otthonhoz köthető rengeteg személyes emlék miatt az otthon az identitás egyik fontos megerősítő tényezője (Düll 2003), s ez az idősek esetében kiemelt fontosságú. Ezen túl az otthon maga az identitás egyfajta manifesztációja is azáltal, hogy azt a saját képükre formálva alakították ki hosszú idő alatt.

Az otthoni környezet kialakításában gyakran együtt dolgoztak a néhai házastársukkal – akinek a szimbolikus jelenléte részben pont a tárgyi környezet emlékeztető szerepe miatt is része a mindennapoknak. Ez a szimbolikus jelenlét gyakran meghatároz bizonyos viselkedési mintázatokat és befolyásolja a megélt érzelmeket, valamint olykor az otthoni környezet „érinthesetlenségét”.

Az idősek mindezek miatt tipikusan nagyon ragaszkodnak az otthonukhoz, a hátralévő éveiket ott szeretnék letölteni, nem egy közülük otthon is szeretne meghalni.

De ez az állapot törékennyé is válhat. Az otthonuktól ugyanis több ok miatt is elidegenedhetnek az idősek, és ezek között van olyan ok, ami jelentősen ronthatja az életminőségüket, például az, ha a független, autonóm életvitelüket érzik benne ellehetetlenülőnek. A problémára megoldást nem találó idősnél, a környezeti stressz feloldhatatlansága miatt szorongásos tünetek jelentkezhetnek, azaz csapdahelyzetet is jelenthet számára az otthon; így az általában pozitív helykötődés ambivalenssé válik, az otthonhoz való viszonyban jelentős elidegenítő tényezők jelennek meg.

Az egyedül élés azonban nem csak a korábban tárgyalt korlátlan önmegvalósítás és a saját norma- és szabályrendszer érvényesülését támogathatja, hanem – az otthon társas dimenziójában vizsgálva – előidézhetheti a társas kapcsolatokban érzett deficit kialakulását vagy eskalálódását is. Az életminőséget negatívan befolyásoló magányérzet azonban nem valósul meg „olyan könnyen”, mint ahogy azt a társadalmi gondolkodás az egyedül élő nagyvárosi idősekről alkotott sztereotípiákban elképzei, az idős kor és az egyedül élés a magányérzet szubjektív kialakulásának önmagukban nem „elégleges” feltételei.

Végül fontos megemlíteni, hogy többek számára – olykor csak utalásszerűen – az otthonuk olyan vagyontárgy, ami anyagi biztonságot nyújt. Ez a jövőbeni, potenciálisan felmerülő ápolási-gondozási szükséglet fedezeteként megnyugvást jelent az idős számára, oldja vagy enyhíti a stresszt, amit a bizonytalan jövőkép okozna.

Függetlenség, egyéni adaptációs stratégiák, vészforgatókönyvek

Az idősök életminőségét és szubjektív jól-létét az életvitelükben észlelt függetlenségük mértéke jelentősen befolyásolja, mert az autonóm, másoktól független életvitel megélése a *self*, az identitás számára pozitív visszacsatolást jelent (Leeson, Harper and Levin 2004). A függetlenség egyszerűen a másoktól való függés hiányát jelenti, ennek a fejezetnek az egyik központi kérdése a függetlenségnek vagy a függetlenség csorbulásának megélése, azaz ezek befolyása a szubjektív életminőségre.

A függetlenség és függés értelmezéseinek, a pszichológiai jól-létre gyakorolt pozitív vagy negatív hatásainak feltárásához érdemes Rotternek „a kontroll helye” (*locus of control*) koncepcióját alkalmazni (1972). Rotter belső kontrollnak nevezi azt, amikor egy esemény következményét, pozitív vagy negatív „jutalmát” az egyén a saját tevékenységnek vagy stabil jellemvonásának tudja be; és külső kontrollnak, amikor az egyén úgy észleli, hogy rajta kívülálló dolgok (szerencse, véletlen, sors, isteni beavatkozás, más személyek, körülmények sokasága, stb.) befolyásolják az események kimenetelét, függetlenül az ő tetteitől.

Ez a fejezet (1) az autonóm, másoktól független életvitelnek vagy e függetlenség csorbulásának szubjektív megélését; a függetlenség minél teljesebb megélése érdekében alkalmazott megküzdési-adaptációs stratégiákat – azaz a (2) lakókörnyezet átalakításának adaptációs stratégiáját; a (3) kommunikációs eszközök adaptív használatát; az (4) életmód és viselkedés megváltoztatásának adaptációs stratégiáját –; illetve a (5) független életvitel jövőbeni esetleges ellehetetlenülésével kapcsolatos vészforogatókönyveket vizsgálta.

A szakirodalommal összhangban az interjúkból is az a kép rajzolódott ki, hogy az idősök nagy fontosságot tulajdonítottak a függetlenségüknek – valószínűleg pont azért, mert olyan törekvénynek észlelték azt –, a minél teljesebb függetlenség fenntartásának és az arra való törekvésnek. A másoktól való függésbe kerülés frusztrációt, kudarcélményt és a sérülékenység érzetének tudatosulását okozhatja, a függetlennek, vagy a lehetőségekhez képest függetlennek észlelt életvitel viszont egy énerősítő pozitív visszacsatolást jelentett a számukra.

A függetlenség elsődlegesen a mindennapok tevékenységeiben, és különösen az önellátáshoz kapcsolható tevékenységek vonatkoztatási keretében nyert értelmet.

Jóllehet többen a személyes függetlenségnek a fizikai teljesítőképesség csökkenése miatt észlelt korlátozottságát is nehezen tudták megélni, az igazi veszélyt a döntéshozatali szuverenitásuk, az életük irányítására való képességük esetleges csorbulásában látták. A legnegatívabb forogatókönyv számukra a döntési kompetencia elvesztése, amit általában a kognitív képességeik leépüléséhez (pl. demencia vagy Alzheimer-kór miatt) vagy valamilyen agyi katasztrófához (pl. sztrók) kötöttek. De olyanra is voltak példák, amikor a döntési hatalmukat a társas környezet korlátozta. Az észlelt kontrollvesztés önmagában is stresszt generálhat, de e mellett konfliktushoz is vezethet a nem kívánt befolyást gyakorló, vagy gyakorolni akaró személyekkel.

Az autonóm döntéshozatal és erős kontroll-érzet ugyanakkor csökkenteni tudta például a fizikai-önellátási dimenzióban tapasztalt függésbe kerülés negatív hatásait a pszichológiai jól-létre.

A függetlenség harmadik terepeként az anyagi függetlenség jelentkezett. Az idősök egy része számára az identitásuk fontos része, hogy be tudják osztani a nyugdíjukat, és többen is a szocializációjukra, a múlt tapasztalataira – különösen a háború alatti és a háborút követő évek nélkülözéseire – vezették vissza ezt az akár a kevésből is kijövő képességüket és attitűdjüket.

A függetlenség fenntartására változatos megküzdési stratégiákat alkalmaztak, melyek egyike a személy-környezet összeillésének (Dúll 2002) csökkenését kompenzáló stratégia a fizikai környezet (Széman és Pottyondy 2006) vagy a viselkedés adaptációjával.

A lakókörnyezet adaptációjának koncepciója többük számára eleve idegenül hangzott. Néhányuknak a saját tapasztalata (pl. kisebb baleset) tette „életközeli” a koncepciót, és amiatt valószínűleg meg környezet-adaptációt, így téve stresszmentesebbé és biztonságosabbá a környezetet. A környezet-optimalizáció azonban nem egy magától értetődően, „tankönyvszerűen” pozitív hozadékokkal bíró forogatókönyv. Sikerét több járulékos körülmény is befolyásolja, így függ például az átalakítás levezénylése során észlelt személyes befolyás mértékétől; az átalakítással járó „vesződség” mértékétől; magától az új környezet észlelt megfelelőségétől; a biztonságérzet növekedésétől, esetleg az idősben akaratlanul is előhívott és tudatosított veszélyeztetettségérzet kialakulásától.

Többen a környezet-személy összeillés problémáját az egyéni viselkedés felől közelítették meg, és tudatosan kerülték a balesetveszélyt, vagy az összeillést egyéb praktikákkal, kreatív alkalmazkodással optimalizálták.

A függetlenség elvesztésének forgatókönyvéről való gondolkodás némelyeknél olyan stresszt okoz, hogy inkább el is kerülik ezeket a gondolatokat. Mások többé-kevésbé körvonalazódó forgatókönyvvel rendelkeznek, sőt, van, aki már most pénzt tesz félre a jövőbeni gondozására. Olyan résztvevője is volt a kutatásnak, aki a problémára a gondozás és felügyelet biztonsága miatt az idősek otthonába költözést tartotta a lehetőségei szerinti legjobb válasznak.

Társas és társadalmi támogatás

A társas támogatás keresése és igénybevétele a problémákkal, a problémák által okozott stresszel való megküzdés egyik hatékony eszköze (Thoits 1995), s a személyen kívüli megküzdési módok közül talán a legfontosabb (Pikó 1997). A társas támogatás főként kognitív (pl. információforrás), affektív (pl. érzelmi-megerősítő) és instrumentális (pl. praktikus) formákat ölthet. Nem feltétlenül kell, hogy állandóan realizálódjon az idős személy életében a társas támogatás aktusa, a pszichológiai jóléthez sokszor elegendő az a tudat, hogy a támogatás készenléti állapotban van, könnyen hozzáférhető (Thoits 1995; Utasi 2002). A társas támogatás szubjektív megélése függ az észlelt támogatáspotenciáltól, melyben a támogatást nyújtani képes és hajlandó személyek hálózatának mennyiségi (van-e aki segítsen) és minőségi elemei (mennyire tölti be a megküzdés társas szerepét) egyaránt fontosak, valamint az is, hogy egyén mennyire elégedett a kapott támogatással, egyáltalán igényli-e azt (Pikó 1997).

Ebben a fejezetben az informális és formális támogatási formákkal kapcsolatos attitűdöket, elvárásokat, valamint a támogatások megvalósulását segítő és gátló tényezők feltárását kíséreltem meg úgy, hogy külön alfejezetekben tárgyaltam az *(1) informális és (2) formális támogatási formákat*, kitérve a köztük lévő határ olykor elmosódó jellegére; valamint a támogatások megvalósulását *(3) elősegítő és (4) azt gátló tényezőket*.

A kutatás résztvevői a támogatási igényük kielégítését elsődlegesen az informális kapcsolatrendszerükön keresztül, a társadalmi tökéjüket mozgósítva próbálták meg megoldani. A támogatás megvalósulása nem feltétlenül és automatikusan egy „pozitív összegű játszma” az abban részt vevők (támogatott / támogató) számára, annak lehetnek nem szándékolt negatív következményei is. Az időseknek néha titokban kell elvégezniük bizonyos tevékenységeket, mert a szeretteikkel konfliktust okozna, ha megtudnák, hogy ilyen veszélyes „mutatványokat” végez a szerintük ezzel veszélyhelyzetbe kerülő, vagy a vélt csökkent teljesítőképességéhez képest magát túlvállaló idős rokon. Ha azonban az idős személy alkalmasnak érzi magát az adott tevékenység elvégzésére, akkor a felajánlott támogatást szükségtelen, a méltóságát veszélyeztető gyámkodásnak érezheti.

A támogató személy – ideális esetben – bizalmas, intim viszonyban van az idős személlyel; empátiával fordul felé; ismeri a szükségleteit; és egyenrangú viszonyban állnak. Mindezek mellett jól jön a támogatás minél harmonikusabb megvalósulásához, ha a kapott támogatást a reciprocitás elve szerint visszafelé irányuló támogatás is kíséri, vagy kíserte korábban.

Érdeemes megjegyezni az informális támogatói személyek kapcsán, hogy a granovetteri „gyenge kötés”-ek – amelyek fő hasznát az egyén számára az erős kötésekkel definiált információtól szegregált csoportjától eltérő információkhoz való hozzáférésben jelölte meg (Granovetter 1973) – nemigen jelenhettek meg az interjúkban, mint az információhoz való hozzáférés jelentős csatornáit, mert maguk a gyenge kötések is nagyrészt hiányoztak, vagy aránytalanul kevésnek tündek. Ez azzal függhet össze, hogy a kutatás résztvevői prioritizálták, hogy kivel, kikkel tartanak kapcsolatot, és arról számoltak be, hogy sok régi „gyenge kötés”-alapú kapcsolatuk végletesen elgyengült és elszakadt (kihűlt), lemorzsolódott, és a véletlen újratálcázások esélye minimálisra csökkent. Esélyt az új kapcsolatok teremtésére – és bennük erőforrások elérésére – például a nyugdíjasklubba vagy valamilyen közösségbe járás jelenthetne, azaz a kapcsolatok tudatos keresése. Ez azoknak emelhetné különösen az életminőségét, akiknek nincs, vagy elégtelen az informális társas támogatói körük.

A támogatás formális szervezeti forrásainak (pl. önkormányzat, civil szervezetek) igénybevétele nem volt jellemző a mintában. Eleve keveset tudtak arról, hogy egyáltalán milyen segítséget nyújthatnának ezek a szervezetek, mert nem is nagyon merült fel bennük, hogy hozzájuk forduljanak segítségért, és ebben a személyes tapasztalataik keveredtek az előítéletekkel. Többségükben nem bíztak a hivatásos segítségben, mert személytelennek, látszattevékenységet végzőnek, szakszerűtlennek, az igényeiket nem kielégítőnek, bürokratikusnak, az igénylés folyamatát és az elbírálási mechanizmusait pedig átláthatatlannak tartották. Azokban merült fel reális opcióként a formális támogatói szervezetekhez fordulás, akiknek nem volt potenciálisan mozgósítható informális támogatói network-je, ők meg is előlegezték a bizalmat e szervezeteknek.

Külön meg kell említeni az általam a formális támogatók közé sorolt – fizetségért felfogadott – bejárónókkal-gondozónókkal való kapcsolatot, amelyek gyakran az eredeti-formális támogatói szerepnél is fontosabb megerősítő-érzelmi informális támogatás forrásává válik.

Társas és közösségi részvétel

Az idősök életminőségének fontos tényezője a társas és közösségi részvétel (Jang, Mortimer, Haley and Borenstein Graves 2004; Losonczy 1995), Rowe és Kahn „sikeres idősödés” modelljében (1997) pedig – az életbe való aktív bevonódás részeként – kiemelt helyen szerepel. A minél teljesebb időskori részvétel az idősökkel kapcsolatos közpolitikai céloknak is hangsúlyos eleme (WHO 2002).

A kutatás résztvevőinek életében az idősődéssel együtt járó változások egyik legmarkánsabb vonulata éppen a társas és közösségi részvételük átalakulása. A változás jellemzően az egykor gyakrabban végzett részvételi tevékenységek visszaszorulásában vagy visszaszorításában, nem ritkán teljes feladásában, ezáltal az egykori részvételi formák változatosságának és gyakoriságának a csökkenésében manifesztálódik.

Ezekkel a tipikus jelenségekkel párhuzamosan az aktív kapcsolatrendszerük zsugorodásáról is beszámoltak a kutatás résztvevői. Emiatt, és az egyedüli életvitelük miatt a társas részvétel kontextusában is érdemes megvizsgálni a magány megtapasztalásának és az ellene való küzdelemnek a változatosságát. Fontos újra rögzíteni, hogy bár a kutatás résztvevői egyedül élnek, nem tekinthetők automatikusan elmagányosodottnak. Az egyedül élés egy objektív meghatározás, a magány pedig egy szubjektív érzet, ami nem feltétlen alakul ki, vagy csak időszakosan jelentkezik az ezt érző személy életében (Peplau and Perlman 1978).

Az idősödő emberek részvételének története azonban nem csupán a részvétel csökkenésének a története. Megjelennek új részvételi formák is, mert a valakihez/valakikhez tartozás igénye többé-kevésbé megmaradt bennük, és ezt részben új kifejezési formákon keresztül gyakorolják.

A társas és közösségi részvétel tárgykörének kibontását a részvételt (1) akadályozó tényezők áttekintésével kezdtem, majd külön kitértem a (2) proaktív visszavonulás jelenségének interpretatív leírására. Ezeket a (3) részvételt támogató tényezők; a (4) magányérzet csökkentésére vagy kialakulásának megelőzésére irányuló társas megküzdési stratégiák; valamint az (5) új típusú részvételi formák tárgyalása követi.

Az idősök életében a társas részvételük csökkenése a tipikus mintázat, melyet egy sor belső, az egyén szintjén beazonosítható nehézség mellett változatos külső tényezők is gátolnak. A rossz egészségi állapot mellett a társas részvételben potenciális társak – különösen a néhai házastárs – elvesztése mellett egy sor környezeti (fizikai akadályok) illetve társadalmi-kulturális (embertársak közönye, bűncselekmények áldozatává válás esélye, valamint a közösségi terek pszichológiai vetületei) akadály is csökkenti az idősök részvételi kedvét és esélyeit.

A részvételt gátló tényezők egyes elemei analitikusan gyakran oppozícióba állíthatók a részvételt támogató tényezőkkel, például a jó szubjektív egészségi állapottal, az általános motivációval, vagy éppen a kiterjedt és/vagy élő szomszédsági vagy baráti kapcsolatrendszerrel.

Érdekes jelenség a „proaktívként” jellemezhető visszavonulás a társas interakcióktól, melynek jellemzője, hogy az egyfajta elidegenedési folyamat eredménye, amit gyakran a környezet valamilyen negatív tényezője vált ki. Ezek az okok változatosak, a legfontosabbak közé a társadalomban uralkodóknak észlelt érték- és normarendszer megértésének és elfogadásának nehézségei; az intergenerációs kapcsolatok hiányosságai; az idősökkel szemben észlelt negatív előítéletek; valamint a társadalom éles politikai kettéosztottsága tartoznak. Különböző betegségek testi jegyei, az érzékszervek romlásának és a kognitív kapacitás csökkenésének identitást kikezdő tulajdonságai is gyakran a társas interakciók kerülésére készíthetik az idős személyeket.

A kialakult magányérzet ellen direkt és valamennyire tartós – azaz egy adott személlyel ismétlődően megvalósuló – társas interakciókat kereső stratégiák nem mutatnak nagy változatosságot, erre szinte csak intézményi keretek vannak, a nyugdíjasklub

és az idősek otthona, illetve kivételként élettársi kapcsolat létesítése. Új barátokra, vagy csak tartós ismerősökre szert tenni nemigen van lehetőségük, de a lehetőségek mellett bizonyos pszichológiai akadályokat is le kell küzdeniük.

A társas részvételben bekövetkező változások nem kizárólag csökkenésként írhatók le, abban beazonosítható egy minőségi hangsúlyáthelyezés is, amely során a számukra fontos és általában régóta fenntartott kapcsolataikat próbálják a legteljesebben megélni.

További érdekes elemét jelentik az idősek részvételének a változatos manifesztációjú, új típusúnak vagy átalakulónak minősíthető részvételi formák. Ezek között vannak inkább gondolatban meg- és átélt, befelé irányuló kontemplatív jellegűek is, melyek a külső megfigyelő számára általában hozzáférhetetlenek. Ilyen sajátos jelentésréteggel megtöltött dolog lehet például a közterületi sétánál a séta helyszíneinek kiválasztása, vagy azok a motivációk, értelmezések és jelentéstudajdonítások, amelyeket az ilyen szemlélődő részvétel mögött meghúzódhatnak (pl. az egyéni és a generációs emlékezet számára fontos és jelentős személyekhez, helyszínekhez és eseményekhez fűződő emlékek felidézése).

Az egyén számára sajátos értelemmel bíró tevékenységeknek a magányérzet elkerülésében játszott szerepe – az unaloműzésen vagy az örömszerzésen keresztül – szintén egy érdekes jelensége az egyedül élő idősek életvilágának. Az „értelemmel felruházás” szubjektív aktusa olyan hétköznapi és földhözragadt tevékenységekben is hozzáadott értelmet talál, mint a házimunka, mely a gondolatelterelő megküzdési stratégiák részeként akadályozza a magányérzet kialakulását vagy segíti annak elfojtását.²

Lehetnek ugyanakkor negatív hatásai a szubjektív életminőségre – nyugtalanság, feszültség és zaklatottság képében – annak, ha az idős személy nem képes akár a (rég)múlt, akár a jelen társadalmi eseményeit mentálisan feldolgozni. Hosszú életük egyik járulékos következménye, hogy sok mindent megélték a XX. század fordulatos és időnként tragikus magyar történelmében, sok mindennek voltak szem- és fültanúi, és ezek mentális feldolgozásával a kutatás több résztvevője küszködött még az új század elején is az interjúk tanúsága szerint.

AZ ÉRTEKEZÉS CÉLJAI ÉS AZ EREDMÉNYEK ALKALMAZHATÓSÁGA

Úgy érzem, hogy az értekezés azon célkitűzését, hogy egy megértő-interpretatív narratívát felállítva tegyem plauzibilissé és az olvasó számára némileg átélhetővé az egyedül élő budapesti idősek életét, sikerült teljesíteni. Természetesen nem elvárható, hogy az értelmezések és megállapítások mindegyikével egyetértsen az olvasó, de úgy érzem, hogy a saját interpretációs pozícióm egyértelműen volt definiálva, és ahhoz végig következetesen igazodva egy koherens dolgozatot sikerült írnom.

Úgy gondolom, hogy az értekezésben lefektetett – az egyedül élő 80 év körüli budapestiekről szóló – narratíva viszonylag jól „működne” más magyarországi nagyvárosi környezetben egyedül élő hasonló korúak – és hasonló generációba tartozók – esetében is. Ezzel szemben például a nem egyedül élő budapesti 80 év körülieknek, vagy a falvakban és tanyavilágban élő 80 év körüli egyedül élőknek az életminőség-narratívája több olyan lényeges sajátossággal bírna – minőségileg is más egyéni hangsúlyok, perspektívák, tapasztalatok, jelentések, szerepek és interakciók felbukkanásával –, ami az elemzésemből szükségszerűen hiányzik.

REFLEXIÓANALÍZIS ÉS A KUTATÁS HITELESSÉGE

A konstrukcionista paradigma talaján álló kutatók magától értetődőnek veszik, hogy ők maguk is részei annak a tudásnak, ami létrejön a kutatás során. Részei egyrészt az interpretációs szerepük miatt, de részei a miatt is, hogy az a kép, ami róluk a kutatás résztvevőiben kialakul befolyásolhatja az általuk megosztott tudás minőségi és mennyiségi összetevőit. Megvizsgálva az interjúkészítők és adatelemzők szerepét arra jutottam, hogy nincs tetten érhető szisztematikusan torzító hatásuk, hatásunk. Az általam legjellemzőbbnek gondolt fiatal – generációkkal fiatalabb – életkora az interjúkészítőknek talán az interjúk intimitásszintjét is növelte.

Az értekezés záró fejezetében a kutatás és elemzés hitelességének kérdéseit is áttekintem, olyan eljárásokat említve, amelyek hozzájárulhattak a hitelesség növeléséhez.

² A magánnyal kapcsolatos értelmezések és az azzal való megküzdési stratégiák összefoglalásához: Kucsera (2011).

EPILÓGUS

A szubjektív életminőség holisztikus képének felrajzolására vállalkoztam, amely egy átfogó és sokrétű elemzést tett szükségessé. Munkámban azt az egyensúlyi állapotot kellett megtalálnom, amelyben az egyes tárgykörök kellő mélységben voltak tárgyalva; és egy tárgykör vagy részprobléma sem volt a többihez képest „túlzott” mélységig boncolgatva. Ennek a kompromisszumnak a megvalósítása külön kihívás volt – és ez a holisztikus megközelítésnek bizonyos értelemben a hátránya is –, mert minden tárgykör, sőt azok egyes résztémái is önálló kutatási problematikaként teljesen legitim és izgalmas kutatási problémák lehettek volna, melyek mindegyikének jelentős irodalma is van.

Abban bízom, hogy a dolgozat tartalmaz olyan gondolatokat és támpontokat, amelyek egy-egy jövőbeni célzott kutatásban hasznosak lehetnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Albert F. és Dávid B. (2007). *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.

Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory. A practical guide through qualitative analysis*, London: Sage Publications.

Dúll A. (1995). Az otthon környezetpszichológiai aspektusai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 35 (5–6), 345–377. p.

Dúll A. (2002). Kísérlet egy tranzakcionális környezetpszichológiai fogalom operacionalizálására: a lakó-otthon összeállítás empirikus vizsgálata I. A kutatás elméleti háttere. *Pszichológia*, 22 (1), 57–106. p.

Dúll A. (2003). A tárgyi környezet pszichológiája – A pszichológia új tárgya. In: Kapitány Á és Kapitány G. (szerk.). *Tárgyak és társadalom II. Kapcsolatok: a tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései*, Budapest: Magyar Iparművészeti Egyetem, 6–31. p.

EUROSTAT (2008). Ageing characterises the demographic perspectives of the European societies [Electronic Version]. *Population and social conditions*. URL: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-08-072/EN/KS-SF-08-072-EN. PDF. Letöltve: 2008-10-10.

Ferge Zs. (2000). *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360–1380. p.

Gyukits Gy. és Ürmös A. (2002). Társadalmi egyenlőtlenségek és egészségi állapot. In: Szántó Zs. és Susánszky É. (szerk.). *Orvosi szociológia*, Budapest: Semmelweis, 48–65. p.

Heller Á. (2006). A panasz kultúráról. *Szombat*, április, 18, 12–13. p.

Iván L. (2002). Az öregedés aktuális kérdései. *Magyar Tudomány*, XLVIII(4), 412–418. p.

Jang, Y., Mortimer, J. A., Haley, W. E. and Borenstein Graves, A. R. (2004). The role of social engagement in life satisfaction: Its significance among older individuals with disease and disability. *Journal of Applied Gerontology*, 23 (3), 266–278. p.

KSH (2004). *Népszámlálás 2001. 20. Az időskorúak életkörülményei*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

- Kucsera Cs. (2008). *Egyedülálló, idős budapestiek szubjektív életminősége*. PhD értekezés, Budapest: ELTE.
- Kucsera Cs. (2011). Egyedül élő budapesti idősek magányhoz való viszonya. In: Dupcsik Cs., Kovách I., P. Tóth T. és Takács J. (szerk.) *Szociológiai Tanulmányok*, 1, 11–23. URL: http://www.socio.mta.hu/dynamic/st_soc_1.pdf. Letöltve: 2012-02-25.
- Lakatos M. (2000). A családi kapcsolatok és a fizikai aktivitás szerepe az időskorúak életében. In: Szűcs Z. (szerk.). *Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon*, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 67–82 p.
- László V. és Falus A. (2002). Az öregedés sejtani és genetikai alapjai. *Magyar Tudomány*, XLVIII(4), 406–411. p.
- Lawton, P. M. (1975). *Planning and managing housing for the elderly*. New York: John Wiley & Sons.
- Leeson, G. W., Harper, S. and Levin, S. (2004). *Independent living in later life: Literature review*. London: Department for Work and Pensions. Crown copyright.
- Losonczy Á. (1995). Az öregek sorsa a váltakozó múltak jelenidejében. In: Lévai K. (szerk.). *Kötet az idősekről. Esély füzetek 2*. Budapest: "ESÉLY" Közösségfejlesztő és Családsegítő Szolgálat, 9–46. p.
- Peplau, L. A. and Perlman, D. (1978). Blueprint for a social psychological theory of loneliness. In: Cook, M. and Wilson, G. D. (eds.), *Love and attraction*, Oxford: Pergamon, 101–110. p.
- Pikó B. (1997). Coping - társas kapcsolatok - társas coping. *Pszichológia*, 17 (4), 391–399. p.
- Rotter, J. B. (1972). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. In: Rotter, J. B., Chance, J. E. and Phares, E. J. (eds.). *Applications of a social learning theory of personality*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 260-295. p.
- Rowe, J. W. and Kahn, R. L. (1997). Successful aging. *The Gerontologist*, 37(4), 433–440. p.
- Rowles, G. D., Oswald, F. and Hunter, E. G. (2003). Interior living environment in old age. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*, 23, 167–194. p.
- Sixsmith, J. (1986). The meaning of home: an exploratory study of environmental experience. *Journal of Environmental Psychology*, 6 (4), 281–298. p.
- Széman Zs. és Pottyondy P. (2006). *Idősek otthon. Megszokott környezetben, nagyobb biztonságban*. Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat Egyesület.
- Thoits, P. A. (1995). Stress, coping, and social support processes: Where are we? What next? *Journal of Health and Social Behavior*, 35 (Extra Issue: Forty Years of Medical Sociology: The State of the Art and Directions for the Future), 53–79. p.
- Tróznai T. és Kullmann L. (2003). Életkor és életminőség. In: Kovács M. (szerk.). *Időskori depresszió és szorongás*, Budapest: Springer Tudományos Kiadó, 30-37. p.
- Utasi Á. (2002). *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.
- WHO (2002). *Active ageing: A policy framework*. Geneva: WHO.

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK ÉS A TÉMA INDOKLÁSA

Disszertációmban a magyar elitértelmiség reputációjának kialakulásával foglalkozom. Azt a kérdést próbálom megválaszolni: hogyan lesz valakiből híres és tekintélyes értelmiségi véleményformáló?

Elemzésem fókuszában a magyar értelmiségnek az a csoportja áll, amely – legalábbis a nyilvános véleményformálás szintjén –, feladatának tekinti a közügyekben való részvételt. Ez a csoport a véleményformáló értelmiség. Ennek az értelmiségi csoportnak az elitjét, a legtekintélyesebb, legnagyobb hatású intellektueleket vizsgálom. Abból indulok ki, hogy e csoport elitjének meghatározása elsősorban nem intézményi vagy pozicionális kritériumok alapján, hanem a reputáció alapján lehetséges. A reputációs elitmeghatározás lényege, hogy a kiválasztás egy adott csoporthoz tartozó személyek véleményén alapul arról, hogy kik ennek a csoportnak a legmegbecsültebb, legbefolyásosabb tagjai.

Disszertációmban emellett érvelek, hogy a reputáció alapvető jelentőséggel bír a kulturális mezők, és így az értelmiségi mező működésében is. Olyan szerveződési mechanizmusnak tekinthető, mely nélkül maga a kultúra működése válna lehetetlenné. Úgy vélem, ha jobban megértjük, hogyan termelődik a reputáció, magát az értelmiségi mező működését értjük meg jobban. Elemzésemmel ehhez szeretnék hozzájárulni.

Az értelmiségi elit, és általában az elitek kutatásának fontosságát szinte szükségtelen hangsúlyozni. Minden társadalom számára létfontosságú kérdés, hogy milyenek azok a csoportok, melyek döntései, befolyása a többi társadalmi csoport életére is állandó kihatással van. A mai magyar társadalom nagyfokú és jogos bizalmatlansága a politikai és gazdasági döntéshozókkal szemben különösen időszerűvé teszi az intellektuel elit autonómiájának kérdését.

Az elitértelmiség reputációjának kérdését két irányból lehetett volna megközelíteni. Az egyéni életutak mélyinterjú elemzése választ adhatott volna arra, hogy milyen személyes jellemzők, az egyéni döntések, karrierutak és élethelyzetek milyen kombinációja vezet a siker, a személyes reputáció felé. Hiszen kétségtelen, hogy az értelmiségi elitnek, mint minden más elitcsoportnak a rekrutációjában a társadalmi környezet meghatározó ereje mellett az egyéni tehetség és a meglévő lehetőségek kibontakoztatásának képessége is óriási szerepet játszik.

Az én megközelítem azonban az egyéni érdem és az egyéni döntések helyett a reputáció termelődésének strukturális mechanizmusaira helyezi a hangsúlyt. Az elitértelmiség társadalmi csoportját a kulturális eliten keresztül közelítem meg, amellett érvelve, hogy a véleményformáló értelmiségi elit a kulturális elit része.

Disszertációm első fejezetében az értelmiség fogalmának definiálásához az értelmiséget társadalmi szerepek összességéként azonosítom. Az értelmiség különböző társadalmi szerepeit a szakirodalomban megjelenő különböző értelmiség-definíciók rendszerezésével különítem el egymástól (1. ábra).

Az értelmiségi legtagabb definíciója magasan képzett, szellemi munkával foglalkozó személyt jelöl. Az ennél eggyel szűkebb definíciók csak azokat sorolják az értelmiséghez, akik valamilyen módon részt vesznek a kultúra termelésében, azaz alkotnak. Az alkotás fogalmát ezek a definíciók általában azért elég szélesen alkalmazzák ahhoz, hogy ne csak tudósokat vagy művészeket tekinthessenek értelmiséginek – egy mérnök vagy akár egy óvónő is végezheti alkotó módon a munkáját.

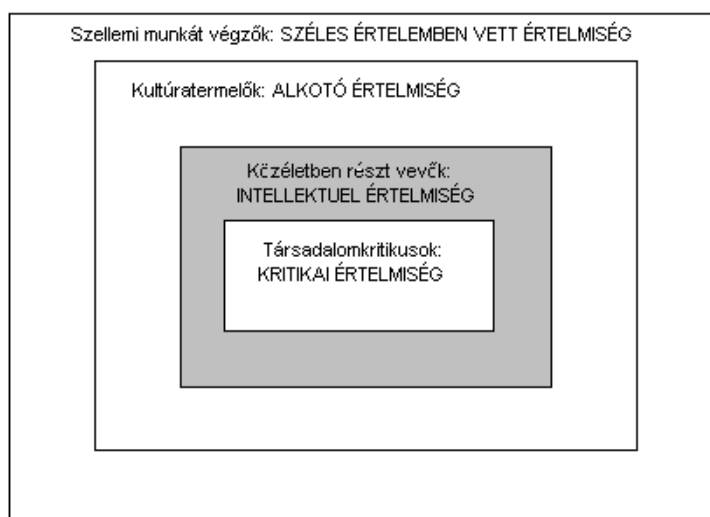
* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

¹ Doktori értekezés tézisei, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitikai Intézet, Szociológia Doktori Iskola, Budapest, 2011, témavezető: Kovách Imre DSc.

A definíciók következő köre a közéleti szerepvállalást érinti. A diplomás, kreatív munkát végzők zöme nem formál véleményt a közügyekről a nyilvánosságban, értelmiségi tekintélyére támaszkodva. Az értelmiségnek az a kisebbsége, mely ezt megteszi, nevezhető az intellektuelek csoportjának.

Végül az értelmiségdefiníciók közül a legszigorúbbak azok, melyek az értelmiség társadalomkritikai attitűdjének szükségességét hangsúlyozzák. Ezek az egész értelmiségnek csak egy igen szűk szeletét, a kritikai értelmiséget foglalják magukba.

1. ábra. Értelmiségdefiníciók

E szerint a csoportosítás szerint tehát a kritikai értelmiség az intellektuel csoport része, az intellektuelség kritériumának azonban csak a közügyekről való véleményformálás tekintem, az nem feltétlenül szükséges – bár a gyakorlatban gyakran előfordul –, hogy az intellektuel véleménye a fennálló viszonyokkal szemben kritikus legyen.

Az intellektuelség további kritériuma, hogy az intellektuel a közügyekről alkotott véleményét a személyes ismeretségi körénél szélesebb körben ismertté akarja tenni. Ezt az intellektuelek kezdettől fogva a sajtó segítségével érték el.

A továbbiakban tehát *intellektuelnek* nevezem az eszméket termelő és/vagy terjesztő értelmiségnek azt a csoportját, mely a széles nyilvánosságban (a médiában) a közügyekről való véleményformálás képességével és befolyásával rendelkezik.

A különböző értelmiségi szerepek bemutatása, és az intellektuel definiálása után disszertációmban az értelmiséggel, mint társadalmi csoporttal foglalkozó elméleteket ismertetem. Az értelmiség társadalmi struktúrában elfoglalt helyével kapcsolatban több elméleti vonulatot különböztethetünk meg. Az *osztályalapú elméletek* az értelmiség társadalmi osztályokhoz való viszonyával foglalkoznak (pl. Gramsci 1965, Mannheim 1975). Vannak közöttük, melyek osztályhatalomra törekvést tulajdonítottak az értelmiségnek (Konrád – Szelényi 1974), más elméletek inkább a szimbolikus dominanciára helyezték a hangsúlyt, úgy véelve, hogy az értelmiség kulturális hegemoniájának segítségével próbálja őrizni társadalmi pozícióját (Gouldner 1979). Az osztályelméletből felhasználható legfontosabb fogalom a *kulturális tőke*, mely amellet, hogy az értelmiség legfontosabb erőforrása, egyúttal strukturáló tényezője is az értelmiség hierarchiájának.

Az *elitelmélet* egyes fogalmai, megállapításai az osztályelmülethez hasonlóan szintén erősen hatottak az értelmiségkutatásokra. Az értelmiség elitként való értelmezésének régi hagyománya van. Az elit-elméleti szakirodalom az elit tagjának általában azt tekinti, aki részt vesz az egész társadalmat érintő döntések meghozatalában (Higley et al. 1991). A részvétel azonban nem szűkíthető a formális döntéshozatalra. Már a legkorábbi elitelméletek figyelembe vették azt, hogy a formális döntéshozatalban való részvétel mellett a befolyás más formái is érvényesülnek az elitben (Pareto 1963). A kultúra alakítása az egész társadalmat érintő folyamat, ebből a szempontból tehát az értelmiség elitjét a társadalmi elit részének tekinthetjük. Ezt tükrözi az az általánosan elfogadott osztályozás is, mely az elitet politikai, gazdasági és kulturális szegmensre osztja. Disszertációmban az elitelméletnek azokat az alapvető megállapításait ismertetem, melyek szükségesek az *elit*, a *kulturális elit* illetve az *elitértelmiség*

fogalmainak tisztázásához. Az elitelmélet legfontosabb hatása, hogy az értelmiségen belül magától értetődően beszélhetünk értelmiségi, illetve *intellektuel elitről*, mely a kulturális tőke által strukturált hierarchia csúcsán áll.

Az osztály- és elitelméletek mellett a harmadik bemutatott elméleti koncepció a társadalmi mezők elmélete, mely az értelmiségre szintén jól alkalmazható. A mezőelmélet a másik két elméleti vonulattól abban különbözik, hogy nem az értelmiségnél a többi társadalmi csoporthoz való viszonyára, hanem az értelmiség belső struktúrájára, működési mechanizmusaira helyezi a hangsúlyt, ezért disszertációm szempontjából különösen fontos. Bourdieu mezőelméletéből (Bourdieu 1983) származik ugyanis az *értelmiségi mező* fogalma, mely számomra a legalkalmasabb keretet nyújtja az értelmiség csoporthatárainak és belső szerveződési sajátosságainak megragadására.

Disszertációm második fejezetében kísérletet teszek a XX. századi magyar értelmiségről szóló legfontosabb elméletek bemutatására. A tőke-, mező- és elitelméletek a magyar értelmiség-szociológiára is erősen hatással voltak. A szocializmus korszakára vonatkozó legnagyobb hatású értelmiségelmélet az új osztály-elmélet egyik legmeghatározóbb műve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (Konrád – Szelényi 1989) volt. A rendszerváltással kapcsolatban viszont a legnépszerűbbnek a rendszerváltást elitváltásként értelmező elméletek bizonyultak. Ezek közül ebben a fejezetben azokkal foglalkoztam, amelyek kitértek az értelmiségnél az elitváltásban játszott kitüntetett szerepére (Szelényi et al. 1995, Szalai 1998). A rendszerváltást követő időszak értelmiséggel kapcsolatos írásai közül azokra fókuszálok, melyek az intellektuel szerep betöltőivel foglalkoztak (Bozóki 1994, Körösi 1996, Pokol 1994). Ezekben az évtizedekben az értelmiség dominanciájának csökkenése speciálisan kelet-európai módon ugyan, de hasonló, az intellektuel szerepbe kódolt problémákat hozott felszínre, mint amelyek a nyugati intellektueket hanyatlásának érzését is kiváltják. A fejezet utolsó részében bemutatok két, az értelmiség belső struktúráldásával foglalkozó írást (Szalai 2007 és Kapitány – Kapitány 1998), majd amellel érvelek, hogy a társadalmi mezők elmélete megfelelő értelmezési keretet nyújthat a magyar értelmiség belső viszonyainak elemzéséhez is.

Az általános elméleti keret felállítása és a magyar értelmiségi mezővel kapcsolatos tézisek áttekintése után disszertációm harmadik fejezetében a reputáció fogalmával foglalkozom. Az értelmiségelméletek közül a reputációt leginkább a mezőelméleti megközelítés hangsúlyozza. Bourdieu megközelítésében a reputáció a kulturális tőke dominálta társadalmi mezőkben a javakért folytatott küzdelem állásának mutatóját jelentette, mely jelzi birtoklójának a mezőben elfoglalt pozícióját. Ugyanakkor az intellektuek reputációja nem csak az értelmiségi mezőn belül, az ottani hierarchia szempontjából fontos, hanem a nyilvánosságban megjelenő befolyásuk, véleményformálásuk alapjául is szolgál, tehát a mezőnek a társadalmi környezettel való viszonyában is vizsgálendő.

A reputációval foglalkozó fejezetben megvizsgáltam a reputáció általános fogalmát, majd áttekintettem a reputációnak speciálisan a kulturális életben betöltött jelentőségével foglalkozó irodalmat. A szakirodalom alapján azt állíthatjuk, hogy a kulturális életben a reputáció jelenléte alapvető működési feltétel. A különböző kulturális szféráknak megvannak a maguk reputációtermelési sajátosságai. Először a tudományos, azután az irodalmi, végül az intellektuel reputáció termelődését elemeztem.

Egy kulturális mező autonómiájának fokát jól jelzi, hogy mennyire van önálló, mezőn belüli reputációtermelése. Az olyan kulturális területeken, mint a tudomány, vagy az úgynevezett magas kultúra, ahol behatárolható azoknak a köre, akik a reputáció termelésében részt vesznek, annak mechanizmusai a jórészt a közösség belső normarendszerétől függenek. A meritokratikus reputációtermelődést azonban torzíthatja a verseny hiánya, melyet okozhat az adott mező túlzottan hierarchikus viszonyai vagy centralizációja, illetve, az is, ha valamely külső (gazdasági, politikai) erő csorbítja a mező autonómiáját. A politikai hatalom beavatkozása nyomán például a tudományban és a művészetben is gyakran elválnak a hivatalos és az informális reputáció.

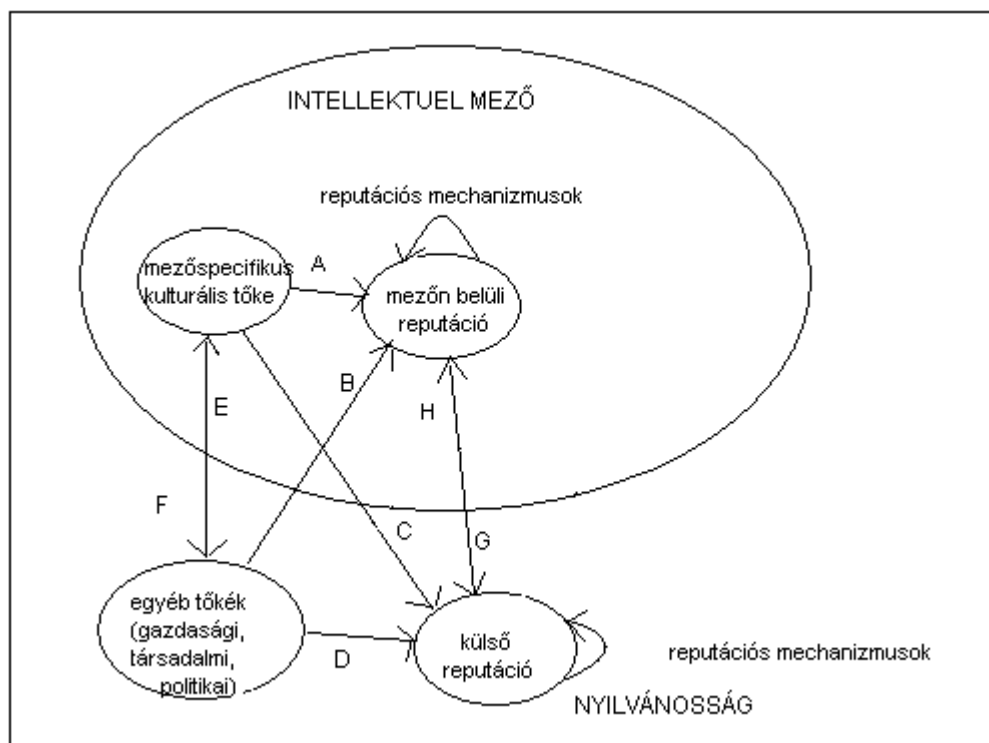
Az intellektuel mező nyilvánosság felé való nyitottsága miatt annak kapcsán kétféle reputációtípust különítettünk el: szétválasztható a belső, értelmiségi közönség közötti reputáció (Kadushin 1974), és a külső, nyilvánosságon keresztül nyert hírnév (Posner 2001). Az értelmiségi közönség közötti reputáció az olyanfajta reputációtípusokkal hasonlítható össze, mint a tudományos vagy a magaskultúra mezőjében kialakuló reputáció. Az intellektuel mezőben a folyóiratok – akárcsak a tudomány és az irodalom területén – kapuőr szerepet játszanak. A mezőt az alkotók és a legitimátorok – szerkesztők, kritikusok – közötti viszony hierarchizálja. A mező legnagyobb reputációval bíró tagjai egyszerre játsszák az alkotó és a legitimátor szerepet.

Az intellektuek külső, közéleti reputációjának kialakulása inkább a nyilvánosságban megjelenő más szereplők – hírességek – hírnevének kialakulásával analóg. Ebben a hírnévben a mezőn belüli reputáció csak részszerpet játszik. Az intellektuális teljesítmény a média közegében eltérő módon értelmeződik (*fast thinking, celebrity intellektuek*). A média és az intellektuel

mező eltérő normarendszere, és az ennek nyomán fellépő reputációs inkonzisztenciák az irodalom bestseller-jelenségéhez hasonlóan feszültségeket generálhatnak az intellektuel mezőben.

A reputációról szóló elméleti fejezetben elmondottak alapján úgy vélem, felvázolható egy modell, amely az intellektuel mező – mint a kulturális mezők egy fajtája – reputációtermelődésének folyamatát vázolja, a reputációról szóló elméleteket összekapcsolva Bourdieu mezőspecifikus tőkeelméletével (Bourdieu 1983) (2. ábra).

2. ábra. A reputáció termelődése az intellektuel mezőben

A mezőn belüli reputáció megmutatja, hogy a mező szereplői mennyire sikeresen használták fel mezőspecifikus tőkéiket, hogy a többi szereplő által elismert teljesítményt nyújtsanak. A reputáció ugyanis annak az egyéni teljesítménynek a megtestesülése, melyet a mező többi szereplője elismer a mező normái szerinti teljesítménynek. A múltbéli elismerések „összege” alkotja a jelenbeli reputációt. A megszerzett reputáció azután önmaga is erőforrássá válik, tőkeként felhasználható a mező pozícióinak eléréséhez, mivel a többi szereplő az egyén jövőbeli teljesítménye előrejelzőjének tekinti.

A mezőspecifikus kulturális tőkéktől a mezőn belüli reputáción át a mezőn belül elfoglalt pozícióig vezető út lehetne egy teljesen autonóm intellektuel mező működésének automatikus sémája (2.ábra A kapcsolata). Tudjuk azonban, hogy nem létezik a társadalmi környezettől független kulturális mező – bár ebben a mezőben a kulturális tőke a domináns, más tőkék is kifejtik hatásukat. A heteronóm, mezőn kívüli tőke hatására az intellektuel mezőbeli reputációra (2. ábra B kapcsolat) jó példa lehet egy olyan tudós, aki politikai kapcsolatainak köszönhetően jut olyan állami erőforrásokhoz, melyek legitim tudományos eredmények eléréséhez segítik hozzá. Ekkor politikai tőkéje a mezőn belüli reputációja növeléséhez segítette hozzá.

A 2. ábra E és F hatásai a mezőn belüli és kívüli tőkefajták Bourdieu elméletéből ismert konvertálhatóságát mutatják (Bourdieu 1997).

Minél autonómabb egy mező, annál inkább a mezőn belüli reputáció szabja meg szereplőinek pozícióját. Nem létezik azonban egyetlen olyan kulturális mező sem, ahol ne beszélhetnénk valamelyes külső reputációról. Az intellektuel mező esetében pedig jelentős szerepe van a mezőn kívüli, médiabeli reputációnak. A kulturális mezők normái szerint a külső reputációt a belső reputációnak kell megszabnia: a legnagyobb elismert teljesítménnyel rendelkező szereplők hívatottak a mező határain túlmenő hírnév elérésére (például egy Nobel-díj által) (2. ábra G kapcsolat).

Világos azonban, hogy a mezőn kívüli tőkék éppúgy, vagy még inkább hatnak a külső reputációra, mint a belsőre (2. ábra D kapcsolat). Erre a hatásra vegyünk ezúttal egy gazdasági tőkével kapcsolatos példát: egy elsőkönyves író munkája az átlagosnál sokkal nagyobb reklám hatására bestsellerré válik, ő maga ismert lesz, ám a siker nem hoz számára elismerést az intellektuel mezőben.

Egy olyanfajta hatás is elképzelhető – például egy *celebrity intellectual* esetében –, amikor a külső reputáció a mezőspecifikus tőke eredményeként, ám a belső reputációgyűjtést kikerülve jön létre (2. ábra C kapcsolat).

A külső reputáció, legyen bár forrása a mező szempontjából legitim vagy nem legitim, visszahat a mezőn belüli reputációra (2. ábra H kapcsolat). Ez az eset az, amikor egy intellektuel széles körű ismertsége saját mezőbeli társai szemében is befolyásolja értékét.

Minél autonómabb egy intellektuel mező, annál jobban képes a külső (*E, B, H*) hatások „megtörésére”. A mező szempontjából ugyanis ezek a hatások a mező normái szerint meritokratikus reputációtermelést torzítanak tekinthető.

A reputációtermelő sémáját bemutató ábrán helyet kaptak azok a reputációs mechanizmusok is, melyek a különböző mezőkben elismert egyéni teljesítménytől függetlenek. Ezek mind a mezőn belüli, mind a külső reputáció alakulására kihatnak. Az egyik legfontosabb ilyen reputációs mechanizmus a kezdeti előnyök kumulálódása, vagyis a Máté-hatás. Ehhez kapcsolódik a racionális nyájhatásnak nevezett jelenség: információhiány esetén az egyén számára racionális azt nagyra tartani, akit mások is elismernek. A sztár-kultusz az egyes, erre alkalmas szereplők körüli rajongótábor kialakulásával szintén a reputáció koncentrálódásának irányába hat.

A reputációs mechanizmusok tehát a mezőn kívüli hatásokhoz hasonlóan szintén a teljesítményalapú reputációtermelő alapfolyamatát módosítják. E mechanizmusok erőssége természetesen nagyban függ az adott kulturális mező sajátosságaitól, főként a teljesítménynek a mező autonómiájával nagyban összefüggő mérhetőségétől. Az intellektuel mező esetében, mivel az intellektuel teljesítmény „puha”, szubjektív, nehezen mérhető természetű, feltételezhetjük, hogy a reputációs mechanizmusok nagy jelentőséggel bírnak.

Disszertációm empirikus fejezeteiben egy kvantitatív vizsgálat alapján megkísérlem bemutatni, hogy a reputáció termelődsének fenti modellje hogyan működik a magyar elitértelmiség körében.

Kutatásom közvetlen empirikus előzményeinek tekinthető két amerikai kutatás az értelmiség reputációjáról. Kadushin (1974) az elitértelmiség reputációs alapú meghatározásának igen alapos módját dolgozta ki. Az általa megkonstruált elitértelmiségi csoportban azután az általam mezőn belülinek nevezett reputáció termelődséről közölt fontos eredményeket. Kadushin eredményei szerint az értelmiségi folyóiratokhoz, és az azok körül kialakult értelmiségi körökhöz köthető kritikai diskurzus volt az intellektuelek reputációjának fő formálója.

Posner (2001) a közvélemény-formáló elitértelmiség tömegnyilvánosságbeli – mezőn kívüli – reputációjával foglalkozott. Az „akadémia előretörésének” nevezi azt a folyamatot, hogy mára az intellektuelek nagy része tudományos reputációját használja fel a közéletben. Posner az intellektuelek körében is tapasztalható sztárjelenség okait is vizsgálta. Érvelése szerint az olvasó egy intellektuális közösségben való tagságát fejezi ki és erősíti meg azzal, hogy ugyanazokat az értelmiségiakat olvassa, mint más hasonlóan gondolkodók. Sokszor egy-egy értelmiségi válik egy csoport gondolkodásának megszemélyesítőjévé, igazodási pontjává.

A magyar kutatási előzményeknek részben korábbi értelmiségkutatások (Huszár 1978, 1986, Fónay 1995), részben a kulturális elitel is foglalkozó elitkutatások (Szelényi et al. 1995, Csurgó – Kovács 2003) tekinthető. Kifejezetten az értelmiségi reputációt vizsgálta Csíste (2001). Eredményei szerint a közéleti értelmiségi hitelessége a megkérdozettek médiafogyasztási szokásaival függött össze. Saját korábbi kutatásom (Kristóf 2005) az intellektuel elitnek az értelmiségi mezőn belüli és az azon kívüli reputációt maximalizáló stratégiáit vizsgálta. Ez a kutatás a bal- és jobboldali intellektuel elit eltérő szerepfelfogását, szerveződsét is bemutatta.

A FELHASZNÁLT MÓDSZEREK

Disszertációm empirikus adatelemzéseimhez az MTA Politikai Tudományok Intézetében Kovách Imre vezetésével folyó kvantitatív elitvizsgálatok adatait használok. Értekezésem alapvetően a 2009-es kulturális elitfelvétel adatait dogozza fel. Az elitminta összetételét az 1. táblázat tartalmazza

1. táblázat. A kulturális elitfelvétel mintájának összetétele, 2009²

Kvóta	Tervezett/(Megvalósult)	%
Akadémikusok	50 (50)	10%
Tudományos, kulturális intézetek vezetői	50 (52)	10%
Tájékoztatási intézmények vezetői	27 (27)	5%
Egyetemek, főiskolák vezetői	17 (15)	3%
Napilapok vezetői	6 (8)	2%
Heti-és havilapok vezetői	50 (52)	10%
Művészeti és tudományos díjazottak	150 (150)	30%
Könnnyűzenészek	27 (25)	5%
Könyveladási toplista	23 (22)	4%
Reputációs elit	100 (100)	20%
Összesen	500 (501)	100%

A 100 fős reputációs elit névsorát az mintában szereplő többi elitcsoport megkérdezésével hoztuk létre, az alábbi kérdésre adott válaszok alapján: „Az Ön véleménye szerint ki a mai magyar kulturális élet 5 legkiemelkedőbb, élő alakja?”

Az elitértelmiség reputációjának elemzéséhez a kulturális elitmintából ki kellett választanom a definícióm szerint intellektuelnek tekinthető elitcsoportot. Az intellektuel elitnek tézisgyűjteményem első fejezetében leírt definíciója³ tartalmazza a közügyekről való nyilvános véleményformálás kívánalmát, amelynek a kulturális elit számos tagja nem felel meg. A kérdőív alapján azonban operacionalizálható volt a kulturális eliten belül az intellektuel elit csoportja. A kulturális elit tagjainak intellektuel szerepvállalását az alábbi kérdéssel mértük: *Szokott-e Ön közéleti (napi, heti vagy havi) lapokban publikálni, nyilatkozni, nem az ön szűk szakterületét érintő, jelentősebb társadalmi, kulturális vagy gazdasági kérdésekről?* A kulturális elitminta 46%-a, 230 fő válaszolt igennel erre a kérdésre, őket tekintetem a kulturális elit *intellektuel* elitcsoportjának. Az operacionalizált intellektuel elit definíció természetesen vitatható, hiszen a kulturális eliten kívül is lehetnek, és nyilván vannak is olyan személyek, akik intellektuelként megnyilvánulva nagy ismertséggel és befolyással rendelkeznek. A kulturális elit mintavétele azonban igen sokrétű volt, a kulturális élet szinte összes területét igyekezett felölelni. Különösen a reputációs mintavételi elv volt az, mely behozta a vizsgálatba a formális pozícióval nem, értelmiségi befolyással viszont rendelkező személyeket. Ezért úgy vélem, hogy a kulturális elitminta, mint alapsokaság megfelelő az elitértelmiség elemzéséhez, illetve technikailag nem lett volna megoldható jobb alapsokaság talalása.

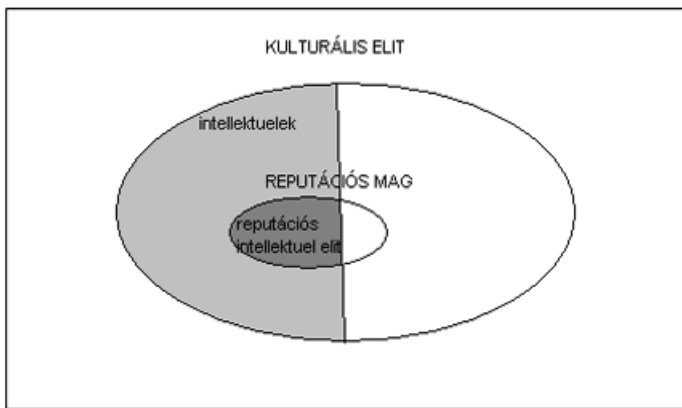
Az intellektuel eliten belüli reputáció mérésére „Az Ön véleménye szerint ki a mai magyar kulturális élet 5 legkiemelkedőbb, élő alakja?” kérdés szolgált. A kulturális elitnek erre a kérdésre adott válaszaiból alakult ki a reputációs aliminta (100 fő). Ennek az almintának azonban nem minden tagja volt egyúttal az intellektuel elitcsoport tagja is, sokan közülük nem formáltak nyilvános véleményt a közügyekről. A kulturális elitnek azok a tagjai, akik társaiktól kaptak szavazatot, mint a magyar kultúra legnagyobb alakjai, és egyúttal definícióm szerint intellektuelnek is számítottak, 65-en voltak. Őket tekintetem a legtekintélyesebb értelmiségieknek. Az elemzés során *reputációs intellektuel* elitcsoportként hivatkozom rájuk.

Az intellektuel és a reputációs intellektuel elit kulturális eliten belüli elhelyezkedését a 3. ábra szemlélteti. Lényeges felhívni rá a figyelmet, hogy a legtekintélyesebb kulturális elittagoknak, a reputációs elitmagnak nagyobb része (65%-a) tartozik az intellektuelek közé, mint a teljes mintának (46%).

² Az adatfelvételt Medián Közvélemény-és Piackutató Intézet kérdezőbiztosai végezték, személyes és online interjúk módszer kombinációjával. Személyes interjú: 320, online önköltés: 161.

³ Intellektuelnek neveztem az eszméket termelő és/vagy terjesztő értelmiségnek azt a csoportját, mely a széles nyilvánosságban (a médiában) a közügyekről való véleményformálás képességével és befolyásával rendelkezik.

3. ábra. Az intellektuel és a reputációs intellektuel elitcsoport a kulturális elitben

Az elemzés során a reputációtermelés elméleti modelljéből (2. ábra) származtatott hipotéziseimet teszteltem. Disszertációm ötödik fejezetének hipotézisei azt kutatják, milyen erőforrások (tőkék) segítségével válhat valaki a kulturális mezőn belül tekintélyes intellektuellé. A hatodik fejezetben az intellektuel elit szavazatai alapján felállított reputációs rangsorok elemzésével arra keresem a választ, hogy a kulturális mező társadalmi környezete, a politika és a média milyen hatással van a reputáció termelődésére.

A statisztikai elemzést (keresztábra, varianciaanalízis, lineáris és logisztikus regresszió) SPSS program segítségével végeztem.

III. AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI

1. Az intellektuel elit tagjai társadalmi jellemzőik szerint általában magas státuszú családból származó, Budapesten született, iskolázott férfiak. A kulturális tőke az intellektuel elit elitstátuszának legfontosabb összetevője. Az elitbe kerülés gyakorlatilag elengedhetetlen kritériuma a felsőfokú végzettség. Az intellektuel elit körében a bölcsészdiploma a legjellemzőbb. Különösen fontos szerepet játszanak az elit kitermelésében a budapesti elitegyetemek (ELTE, BME, Corvinus), melyek az elit több mint felének kibocsátóhelyei. Maga a reputációs intellektuel elit, a legtekintélyesebb értelmiségiek különösen nagy arányban szerezték meg első diplomájukat az ELTE-n, illetve a két legnagyobb művészeti egyetemen: a Zeneakadémián és a Színművészetin. A diplomaszerezés helyén kívül a választott hivatás sem mellékes a reputáció szempontjából. A reputációért folytatott versenyben előnyben vannak a művészek, hiszen őket hivatásuk természete különösebb intellektuel szerepvállalás nélkül is ismertté teheti.

Az elittagok családjában felhalmozott kulturális és társadalmi tőke fontos erőforrásként szolgál az elitbekerüléshez. A kulturális elit tagjai igen nagy arányban származnak magas társadalmi presztízű családokból. A szülők iskolázottsága, foglalkozása, a nagyapák foglalkozása, a városi és kiemelten fővárosi születés mind a kedvező társadalmi helyzetet tanúsítja. Elmondható tehát, hogy a kulturális elitek általános jellemzőjének megfelelően vizsgált elitünk a bekerülés szempontjából meglehetősen zárt csoportot alkot.

Az intellektuel és a reputációs intellektuel elit azonban a családi státusz és kapcsolati tőke – szülők, nagyszülők foglalkozása, szülők végzettsége, szülők prominens baráti kapcsolatai – tekintetében nem tér el jelentősen a kulturális elit egészétől. Az egyetlen különbség az intellektuel elit markánsabban budapesti karaktere, mely azonban nem csak a reputációs csoportra, hanem az összes, intellektuel szerepet vállaló kulturális elittagra vonatkozik. A fővárosi születés előnye a budapesti elitegyetemekre való magasabb arányú bejutásban is érzékelhető. Valószínűsíthető tehát, hogy a szülői ház megfelelő státusza eleve az elitbe kerüléshez szükséges szelekciós tényező, az elitbekerülés után, a reputáció kialakulásában már kevésbé játszik szerepet. A származási család hatása legfeljebb közvetve, az életút során gyűjtött erőforrásokhoz való hozzáféréshez nyújtott segítségként érvényesülhet.

2. Az intellektuel elitek mindenkor legfontosabb jellemzője a határozott ideológiai elkötelezettség. A magyar elitértelmiség, más nyugati társadalmakhoz hasonlóan, dominánsan baloldali, ám létezik egy kisebb, de karakteres jobboldali intellektuel csoportja is.

A kulturális elitből az elittagok csaknem fele sorolja magát balra, a másik fele megoszlik a jobboldal és a politikai közép között. A baloldali nézetek népszerűsége a kulturális elit körében a gazdasági és politikai elittel összevetve is nagyobb. Az intellektuel elit még a kulturális elit többi tagjánál is némileg baloldalibbnak bizonyult, bár 2009-ben már nem olyan mértékben, mint 2001-ben. Fontos észrevenni, hogy a politikai nézetekben meglévő különbség intellektuelek és nem intellektuelek között húzódik, az intellektuel csoporton belül a reputációs körhöz való tartozás már nem jelent különbséget: a legtekintélyesebbek nem baloldalibbak, mint általában az intellektuelek.

Az intellektuelek tulajdonképpen ugyanolyan arányban sorolják magukat a politikai jobboldalra, mint a teljes kulturális elitminta, a baloldaliak nagyobb aránya körükben abból adódik, hogy a politikai közép opcióját kevesebben választották közülük. Az intellektuelek és a teljes kulturális minta közötti különbség tehát az előbbi csoport markánsabb, felvállaltabb politikai nézeteiből adódik.

A domináns baloldali nézetek mellett az adatokból egy karakteresen jobboldali intellektuel csoport is kirajzolódik. Figyelmet érdemelnek ennek a jobboldali elitcsoportnak a magasabb kapcsolatháló-index értékei, valamint a jobb- és baloldali elittagoknak a gazdasági és politikai elittől tartott eltérő távolsága. Ezek az eredmények megerősítik a korábbi kutatások megállapításait, melyek szerint a baloldali értelmiség önmeghatározásának, a jobboldalival szemben, hagyományosan része a gazdasági és politikai elittől való elhatárolódás. A jobboldali intellektuel nyilvánosságnak ellenben a jobboldali politikusok is legitim szereplői.

3. A kulturális mezőben a reputáció és az intellektuel szerepvállalás erősen összefügg: a közügyekről a nyilvánosságban véleményt formáló művészek és tudósok tekintélye nagyobb, mint azoké, akik csak szakmai tevékenységet végeznek.

A magyar kulturális elit igen nagy része, csaknem fele vállal intellektuel szerepet, azaz nyilvánosan véleményt formál a közügyekről. Ennek a nagy arálynak talán van köze a történeti hagyományhoz, a sajátos kelet-európai értelmiségi szerepfelfogáshoz is.

Az intellektuel szerep elsősorban – bár nem kevés kivétellel – az írástudók, azaz a humán és társadalomtudományos értelmiségiek terepe. A természettudósok, akik munkájának kevésbé lényeges része az írás, kevesebben képviseltetik magukat az intellektuelek között.

A kulturális elit tagjai addigi szakmai életútjuk, elitbekerülésük során már gyűjtöttek annyi szakmai tőkét, hogy a média érdeklődjön irántuk. Így számukra az intellektuel szerepvállalás szinte csak akarat kérdése. Csupán arra van szükség, hogy legyen véleményük, amit elmondhatnak. A baloldali politikai nézetekkel rendelkező elittagok a hajlamosabbak arra, hogy véleményüket a nyilvánossággal is megosszák.

Az értelmiségi mezőben élvezett reputáció azonban már más kérdés, annak eléréséhez nem elég a véleményformálás. Azoknak az elittagoknak nagyobb a reputációjuk, akik régebben kerültek az elitbe. Ez természetesen a kulturális elit nem minden csoportjára vonatkozik azonos mértékben. A reputációért folytatott versenyben előnyben vannak a művészek, hiszen őket hivatásuk természete különösebb intellektuel szerepvállalás nélkül is ismertté teheti. Ennek ellenére, a kitörést a szűk szakmai elismertségből a szélesebb körű hírnévbe náluk is elősegíti a közéleti, politikai tevékenység. A tudósoknak pedig ugyanehhez az intellektuel szerepvállalás egyenesen elengedhetetlen.

4. Az intellektuel reputáció hosszú idő alatt kiépülő, de tartós jószág. A reputációs elitbe kerüléshez hosszú évek munkája kell, ezért az elit tagjai jellemzően idősebbek. Az elittagok elitbekerülésének időpontját megvizsgálva azt láthattuk, hogy a reputációs intellektuel elit tagjai szignifikánsan korábban kerültek az elitbe, mint a többi intellektuel. A különbség itt kimondottan a legtekintélyesebbeket érinti. Az ő magasabb életkoruk és korábbi elitbekerülésük a reputáció kumulálódásához szükséges idő jelentőségét mutatja. Az egyszer felhalmozott reputáció viszont alig erodálódik: az intellektuel kánon változása lassú, generációs léptékben mérhető folyamat. A magyar elitértelmiség tehát stabil és zárt csoport: nehéz bekerülni és nehéz kikerülni belőle. A bekerüléshez, a megfelelő mennyiségű kulturális tőke felhalmozásához idő és teljesítmény szükséges. A 2. táblázat a 2001-es és 2009-es intellektuel toplistákat mutatja a nem intellektuel szereplők kiszűrése után.

2. táblázat. Reputációs intellektuel toplista 2001 és 2009

2001	Szavazat	2009	Szavazat
Esterházy Péter	21	Esterházy Péter	77
Jancsó Miklós	9	Nádas Péter	33
Hankiss Elemér	7	Kertész Imre	25
Gombár Csaba	7	Makovecz Imre	16
Tamás Gáspár Miklós	7	Csoóri Sándor	15
Nádas Péter	6	Jókai Anna	8
Heller Ágnes	5	Spiró György	8
Kosáry Domokos	5	Jancsó Miklós	7
Spiró György	5	Konrád György	7
Göncz Árpád	5	Pálinkás József	7

A kulturális kánon a legfelsőbb szinteken közel egy évtized alatt alig változott. A 2001-es intellektuel toplistából négy helyezett: Esterházy Péter, Jancsó Miklós, Nádas Péter és Spiró György 2009-re is a top 10-ben maradt. Ezen kívül a 2001-ben a top 10-ből egy szavazattal maradt le Makovecz Imre, a 2009-es lista 4. helyezettje. Hasonló, csak fordított Hankiss Elemér és Tamás Gáspár Miklós esete, akik 2009-ben megosztva kerültek a 11. helyre. Ők heten ezek szerint robusztus és maradandó reputációval rendelkező értelmiségiek. A 2009-es top 10-ből Pálinkás József az egyetlen, aki 2001-ben még egyetlen szavazatot sem kapott, 2009-ben viszont az MTA elnökeként biztos helye volt a reputációs toplistán.

5. *Az intellektuel reputáció szokásos, egy adott személy intellektuális teljesítményéhez kötődő fajtáján kívül a kulturális mezőben megfigyelhető egy másfajta reputáció is, mely egy adott intézményi pozícióhoz kapcsolódik, annak váltakozó betöltőin keresztül.* Ez az intézményi reputációtípus a személyes reputációnál jóval kevésbé tartós. A magyar kulturális élet legnagyobb presztízsű intézményes pozíciója a kulturális elit szemében a mindenkor MTA elnökség, mely jó példa a Bourdieu által intézményi reputációnak nevezett tekintély-típusra. Olyan intézményes pozíció ez, mely birtokosának személyes reputációt is biztosít: az MTA elnökei, ha hivatalba lépésük előtt nem is, hivataluk lejárta után néhány évig még a magyar kulturális élet legnagyobb alakjai közé számítnak. Az intézményi reputációnál a kulturális mezőben legitimebb, és ezért tartósabb, formális pozícióhoz nem köthető legnagyobb személyes reputáció pedig már legalább egy évtizede Esterházy Péter birtokában van.

6. *Az intellektuel kánon igen erős.* A legnagyobb tekintélyű intellektuelek listája nagyjából megegyezik a kulturális, a politikai és a gazdasági elit ítélete szerint is, ami azt jelzi, hogy nem csak a kulturális mező szereplői, de más társadalmi (elit)csoportok is jól ismerik a kánont. A kulturális, politikai és gazdasági elit értékelése a kulturális élet legnagyobb alakjairól olyannyira hasonló, hogy mindössze az jelent némi különbséget, hogy a kulturális elit tagjai a tömegkultúra reprezentánsait szinte teljes egészében mellőzik a reputációs listáról. A különböző elitcsoportok rangsorainak hasonlósága felveti a kérdést, hogy a politikai és gazdasági elit mennyiben tekinthető egyáltalán külső csoportnak a reputáció szempontjából. Az mindenesetre leszögezhető, hogy a magas kultúra kánonjának meglehetősen pontos ismerete jellemzi ezt a két elitcsoportot.

7. *Az intellektuel reputáció igen koncentrált: a legtekintélyesebb értelmiségiek egy szűkebb kör számára éppen úgy sztárnak tekinthetők, mint a tömegkultúra meghatározó alakjai.* Az intellektuel reputáció bármennyire is a magaskultúra szegmenséhez kötődik, termelődése bizonyos szempontból igencsak hasonlít a tömegkultúra, vagy akár a piac reputációs folyamataira. A reputáció bizonyos szint elérése után az intellektuelek esetében is már önmagát generálja. A legnagyobb értelmiségi sztárok azonosulási pontot, közösségi identitást képeznek. Amikor különválasztottuk a tudósok és a művészek reputációját, kiderült, hogy a reputációkoncentráció a művészeknek köszönhető, a sztárok az ő körükben találhatóak. Ez voltaképpen nem is meglepő, hiszen a sztár-kultusz általában is a művészetek jellemzője.

8. *Az intellektuelek reputációja politikailag meghatározott: szinte mindüket a hozzájuk hasonlóan gondolkodók tartják tekintélynek.* A politikai hatás fontosságát az is jelzi, hogy a nem explicite besorolható intellektuelek reputációja alacsonyabb. Ez arra figyelmeztet, hogy lehet bár elsődleges a szakmai tekintély, ha politikai véleményt fogalmaz meg egy értelmiségi, az a kulturális mezőn belüli megítélésére is visszahat.

A reputációs rangsorokban valamivel több a baloldali tekintély, ám nem kaptak szignifikánsan több szavazatot. Az írott sajtóban való megjelenésre viszont a politikai beállítottság erős hatással van. A baloldali intellektueleket nem csak, hogy többet emlegeti

a média, de ők maguk is aktívabban publikálnak. Ennek nyomán jön létre az az aktív baloldali értelmiségi diskurzus a sajtóban, melyhez hasonlóval a jobboldali intellektuel szféra jóval kevésbé rendelkezik.

Az adatelemzésben azt láttuk, hogy a baloldaliként nyilvántartott művészek művész voltukban is nagyobb tekintélynek örvendtek, mint a jobboldaliak, vagy akár azok, akik nem tették explicitté politikai nézeteiket. A véleményformálás tehát nem csak, hogy az intellektuel elit legfőbb jellemzője, hanem reputációja termelődésének meghatározó eleme is.

A magyar kulturális élet legnagyobb reputációjú alakjai tehát a médiában sokat szereplő, baloldali, intellektuel művészek. Közülük is kiemelkedik Esterházy Péter, aki valódi igazodási pont, a baloldali értelmiség kulturális identitásának egyik sarokköve.

9. *A bal- és jobboldali intellektuel elit reputációtermelési mechanizmusai eltérnek egymástól.* Egyfelől természetes, hogy a baloldalnak és a jobboldalnak is megvannak a saját sztárjai. A baloldalon azonban a sztárság sokkal koncentráltabb – a baloldali intellektuelek a mintában mintegy kétszer annyian vannak, mint a jobboldaliak, legnagyobb sztárjuk mégis ötször annyi szavazatot kapott, mint a jobboldal első helyezettje. A jobboldali intellektuel mező tehát nem tudott kitermelni egy Esterházyéhoz hasonlítható reputációjú sztárt, még a saját körön belül sem. Ugyanakkor az Esterházy – Nádas – Kertész baloldali író-intellektuel hármas reputációja a jobboldalra is erősen kisugárzik. A baloldali és a jobboldali intellektuel elit tehát eltérően szerveződik meg. A jobboldali intellektuel elit, bár a baloldalinál jóval kisebb, de, talán kicsiségéből is adódóan, az egyéb – gazdasági, politikai – elitcsoportokhoz kapcsolataival jobban kötődik. Úgy tűnik, létezik egy elitszegmenseken átívelő, az azonos politikai nézetek alapján szerveződő jobboldali összetartás, kapcsolatháló. A más elitszegmensekkel, főként a politikával tartott felvállaltan szoros kapcsolat következtében azonban a jobboldal nem szerveződik meg autonóm intellektuel mezőként. A jobboldali intellektuel reputációtermelés nem olyan sikeres, mint a baloldali: sem a jobboldali intellektuel mezőn belül, sem azon kívül nincsenek igazán kiemelkedő reputációjú sztárok. A jobboldali értelmiség intellektuális azonosulási pontként funkcionáló személyeit, ha vannak ilyenek, másutt, vélhetően a politikai mezőben kell keresni.

A népesebb és kulturálisan sikeresebb baloldal saját tekintélyeit könnyebben fogadtatja el a kulturális mező egészével, mint a jobboldal. A médiabeli értelmiségi diskurzus, mely az intellektuel reputáció termelésének egyik fő csatornája, ebben az elitcsoportban jóval erőteljesebb.

Az autonómia eltérő foka miatt a két elitcsoport belső normái is eltérnek. A baloldali értelmiségi elit autonómiájának nagyobb foka azért előnyös, mert így a körükben termelődő reputáció a körön kívül is legitímabbé válik. Így fordulhat elő, hogy egyes baloldali intellektuel sztárok legitímációja a jobboldalra is kiterjed – a jobboldali értelmiségiek baloldali volta ellenére is elismerik, mivel a kulturális mező általuk is elfogadott normái szerint nagy a teljesítménye. A másik irányba, tehát jobbról balra ugyanez a folyamat ennek a kutatásnak az eredménye szerint még véletlenül sem megy végbe.

A baloldali sztárértelmiségiek részleges jobboldali elfogadottságát nem csak elismert kulturális teljesítményük, hanem a tekintélyük körül a médiában kialakult információs zuhatag is befolyásolhatja. Intellektuális fókuszpontból nem lehet túl sok, így a sztárok száma nem arányos az őket tisztelő közösség tagjainak számával, reputációjuk nagysága azonban nő azáltal, ha nagyobb kör tiszteli őket. Így a népesebb és aktívabb médiabeli diskurzussal bíró baloldal sztárjait nem csak egyéni teljesítményük, hanem a reputáció termelődésének strukturális mechanizmusai is az általánosabb elfogadottság felé segítik.

FŐBB HIVATKOZÁSOK

- Anheier, H. K. – J. Gerhards – F. P. Romo 1995. Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography. *American Journal of Sociology* 100 (4): 859-903.
- Bourdieu, P. 1983. The Field of cultural production, or: the economic world reversed. *Poetics* 12: 311-356.
- Bourdieu, P. 1997. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum
- Bozóki A. 1994. Intellectuals and Democratization in Hungary. In: C. Rootes and H. Davis (eds.): *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL Press
- Cowen, T. 2000. *What Price Fame?* Cambridge: Harvard University Press
- Csige A. 2001. Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. *Századvég új folyam* 22: 93-120.
- Csurgó B. – Kovács I. 2003. A kulturális elit politikai preferenciái. In: Bayer J. – Kiss B. (szerk.) *Trendváltások: Tanulmányok*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete
- Fónay M. 1995. Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek. Kandidátusi értekezés, Kézirat
- Gouldner, A. W. 1979. *The future of intellectuals and the Rise of the New Class*. London: Macmillan
- Gramsci, A. 1965. Az értelmiség kialakulása. In: *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Higley, J. – U. Hoffmann-Lange – C. Kadushin – G. Moore 1991. Elite integration in stable democracies: a reconsideration. *European Sociological Review* 7 (1): 35-53.
- Huszár T.(szerk.) 1978. Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Budapest: Kossuth
- Huszár T. (szerk.) 1986. A magyar értelmiség a 80-as években. Budapest: Kossuth
- Kadushin, C. 1974. *The American Intellectual Elite*. Boston: Little, Brown and Company
- Kapitány Á. – Kapitány G. 1998. A Céh. *Eszmélet* 39: 33-68.
- Konrád Gy. – Szelényi I. 1989. Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest, Gondolat
- Körösényi A. 1996. A magyar politikai gondolkodás főárama (1989-1995). *Századvég új folyam* 3: 80-107.
- Kristóf L. 2005. Közéleti értelmiség és hírnév. *Századvég új folyam* 25: 97-127.
- Mannheim, K. 1975. Az értelmiség szociológiai problémája. In: Huszár T. (szerk.) *Korunk értelmisége*. Budapest: Gondolat, 109-118.
- Pareto, V. 1963. [1915–1919]. *A Treatise on General Sociology*. New York: Dover.
- Pokol B. 1994. A francia entellektüel visszatérése. *Világosság* 4: 58-67.
- Posner, R. A. 2001. *Public Intellectuals. A Study of Decline*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Shils, E. 1972. *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*. Chicago, London: The University of Chicago Press
- Szalai E. 1998. *Az elitek átváltozása*. Budapest: Új Mandátum
- Szalai E. 2008. A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Politikatudományi Szemle* 3: 161-172.
- Szelényi Sz. – Szelényi I. – Kovács I. 1995. The Making of the Hungarian Postcommunist Elite. *Theory and Society* 24: 697-722.

LÉNÁRT ANDRÁS*

BUDAPEST100 – 2012

KISEBB-NAGYOBB KÖZÖSSÉGEK

Budapest belvárosában az Arany János utca 32. számú házat 1998-ban vásárolta meg a Közép Európai Egyetem és 2005-től ad otthont az OSA Archívumnak. Az 1911-ben épült Goldberger-ház mai lakói – levéltárosok, történészek és muzeológusok – a jubileum megünneplésére 2010 őszén rendhagyó ötlettel álltak elő: más százéves budapesti házakkal, középületekkel közösen akartak megemlékezni a centenáriumról.

Az előkészületeket és a honlap (www.budapest100.hu) létrejöttét követően az OSA Archívum és a Kortárs Építészeti Központ (KÉK) 2011. április 9-10-én – az év századik napjához kötődő hétvégén – szervezte meg a száz éves budapesti házak első ünnepét.

Célunk az volt, hogy a lehető legtöbb százéves ház kinyisson a látogatók előtt. Ennek érdekében 2011 februárjában az általunk felkutatott százéves házak minden lakójához és bérlőjéhez eljuttattuk az értesítést és a felhívást a csatlakozáshoz („*Tudta-e Ön, hogy az a lakóház, amiben él, 2011-ben éppen 100 éves?*”). Egyszerre szerettünk volna az épületeknek, a lakóknak és a budapestieknek adni valamit, és alkalmat kínálni arra, hogy a lakók és az érintett épületek rajtunk keresztül bemutatkozhassanak. A csatlakozás feltétele volt, hogy erre az áprilisi hétvégére tegyék lehetővé a lakóházuk bejárását, vagyis legyen nyitva az épület és bárki körbenézhesen a házban. Ha volt kedvük ahhoz, hogy 2011. április 9-10-én ne csak a kaput nyissák ki, de valamilyen rendhagyó eseményt is szervezzenek, a KÉK révén bekapcsolódott önkéntesek segítettek a megvalósításban.

A program iránt érdeklődő lakóknak 2011. február és április között négy lakógyűlést rendeztünk az OSA épületében, hogy együtt alakítsuk ki a hétvége programját. Április első hetében a BME Lakóépülettervezési Tanszékének alkotóhatén részt vevő hallgatók is bekapcsolódtak a munkába: történeti tablókát és ötletterveket készítettek a házak számára (<http://epiteszforum.hu/node/18632>). A program sikerét mutatja, hogy közel negyven terjedelmes cikk, interjú, riport jelent meg róla, és több médium ingyenes hirdetési felületekkel járult hozzá a népszerűsítéséhez.

2011. április 9-10-e előtt magunk sem számítottunk rá, hogy több ezer ember lesz kíváncsi „átlagos” budapesti házakra és „átlagos” lakóikra. Két dolgot sejtettünk: hogy minden háznak megvan a maga története, amely akkor is érdekes, ha az épületet éppen száz éve nem újították fel – és hogy majd’ minden házban él egy krónikás. A nyílt hétvégén pedig azzal szembesültünk, hogy minden várakozást felülmúlóan sok olyan ember él Budapesten, aki boldogan vendégül lát másokat vagy vendégeskedik másoknál, holott nincs több közös ügyük annál, mint hogy ugyanabban a városban élnek.

2012-re kicsit változott a szervező csapat: a KÉK (Kortárs Építészeti Központ <http://kek.org.hu>) vállalta magára a program menedzselését, az OSA pedig a háttérből segít, használhatjuk az infrastruktúrát, és helyet biztosít a lakógyűléseknek. A célok azonban változatlanok: közösségi programok elősegítése a házakon belül és kívül. Idén is kb. 50 ház részvételére számítottunk

---

* OSA Archívum

elsősorban a belső kerületekből, a nyitva tartó intézmények között találjuk a Külügyminisztériumot, a *Legfelső Bíróságot*, a *Katona József Színházat*, a *Rózsavölgyi házat*, a *Rózsafüzér Királynéja Plébániát* és számos fővárosi százéves iskolát.

Tavaly a programszervezés háttérbe szorította az építészeti, város- és háztörténeti, szociológiai kutatásokat, hiszen a néhány fős szervezőgárda erejét meghaladja a levéltári, könyvtári adatgyűjtés vagy a helyszínek mélyebb megismerése. Idén javult a helyzet, elsősorban a zömükben építész és más egyetemekre járó hallgatókból álló önkénteseknek köszönhetően. A másik öröndetes fejlemény, hogy a 2011-12-es tanévben személyes kapcsolatoknak köszönhetően „betörtünk” az egyetemi oktatásba is. Ősszel Kovács Éva vállalta, hogy a Corvinus Egyetem Széchenyi István Szakkollégiumában meghirdetett kvalitatív módszertani szemináriumi csoportját a százéves házak terepére irányítja. A kétfős csapatok ferencvárosi és józsefvárosi házakban jártak, és a látottakhoz illeszkedő, egymástól eltérő témájú szemináriumi dolgozatokat készítettek – egyikőjük OTDK-ára is beadja művét. A tavaszi szemeszterben Csanádi Gábor, az ELTE TÁTK tanára is kedvet kapott, hogy szintén gyakorlati módszertani órájának diákjaival a régi épületek lakóközösségeit keresse meg az interjúzás technikájának elsajátítása céljából.

Az egyetemisták feladata meglehetősen összetett: nem elég képbe kerülniük Budapest történetét illetően, de szociológiailag releváns kérdéseket kell kitalálniuk, és használható interjúkat készíteniük. Bonyolítja a dolgokat, hogy a második évre a Budapest100 mint mozgalom, civil kezdeményezés is megfigyelés tárgyát képezi – kik, milyen motivációval vesznek részt benne, hogyan működik, milyen szerepek alakulnak ki stb. – valamint azt is lehet vizsgálni, hogy egyes lakóközösségek hogyan működnek együtt a program előkészítése és lebonyolítása során, illetve valóban van-e közösségteremtő funkciója egy ilyen szokatlan megmozdulásnak? A kimaradó házak kutatása sem érdektelen – példának okáért az elmúlt napokban is élénk levelezést folytattunk olyan házakkal, ahol a lakók biztonsági veszélyeket látnak a programban, beléptető-rendszert és rendőrségi szakvéleményt, hatástanulmányt várnak el, mielőtt (esetleg) csatlakoznak a Budapest100-hoz.

Az másodéves hallgatók lelkesedése ellenére a felmerülő szociológiai kérdéseink többségére valószínűleg nem fogunk kielégítő választ kapni, ezért is örülnénk, ha minden évben sikerülne egyetemistákat vagy akár kutatócsoportokat bevonni egy-egy ház történetének és lakóközösségének, szomszédsági kapcsolatainak feltérképezésébe, visszamenőleges vizsgálatába. A Budapest100 „keretprogramba” szinte minden belefér, ami emberekkel és épületekkel kapcsolatos.

A házak jelentkezési ideje a jövő héten lezárul, de az érdeklődőket szeretettel várjuk az idei Budapest100-on, melynek ideje 2012. április 14-15., helye: attól függ!

Aktuális információk: budapest100.hu és <http://www.facebook.com/budapest100>

FLEISCHER TAMÁS*

MEDDIG MARAD ITT?

MEGNYITÓBESZÉD CSANÁDI GÁBOR FOTÓKIÁLLÍTÁSÁN

Úgy tapasztaltam, a kiállítási megnyitóbeszédnek három fontos kelléke van.

- (1) Legyen leírva, és olvassuk fel – látsszon, hogy komolyan vettük a feladatot.
- (2) Legyen kellően unalmas, hogy ne lopjuk el a levegőt a kiállító művész elől.
- (3) Legyen elég hosszú, hogy a meghívottaknak ne legyen az a kellemetlen érzésük, hogy csak a pogácsa miatt jöttek el.

Igyekszem mindhárom szabálynak eleget tenni.

MEDDIG MARAD ITT?

Aki az utóbbi időben Csanádi Gáborral együtt megy valahová a városban, jól teszi, ha csak tőmondatokban kommunikál vele. Egy hosszabb összetett mondat végére jutva ugyanis könnyen azt veheti észre, hogy magában beszél. Körülpillantva Gábor jó eséllyel harminc méterrel hátrébb, éppen egy házból bukkan elő, diadalittas arccal. Nyitva talált egy kaput, és be tudott surranni az egyik udvarba egy-két felvételt csinálni.

A tanárok egy részének folyamatosan a fejében motoszkál a mondandója, és éjjel-nappal példákat gyűjt az előadásaihoz. Azt hiszem, Gábornál is így kezdődhetett: eleinte bizonyára adalékokat keresett városszociológia óráihoz, és ehhez fényképezett – illusztrációkat.

Nem tudom, megfogható-e az a pillanat, amikortól a szöveghez mellékelendő illusztrációk átfordultak, fókuszba kerültek, a vizuális témák keresése önálló életre kelt. A fényképezésből *fotózás* lett. Most mindenesetre ennek az utóbbi időszaknak az eredményeit látjuk a falakon, kiállítás formájában. A címe:

MEDDIG MARAD ITT?

A plakáton egy lakásból kitett kredenc, a hátsó lépcső mellett. *Meddig marad itt?*

Mi persze további kérdéseket is hozzáfűzhetünk ehhez: Mennyire van útban? Mikor viszik el? Hová viszik el? Ki viszi el? Mi lesz vele? – Gábort nyilván nem zavarja, ha mi tovább érdeklődünk a kredenc múltja és jövője iránt, de őt, a Művészt ez mintha most kevésbé érdekelné. Arra kíváncsi, a jelenben hogyan *metsződnek* össze a dolgok, a jelen hogyan hordozza a történések lenyomatát?

Összemetszések: az egyik kulcsszót már ki is mondtam. Három szóban próbálom ugyanis megragadni a képek üzenetét, egyben tagolva is a látottakat, a felszíntől haladva a mélyebb összefüggésekig.

Felületek, Összemetszések, Átmenet. Ez lenne a három szó.

Felületek – hámló vakolattal, rozsdás fémlapokkal, üvegtáblákkal. Ez valóban a felszín és a látvány esztétikai megközelítése. Nem csodálkoznék, ha Gábor számítógépén már egy józsefvárosi falminta, mondjuk a „Fény-kép” lenne az asztal háttérképe. Ide, a felületekhez sorolom a falakra és mindenre írt feliratokat is, bár ezek inkább mókás poénonok, geg-ek. Kedvencem a tárlat címére (Meddig marad itt?) is választ kínáló „sose halunk ki”.

A síkból és az egyszerű poénonok birodalmából kiemeli a közelítést a második kulcsszó, az **Összemetsződések**. Van a képeknek egy nagyobb csoportja, ahol a síkbeli mintázatok térbeli mintázatokkal találkoznak – jobbára esetlegesen, véletlenszerűen, ideiglenesen. Falminta és rácsok, felület és árnyék, sík és mélység, tér és ólomablak, múlt és jelen, korlát és padlóminta; sőt korlát árnyéka és padlóminta. Számomra a Fotós itt átrendezi az idő tartományait, a *múlékony* helyet cserél a *tartóssal*. Az időtlennek, de mindenképpen idősnek számító százéves épületrész megcsillan a pillanat fényében; az unalmast, a régit, a kopottat felélénkíti a furcsán ráeső fénysugár és pont ezt, a múltó pillanatot örökíti meg a jószemű fotós. Most már számunkra ez a pillanat marad itt (Meddig marad itt?), azaz a kép, amiben egyforma rangot nyert a két összetevő, a röpke fénysugár és a röpke évszázad.

Közben persze gondolkozhatunk azon is, vajon mire vonatkozott eredetileg a Művész kérdése, hogy tudniillik „meddig marad itt?” A kusza állapotokra, a rendetlenségre, a lepusztultságra – vagy éppen magukra a régi házakra, az értékekre, amiből meríteni lehet. Mindenesetre nagyon szelíden, tartózkodóan elemez a Művész. Nem mutatja illúziót keltően szépnak sem a múltat, sem az itt-ott épülő jövőt, egyiket sem láttatja a képeken a másiknál fontosabbnak vagy jobbnak.

Számomra a legfontosabb üzenetet a harmadik kulcsszó jeleníti meg: **Átmenet**. Az átmenetiséget érzékelteti a többször idézett tárlatcím is: „Meddig marad itt?” Egy *tranzition* országnak, a *tranzition* időszaknak a megragadásához, jellemzéséhez Csanádi Gábor talált egy igazi és a szó szoros értelmében *át-meneti* helyszínt: a belső városrészek belső udvarait. Ezek az udvarok se nem privát, se nem közösségi terek; de nem hasonlítanak a régebbi korok feldíszített, reprezentatív félnyilvános belső tereihez, a kellemes tartózkodásra kialakított kávéházakhoz vagy a vásárcsarnokhoz sem. Nem, ezek a helyszínek egy kisszerű kor kisszerű félnyilvános terei, olyanok, amit senki sem érez magáénak: sem az ajtók mögötti lakók, sem a szűkebb (vagy akár tágabb) közösség. Ebből következőleg esetlegessé, közömbössé válik – éppen a használói számára – az, hogy a körülmények így maradnak-e, a „díszletek” itt maradnak-e, meddig maradnak itt. Úgy tűnhet, a képek nézőiként néha jobban foglalkoztat minket ez a kérdés, mint magukat a bennlakókat.

A lepusztultság, az elhanyagoltság, a szétmálló világ érzete külön megerősítést kap attól, hogy Csanádi Gábor fotóin szinte nincsenek emberek. Ez elsőre igencsak meglepő, mármint ha nem tudunk elszakadni attól a tényről, hogy a Mester amúgy mint a szociológia tanára keresi a kenyerét, azaz emberi viszonylatokkal foglalkozik. Valójában azonban a város és a megörökített *dolgok* mindenütt az emberi tevékenység lenyomatait mutatják be: hajdanvolt mesterek kovácsolt rácsozatait és ablakait látjuk (Meddig marad itt?), meg különböző feliratokat hagyó emberek nyomait: márványtábla fölé szerelt üvegtáblát, sietve kitűzött papírfecnit, vagy éppen nyilván hosszas munkával előkészített, sablonnal odafűjt helyesírási hibát. (Meddig marad itt?)

A képek tehát *mégis* tudósítanak a díszletek között zajló életről is: bennem fel is merült, hogy bizony egy-egy lakónak szegezve is fel lehetne tenni a kérdést: **Meddig marad itt?** Ez az interjú azonban ezúttal elmarad, csak én pottyantam vissza a direkt értelmezés unalmas világába. – Láttuk, Csanádi Gábor másra, sokkal elvontabb összefüggésekre összpontosít – és mi is részeseivé válhatunk felfedezései örömeinek.

MEDDIG MARAD ITT?

Mivel egy tárlaton vagyunk, a kérdést persze föl lehet tenni magára a kiállításra vonatkoztatva is. Meddig marad itt? Ha szabad javasolnom, az ELTE-épület folyosóinak mindenképpen jól tenne, ha a zárhelyi eredmények és a tanrendi követelmények mellett a falakat valami más is díszítené. Ezek jó képek, és azt gondolom, hogy nyugodtan a falakon maradhatnak hosszabb időre – hogyan mondjam, „állandóra”.

MEDDIG MARAD ITT?

Végül, mielőtt rám vonatkoztatva is felteszi valaki ezt a kérdést, gyorsan befejezem.

Csanádi Gábor munkásságáról lerántottuk a leplet; a kiállítás meg van nyitva!

2011. december 16.

A kiállítás 2012-ben egész évben folyamatosan megtekinthető.

A kiállítás helyszíne:

ELTE Társadalomtudományi Kar 6. emelet.

A képek az északi és déli keresztfolyosókon, illetve a nyugati folyosón láthatók (1117 Budapest Pázmány Péter sétány 1/a.)

A kiállító szívesen rendez „tárlatvezetést”.

Kéréseiket a gcsanadi@tatk.elte.hu e-mail címre kérjük!